

АГОРА

***Україна і США: взаємодія у галузі
політики, економіки, культури і науки***

Випуск 6

Київ • 2007

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко

Антоніна Колодій

Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Посольства США в Україні
та Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

А 23 Агора. Україна і США: взаємодія у галузі політики, економіки, науки та культури. Випуск 6. – К.: Стилос, 2007. – 164 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі, посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2007
© «Стилос», видання, 2007
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2007

I. Політичний дискурс	• 5
<i>Колодій Антоніна</i> Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України	• 5
<i>Степаненко Віктор</i> Глобалізація в українському політичному дискурсі	• 15
<i>Шаповаленко Марина</i> Проекти сприяння демократії та порядок денний трансформації для України	• 25
<i>Лазоренко Олена</i> Поточна специфіка «порівняльної демократизації» & «синдром вигорання»	• 30
<i>Фісанов Володимир</i> Орієнтири нової української зовнішньої політики і стратегія США в Центральній Європі	• 37
<i>Федуняк Сергій</i> Зовнішня і безпекова політика України у контексті формування гегемоністської системи США	• 42
<i>Аблятіфов Рустем</i> Участь кримськотатарської діаспори США у національному русі кримських татар	• 51
<i>Саламатов Володимир</i> Сприймання наявності ефективних управлінських практик у муніципальному управлінні України, Росії і США	• 59
<i>Яцунська Олена</i> Американська виборча кампанія: міфологічність реальності	• 65
<i>Ярослава Артеменко</i> Прагматизм як міфологія і методологія	• 74
II. Освіта і наука	• 83
<i>Мироненко Тетяна</i> Впровадження досвіду США з реформування освіти в Україні	• 83
<i>Слухай Наталія, Слухай Сергій</i> Принципи функціонування американської загальноосвітньої школи та доцільність їх імплементації в Україні	• 86

<i>Толстокорова Аліса</i>	
Гендерні інновації як механізм гуманізації освіти та розвитку людського капіталу	• 91
<i>Гломозда Костянтин</i>	
Американсько-українська наукова взаємодія і проблема об'єктивності історичних досліджень	• 101
<i>Яхонтова Тетяна</i>	
Навчання англomовного наукового письма: американський досвід в українському освітньому контексті	• 110
III. Взаємопроникнення культур	• 116
<i>Висоцька Наталія</i>	
Олександр Довженко і Америка: «Прощавай» чи «Здрастуй»?	• 116
<i>Мусяєнко Наталія</i>	
Весь цей джаз із французьким шармом...	• 122
<i>Мартинюк Едуард</i>	
Деякі аспекти впливу «американізації» на релігійне життя в Україні	• 125
IV. Економічна взаємодія	• 131
<i>Бабанін Олександр</i>	
Міжнародна технічна допомога: співпраця України і США (1992–2007)	• 131
<i>Носова Ольга</i>	
Поліпшення інвестиційного клімату в Україні: використання досвіду США	• 140
<i>Новак Ірина</i>	
Перспективи удосконалення національної статистики праці	• 146
<i>Гардашук Тетяна</i>	
Принцип справедливості в контексті політичних реалій України	• 151
Післяслово	
<i>Пилинський Ярослав</i>	
Чи ми діждались Вашингтона?	• 158
Наші автори	• 160

I. Політичний дискурс

Американська доктрина мультікультуралізму і етнонаціональний розвиток України

Антоніна Колодій

This article argues that, in spite of deep differences in the specific features of the Ukrainian and American nations, Ukrainians can take advantage of America's experience in the nation building process and in ethnic/cultural policy. They can, in particular, critically rethink the popular doctrine of multiculturalism and implement it according to their country's specific needs. The author emphasizes that possible threats to the unity of societies only arise in the hard «mosaic» version of multiculturalism, and argues that the most appropriate version for states seeking to strengthen their unity is mild, liberal «integrative multiculturalism.» The article outlines the major features of «integrative multiculturalism,» as well as its necessity and applicability to Ukraine's reality. In addition, multicultural ethnic policy must be accompanied, in the author's view, by additional nation building measures, aimed at national integration.

Наукові обміни між Україною і США спонукають до проведення порівняльних досліджень у галузях, які, на перший погляд, є занадто контрастними, щоб із них можна було висувати певні взаємно корисні узагальнення. Однією з них є галузь етнонаціонального розвитку і етнонаціональної політики. Українська нація формувалась і донедавна розвивалась як типово етнічна спільнота. Саме поняття «нації», як його вживали в СРСР, мало виразне етнічне забарвлення. Натомість, американська нація – це яскраво виражений громадянський тип спільноти, яка сформувалась і донині розвивається насамперед (хоча й не винятково) на підставі спільних політичних цінностей. При ближчому розгляді, однак, виявляється, що не все настільки однозначне і просте як у процесах формування двох націй, так і в теперішньо-

му їх розвитку. Немає ні «чистих» етнічних, ні «чистих» політичних націй. Політичні нації передбачають наявність «культурного ядра», а етнічні нації після здобуття державної незалежності неодмінно мусять дбати про об'єднання усіх громадян держави – незалежно від їх етнічної приналежності – в стійку політичну спільноту.

На нещодавній Фулбрайтівській конференції Посол США в Україні Вільям Б. Тейлор назвав деякі ознаки та проблеми «однієї» нації і запитав: про кого йдеться? Відповідь напрошувалася сама собою: звичайно ж, про Україну. Насправді, це була характеристика стану американської нації на початку і в першій половині XIX ст. Питання єдності, консолідації, подолання регіоналізму (в американській історичній літературі він дістав назву «секціоналізм»), політичного самоствердження (яке, до речі, відбу-

валосся і шляхом відокремлення «нас – американців» від «них – англійців» на ідеологічному рівні¹⁾ стояли тоді перед Об'єднаними Державами Америки²⁾ не менш гостро, ніж вони стоять сьогодні перед Україною.

Однак американський досвід національного будівництва цікавий для українців не тільки подібністю завдань, які на певних етапах історії поставали перед американцями, а тепер є актуальними для нас. Серед надбань США – також *ідеї* про розв'язання міжетнічних проблем епохи глобалізації і постмодерну, серед яких однією з найпопулярніших є ідея мультикультуралізму.

* * *

Поняття *мультикультуралізм*, інколи відлякує українських дослідників своїм «іноземним» звучанням. Природнішими для української мови могли би бути «культурна різноманітність», «багатокультурність» або хоча б «полікультурність». Вони – безперечні синоніми один до одного, але «мультикультуралізм» ми ставимо дещо осторонь – як близьке, але дещо специфічне поняття. Як і всякий «-ізм» воно означає, поперше, ідеологічну доктрину та принцип політики, яка ґрунтується на цій доктрині; а по-друге, ним позначають історично конкретне явище, що виникло в певний час і в певних країнах. Наше визначення цього поняття звучить приблизно так: мультикультуралізм – принцип етнонаціональної, освітньої, культурної політики, яка визнає і підтримує право громадян зберігати, розвивати та захищати усіма законними методами свої (етно)культурні особливості, а державу зобов'язує підтримувати такі зусилля громадян. Відразу зазначимо, що хоч мультикультуралізм покриває найрізноманітніші прояви культурної несхожості, зупинимось лиш на одному його аспекті – етнокультурному.

Як принцип етнополітики мультикультуралізм вимагає створення рівних можливостей для усіх етнокультурних груп зберігати, відтворювати свою культуру й ідентичність, а також передбачає піклування держави про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, гендеру тощо. Примітно, що доктрина мультикультуралізму виходить за межі гарантування індивідуальних прав кожній особі. В ній ідеться також про визнання колективних прав етнічних та інших груп на захист своєї культури, що узгоджується з принципами лібералізму, *якщо вони не заперечують гарантованих ліберальною державою прав особи* (В. Кимлічка).

Мультикультуралізм діє також як моральний принцип, а в разі його визнання на державному рівні – і як норма політкоректних міжгрупових та міжособистісних стосунків. Його змістом у такому разі є взаємна повага представників різних етнонаціональних, мовнокультурних, гендерних, расових та інших груп, їх толерантне ставлення до ідентичності й культури одна одної, визнання ними етнокультурного розмаїття як норми сучасних суспільств.

Відомий американський соціолог-неоконсерватор Н. Глейзер визначає мультикультуралізм в умовах США як *позицію «щодо расової та етнічної багатоманітності, яка відкидає асиміляцію і уявлення про «плавильний казан» як нав'язані панівною культурою і надає перевагу таким метафорам як «салатниця» або «яскрава мозаїка», в яких етнічний і расовий елемент населення зберігає свою чітку відмінність»*³⁾ (курсив наш – А.К.). Інтелектуальний рух у США до цієї ідеї почався ще на початку ХХ ст. Його пов'язують із публікацією в журналі *Nation* праці Г. Келлена «Плавильний казан» проти демократії», у якій була поставлена під сумнів демо-

кратичність спрямованої на асиміляцію доктрини «плавильного казана» та політики американізації початку ХХ ст. Замість них автор висунув ідею етнічного плюралізму і рівноправності культур, які він розглядав як стійкі та вічні⁴.

Набагато пізніше, під впливом соціальної та інтелектуальної атмосфери, яка виникла завдяки руху за громадянські права 1960-х років, ці вимоги щодо політичної і расової рівності трансформувались у концепцію мультикультуралізму. Особливо широко термін стали використовувати під час реформи шкільних програм на початку 80-х років, яка мала усунути так званий євроцентризм у змісті навчання, створивши більш «урізноманітнені» освітні програми. На початок 90-х років термін мультикультуралізм став одним з найуживаніших у культурно-освітньому дискурсі. Його прихід в суспільну теорію був лавиноподібним і це відбилося в зростанні наукової та публіцистичної літератури з проблем мультикультуралізму по експоненті. Як з'ясував той же Н. Глейзер, у 1988 р. база даних «Нексіс» ще не містила жодного посилання на мультикультуралізм, у 1989 р. таких посилань було вже 33, а в 1994 р. – 1500⁵.

Є щонайменше три важливих аргументи на користь мультикультуралізму в сучасну епоху. Перший полягає в тому, що після геноциду і масових депортацій, які застосовувались тоталітарними режимами ХХ ст. проти національних меншин, аморальним виглядає будь-який тиск сильніших культур на слабші, панівних на підпорядковані, державних на недержавні. Асиміляція вже не виглядає ні справедливою, ні необхідною. Другий аргумент апелює до зростаючого етнокультурного урізноманітнення суспільств та піднесення етнічних рухів навіть у найдемократичніших країнах (Канада, Бельгія та ін.). Третій

аргумент стосується соціокультурних особливостей епохи постмодернізму з притаманною їй множинністю та еклетичністю стилів життя й самовираження, нестійкістю та мінливістю взаємних прив'язаностей тощо⁶.

Прихильники мультикультуралізму відмічають, що ця доктрина відповідає на такі виклики епохи постмодерну, як:

- необхідність примирити (узгодити) мету національної єдності та наявну і все більш поціновувану етно-расово-культурну різноманітність населення країн світу в епоху глобалізації;

- неприйнятність асиміляторських методів інтеграції через зміни в суспільній свідомості (свідомості етнічних меншин) – адже цей шлях інтеграції пов'язаний із значним придушенням;

- зрушення в суспільствознавчому дискурсі в бік «іншого», «часткового», «специфічного», переключення інтересу з цілого на частину, з норми на відхилення (девіацію);

- поява нових морально-психологічних установок, що впливають із зростаючої чутливості усіх груп населення, у тому числі іммігрантів та національних меншин, до питань людської гідності; незгода мириться із придушенням, гнітом чи навіть домінуванням над; вимога визнання їхньої культури і їхніх прав та реального дотримання принципу однакового ставлення⁷.

Проте стосовно мультикультуралізму існують і серйозні контраргументи⁸, до яких вдаються дослідники, публіцисти й політики навіть у тих країнах, де ця концепція здобула визнання й застосування. Найбільш просунутими щодо позитивного обґрунтування і впровадження мультикультуралізму в життя є Канада та Австралія. У США, де ситуація з погляду етноструктури є близькою до канадської, дебати щодо мультикультуралізму тривають. Тут є чимало противників слідування приписам цієї

доктрини, яка, на думку відомого історика-ліберала А. Шлезінгера (молодшого) несе в собі загрозу «роз'єднання Америки», руйнування колись згуртованої, хоч і багатоетнічної громадянської нації⁹. В такому ж дусі висловились консервативний політичний філософ Е. Шилз та відомий дослідник глобальних і національних проблем С. Гантінгтон. «Мультикультуралізм», що рясно квітне в освітній системі США, – писав Шилз, – є чи не найефективнішим засобом руйнування національного духу. Він насправді спрямований на підрих ідеї доміантної нації у США і національної держави, яка її підтримує. Це може привести до руйнування самого громадянського суспільства і, у свою чергу, завдати шкоди малим націям, які воно захищає»¹⁰. С. Гантінгтон звинувачує мультикультуралістів у відкиданні спадщини країни та в бажанні «створити країну багатьох цивілізацій, яка, можна сказати, не буде належати до жодної цивілізації, оскільки буде позбавлена культурного ядра». «Яке ж місце може зайняти суспільство без культурного ядра, що самовизначатиметься тільки через політичне кредо, в епоху, коли люди повсюди самовизначаються в термінах культури?» – запитує Гантінгтон¹¹.

Прихильники мультикультуралізму заперечують головне з цих звинувачень: підрихну роль політики мультикультуралізму щодо національної єдності. Навпаки, стверджують вони, відповідаючи на виклики постмодернізму, мультикультуралізм забезпечує суспільну інтеграцію, бо створює комфортне культурне середовище і відчуття власної держави для усіх. Він не відкидає ні національної держави, ні консолідуючих цілей державної політики, яка має враховувати інтереси національних меншин, дбаючи водночас про створення інтегрованої політичної спільноти¹².

Особливість мультикультуралізму, стверджують вони, в тому, що він пропонує інший спосіб розв'язання міжгрупових суперечностей в умовах культурного розмаїття, а саме: сприяє збереженню різноманітності при визначальній ролі однієї (інколи двох) провідних соціетальних культур державотворчих націй. По суті мультикультуралізм означає перехід від політики *асиміляції* (*уподібнення*) до політики *інтеграції* (*об'єднання*) різних.

Ось у такій інтерпретації і такій формі, *інтегруючий мультикультуралізм*, що згладжує суперечності і сприяє порозумінню, що визнає актуальність для молодих національних держав перевіреного принципу: одна держава – одна домінуюча *соціетальна культура*, може бути прийнятний як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, які змушені поєднувати завдання модерної і постмодерної епох. Можна сказати, що його теоретична модель вимальовується з тих дискусій, які вже чверть століття ведуться на Північноамериканському континенті – у США і Канаді. Якщо його розуміти передовсім як «підкидання держави про гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічнокультурної приналежності», то в Україні він якщо й не здійснювався повною мірою від дня проголошення незалежності (у тому числі й через економічну розруху, слабкість держави, відсутність у неї чітко сформульованої концепції культурної й етнонаціональної політики), то принаймні був задекларований більшістю законів, що зачіпали чутливу сферу етнокультурного розвитку. Такий, інтегруючий мультикультуралізм означає лиш одне – відмову від застосування асиміляційної моделі досягнення національної єдності та від будь-яких форм етнонаціональної нерівності і гноблення.

Довиконуючи завдання модерної епохи у побудові нації в епоху постмодерну, маємо зважати на особливості останньої, зокрема на те, що вона відкидає асиміляцію, яка, по-перше, не відповідає сучасним уявленням про справедливість і засуджується як національними, так і міжнародними правозахисними організаціями, а, по-друге, на наше переконання, вона недосяжна в умовах України через специфічну етнічну структуру українського суспільства, яке з часом таки має консолідуватись в українську громадянську націю.

Які ж особливості цієї структури?

Як і більшість суспільств епохи глобалізації, українське суспільство є поліетнічним, з багаторівневою структурою меншин та новоприбулих іммігрантів, яка теоретично поки що, на жаль, не є добре опрацьованою. Звідси такі відголоски радянських статистичних «узагальнень», як твердження про 130 націй і «народностей», що нібито проживають в Україні за даними останнього перепису населення. Насправді, українське суспільство – в міру різноманітне в етнічному відношенні. Дві

найбільші національності – українці та росіяни разом становлять 95,1% усього населення. Статистично менш ваговою (0,5%), але принципово важливою для вироблення засад етнонаціональної політики в державі є кримськотатарська національна меншина. Саме поміж цими трьома групами ведуться основні суперечки щодо статусу мов, підходів до сприяння розвитку національної (у будь-якому сенсі) та етнічних культур, принципів етнополітики, формування єдиного інформаційного, освітнього й культурного простору.

Як видно з рис. 1, кількісне співвідношення українців і росіян за даними двох останніх переписів (1989 і 2001 рр.) дещо змінилося на користь українців, але багато залежить від того, як рахувати або, точніше, як формулювати запитання. Нам уже доводилося писати про невисоку відповідність запитань, що задавалися людям під час перепису, та висновків із одержаних відповідей¹³. Втім, оскільки йдеться про невеликі величини, то картина етнічної структури загалом не була істотно спотворена (спотворення містилося в основному у

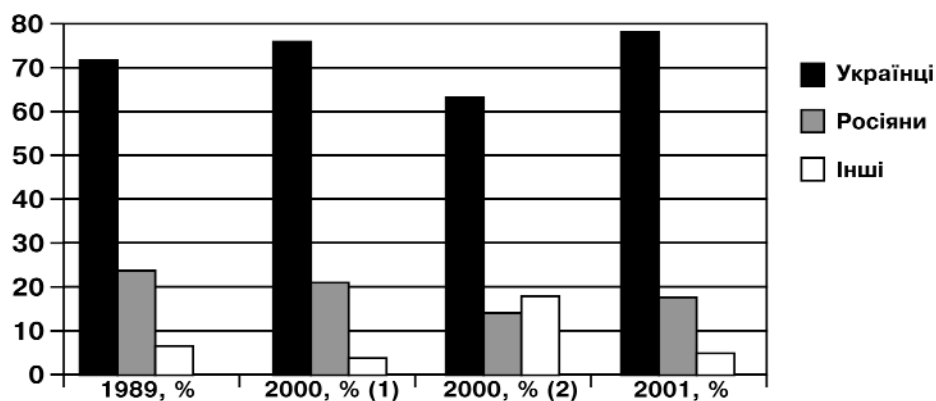

Рис. 1. Етнічна структура населення України за переписами 1989 і 2001 рр. та за результатами опитування населення (Социс, 2000)

Примітка: 2000 (1) – розподіл відповідей на питання «Яка ваша національність?»; 2000 (2) – розподіл відповідей на питання «З якою етносоціальною групою ви себе отожднюєте?»

висновках про тенденції). Картина, яку дав перепис, дуже подібна до картини, одержаної під час соціологічного опитування 2000 р. у варіанті (1), який передбачав відповіді на пряме питання про «національність». Запис про неї ще недавно містився в паспорті особи і люди пов'язують її насамперед, зі своїм етнічним походженням або, іншими словами, з національністю своїх батьків.

У варіанті опитування 2000 (2), коли питалося не про національність як сталу величину, а про етносоціальну самоідентифікацію, а до того ж графа «інші» була диференційована на «інші національності», «радянських людей», «інші відповіді» – наприклад, «мені це байдуже» та «важко відповісти», картина виявилась значно складнішою. Частка українців зменшилась на 10 пунктів, росіян – майже на 5, а «інших» зросла до 18,2%, у тому числі – 12,6% опитаних заявили про свою «радянську» ідентичність.

Не вперше наводячи ці цифри, хочемо наголосити: є ще дуже багато нез'ясованих аспектів як поліетнічного, так і загалом полікультурного складу населення України, а також позицій тих основних груп, які до нього входять. У нас є групи, ідентичність яких ґрунтується на етнічному походженні і культурі етносу; а є – на культурі, яку вони поділяють, незалежно від походження; є – на громадянстві; на території проживання (в загальнодержавному чи регіональному вимірі); на колишній приналежності до «радянського народу»; на політико-ідеологічних цінностях і стереотипах; є також групи зі змішаною та множинною ідентичністю. І всі ці поділи залишаються поки що недостатньо вивченими. Тому, не маючи нічого проти «букету» етно-культурного розмаїття із 130 «націй і народностей», все-таки хочемо наголосити, що жоден «букет» не є науковою кате-

горією, бо наука починається там, де з'являється бодай якась класифікація. А до неї, зрозуміло, не увійдуть такі зафіксовані нашим переписом національності України, як «скіфи» чи «малайці», котрі втім не становлять жодної теоретичної або практичної проблеми для українського націєтворення і етнокультурного врегулювання. Проблеми лежать в іншій площині.

Чи не найважливішою з цих проблем, яка обов'язково має бути врахована при виробленні власного варіанту мультикультуральної політики, є те, що заголовна (титульна) українська етнопція – недостатньо консолідована, двомовна, регіонально поділена, а її еліта – неоднорідна з точки зору усвідомлення українських національних інтересів та своєї ролі в їх захисті. Вона має дуже приблизне розуміння того, як можна сформулювати і здійснити таку політику національної громадянської консолідації, яка пішла б на користь усім¹⁴.

У багатьох регіонах України і після здобуття незалежності заголовна нація перебуває у стані культурно-психологічної підлеглості, володіє ознаками міноритарної групи. Утворивши державу, вона змушена одночасно вирішувати як проблеми своєї внутрішньої консолідації та «ренаціоналізації», так і залучення до будівництва громадянської нації етнонаціональні меншини, частина з яких дивиться на культуру, що має відіграти роль етнічної серцевини, «зверхньо»¹⁵, не бажаючи визнавати нову, загальногромадянську ідентичність національною.

Ось невелика ілюстрація (із дискусії на форумі інтернет-видання «Українська правда»:

А. – Чим визначається національність?

Б. – А чим? Вам відоме слово – Батьківщина?

А. – Батьківщина – це громадянство. Є в мене кийвський дружан, етнічний

росіянин. Ніяк не хоче називатись українцем, [стверджує, що] він «громадянин України, росіянин». Та маю вам сказати, що він справжній політичний українець, хоч і зі своєю суб'єктивною думкою про того ж Шевченка.

Другим ускладнюючим чинником є зміна статусу етнічної групи росіян з домінуючого на меншинний та її відносини з тим ядром заголовної української етнонації, яке є носієм українських національних інтересів. Найчисельніша етнічна меншина України ніколи не погодиться бути об'єктом асиміляції, як через свою минулу позицію домінуючого етносу в межах СРСР, так і враховуючи її сучасний стабільний стан в Україні (представленість у бізнесі, політиці, культурі). Російська культура переважає у значній частині великих, а також у багатьох малих містах України. Вона підтримується (і «підковується») Російською державою. Значна частина українських росіян має почуття вищості своєї культури та мови, розуміє її функціональну привабливість, а тому демонструє (і ще довго демонструватиме) неготовність до переходу в іншу культуру.

Як уже зазначалося, на зміну асиміляційному підходу в Україні має прийти інтегруючий мультикультуралізм. Однак для того, щоб він справді став засобом інтеграції (а не, скажімо, камуфляжу існуючих проблем і консервування успішних від минулого поділів), потрібно домогтися порозуміння з росіянами щодо культурного ядра і державної мови. Соціологічне дослідження 2000 р. показало, що тільки 45% тих, хто відніс себе до росіян і 42% тих хто самоідентифікувався «радянським» погодилися з твердженням що українці в Україні є ядром українського народу (читай – української громадянської нації).

Тому, говорячи про те, що росіян в Україні вісім мільйонів триста тисяч чо-

ловік, публіцист О. Кривдик зазначає, що ще недавно вони були «повноцінні громадяни радянського рах гомана» (римського світу, в даному контексті – світу російської радянської імперії), а зараз змушені вибирати між трьома соціально-рольовими групами. «Хто вони, – запитує автор, – п'ята колона Росії, що прагне «возз'єднання», ті, кого доля закинула на українські землі поза їхньою волею, чи політичні українці? Окупанти, гості чи наші з вами сусіди і співгромадяни?»¹⁶.

Звичайно, серед етнічних росіян, як і будь-якої іншої групи, є різні люди, і вони по-різному бачать роль своєї етнічної групи в українських процесах державо- та націєтворення. З часом, у міру того, як українська національна ідентичність пов'язуватиметься з політично-юридичним статусом особи, її громадянством та громадянськістю, вона легше поєднуватиметься з будь-якою, в тому числі й російською етнічною ідентичністю, яка залишиться характеристикою груп, що входять до складу нації. А поки що ці питання потребують особливої уваги: просвіти, серйозних обговорень, дискусій про те, що є справедливим, а що ні, які вимоги обох сторін ще не були заявлені чи почуті тощо.

Велика «несправедливість» постмодерної епохи, з погляду етнічних українців, полягає в тому, що її атмосфера спонукає людей проявляти неухвагу до проблем державотворчої більшості, навіть якщо та ще не вийшла з меншості статусу. Тим самим начебто заперечується будь-яка можливість здійснення стосовно неї підтримуючих дій у вигляді «позитивної дискримінації». Однак при справді демократичній інтерпретації мультикультуралізму «несправедливості» щодо заголовного етносу можуть бути якщо не подолані, то значно пом'якшені. Адже ця доктрина апелює до *рівних можливостей* для

всіх (великих і малих, сильних і слабких) етнокультурних груп зберігати й примножувати свою культуру. А сила чи слабкість вимірюється не лише формально проголошеним статусом, а й усією передісторією розвитку. Тому, попри постмодерне відхилення в бік меншин та «екзотичних» культурних феноменів, українська етнонація має право не менше, ніж меншини скористатись тільки тепер здобутим шансом створити повноцінну міську культуру, розширити функціональність своєї мови і т. ін. Це зовсім не суперечить доктрині мультикультуралізму. Справді, у більшості країн із стійкими консолідованими державними націями, де ця доктрина виникла і практикується, мультикультуралізм стосується в основному меншин. Однак у молодій державі з неконсолідованою заголовною нацією він має стосуватись і заголовної нації. Бо хіба ж не є справедливим зауваження В. Лісового, що українська незалежна держава утворена українцями насамперед *заради розвитку української культури?*

* * *

Отже, беручи до уваги недосяжність асиміляції з внутрішніх причин і її неба-

жаність з глобальних і суто гуманістичних міркувань, можна порекомендувати українським структурам громадянського суспільства та органам влади використовувати в своїй етнокультурній політиці поміркований варіант моделі інтегруючого мультикультуралізму, пристосований до потреб та умов національного та державного будівництва в Україні.

Оскільки мультикультуралізм передбачає підтримку і збереження багатоманітності, він безперечно містить у собі потенційну загрозу розколу, роз'єднання етнонаціональних спільнот. Щоб уникнути цієї загрози, етнічну політику, засновану на принципі мультикультуралізму, потрібно врівноважити іншими заходами, спрямованими на досягнення національної консолідації, такими як творення єдиного освітнього, інформаційного й культурного простору; запровадження патріотичного виховання і розвитку громадянського духу; досягнення консенсусу в мовній сфері; знаходження і поширення на все суспільство соціальних та політичних цінностей, які були б визнані важливими та спільними для всієї нації і послужили фундаментом для «спорудження» парасолькоподібної української національної ідентичності, спільної для усіх громадян.

Література та примітки

¹ Як саме це виглядало, описує відомий націолог післявоєнного періоду Ганс Кон у своїй праці «Американський націоналізм» (Kohn H. American Nationalism. An Interpretative Essay. – New York: Macmillan, 1957. – 228 р.). Він, зокрема, зазначає, що «...нелюбов до Англії та відкидання англійського впливу проявлялось на всіх рівнях. У 1828 капітан Бейзіл Холл, Р.Н., подорожуючи Північною Америкою, відвідав Бостонську школу. Хлопці [учні], не знаючи про національність гостя, виголосили промови на «найбільш вдячну тему, яку вони тільки могли вибрати» – це були розлючені

філіппіки проти Англії: «Вдячність! Вдячність Англії! Чим Америка завдячує їй? Тим же, що й молодий лев завдячує своїй матері, яка заносить його в дикі пустелю й залишає там гинути з голоду. Ні, ми не завдячуємо їй нічим! Упродовж вісімнадцяти століть світ перебував у дрімотному стані, не відаючи, що таке свобода і справжні права вільних людей. Та з'явилася Америка у всій своїй славі, щоб дати світові довго очікуваний урок». Бостонські школярі із зрозумілих причин пишалися американською інтерпретацією і реалізацією свободи. Їхню недовіру до Британії поділяв такий консервативний та обережний чоловік як

Ф. Купер. Він висловлював подібну недо-віру до «іноземної», особливо англійської «пропаганди» в Сполучених Штатах Америки ... [і казав]: «Жодна нація не може по-справжньому похвалитися незалежністю, доки її громадська думка є під контролем іноземців, і найменше це може робити нація з інститутами, залежними від народної волі». «Американська ворожість до Британії, – додає Г. Кон, – була підсилена британською зверхністю, висловлюваною, зокрема, в численних повідомленнях британців, що подорожували Америкою». (Див.: *Op. cit.* – Р. 24–25. З відповідними посиленнями на джерела).

² Логічно було б саме так називати цю країну, і тільки традиція примушує нас користуватись невдало зробленим вторинним (з російської) перекладом слова «united», яке означає «об'єднані, з'єднані воедино», але жодною мірою не «сполучені» (за аналогією «сполучених посудин»), що англійською мало б звучати як «connected», «associated»).

³ *Glazer N. We Are All Multiculturalists Now.* – Cambridge (MA): Harvard University Press, 1997. – Р. 10.

⁴ Див. *Kallen, Horace M. «Democracy versus the Melting Pot».* – In: *Culture and Democracy in the United States: Studies in the Group Psychology of the American Peoples.* – New York (NY): Boni and Liveright, 1924.

⁵ *Glazer N. Op. cit.* – Р. 7. *We are all Multiculturalists now.* – Cambridge (MA): Harvard University Press, 1997. – Р. 7.

⁶ Не погоджуючись із новим спрямуванням культурологічних досліджень, англійський антрополог Ралф Грілло зазначає, що у працях мультикультуралістів «індивідів замінили полісемантичні та поліфонічні «особи», а колективна солідарність, заснована на соціальних функціях індивідів поступилася місцем «емоційним спільнотам» (Див.: *Grillo, Ralph. Pluralism and the Politics of Difference. State, Culture, and Ethnicity in Comparative Perspective.* – Oxford: Clarendon Press. – 1998. – Р. 225).

⁷ Моральні та соціально-психологічні аргументи на користь мультикультуралізму сформульовані в працях таких відомих ка-

надських соціальних і політичних філософів, як Ч. Тейлор і В. Кимлічка, індійського соціолога Б. Пареха та ін. Див.: *Taylor, Charles. «The Politics of Recognition» / In Amy Gutmann, ed. Multiculturalism and the 'Politics of Recognition.* – Princeton: Princeton University Press, 1992; *Kymlicka, Will. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights.* Oxford: Clarendon Press; 1995; *Parekh, Bhikhu. What is multiculturalism?* – <http://www.india-seminar.com/1999/484/484%20parekh.htm>; July 5, 2004).

⁸ Ставлячи під сумнів концепцію мультикультуралізму, Р. Грілло формулює низку запитань його прихильникам: «скільки має бути різноманітності, якого типу і на якій основі? Який плюралізм є важливий і бажаний у країнах на зразок Британії, Франції або США, що віддані універсальністським, демократичним ідеалам? Скільки місця можуть чи повинні ці суспільства відвести, щоб «різноманітно» бути французами, британцями чи американцями?» (*R. Grillo. Op. cit.* Р.188). Роблячи огляд праць, автори яких заперечують цінність теорії і практики мультикультуралізму, Грілло зводить їхні аргументи до таких шести позицій: «1) прихований есенціалізм мультикультуралізму; 2) система категорій, на які він спирається; 3) форма, якої набуває політика мультикультуралізму; 4) ритуалізація етнічності, яка з ним часто асоціюється; 5) елізія раси (і класу), що часто міститься в ньому; і 6) атака на «спільне ядро»...» (*Ibid.* Р. 195).

⁹ *Schlesinger, Artur M. Jr. The Duniting of America. Reflections on a Multicultural Society.* – New York; London: W.W. Norton and Company, 1992. – 160 р. Докладніший виклад поглядів А. Шлезінгера щодо мультикультуралізму див.: *Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності // Українські варіанти.* – 1998. № 3. – С. 49–52.

¹⁰ Шилз Едвард Альберт. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство // «І». – 2001. – № 21. – С. 101.

¹¹ *Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* – New York, 1996. – Р. 306.

¹² Докладніше про це див. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights* – Oxford: Clarendon Press, 1995; *Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe* / Ed. by Magda Opalski. – Ottawa: Forum Eastern Europe, 1998; Кимлічка В. *Лібералізм і права меншин: Пер. з англійської.* – К., 2001.

¹³ Див. *Колодій А.* Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // *Україна – проблема ідентичності: Людина, економіка, суспільство.* Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18–21 вересня 2003 р. – К.: Стилос, 2003. – С. 239–264.

¹⁴ Загальновизнаною є схема стадіального відродження (розвитку) етнічних націй М. Гроха, згідно з якою ці нації проходять наукову, культурну та політичну фази національного відродження. Застосовуючи її до України, вчені відзначають, що третя, політична стадія, почалася в Україні наприкінці XIX ст. Зараз, після здобуття незалежності українська етнічна нація опинилась на завершальному її етапі. Попри це,

завдання другої стадії – утвердження в широкому вжитку національної мови, перетворення її на мову «високої культури» всього суспільства – ще й досі залишилися не виконаними, що впливає на теперішній її стан і статус у суспільстві.

¹⁵ Показовим у цьому плані є скандальне інтерв'ю віце-прем'єр міністра з гуманітарних питань в уряді В. Януковича Д. Табачника одіозному журналісту О. Бузині. В ньому державний високопосадовець заявив, що культурна політика в Україні не може пристосовуватись до «вузького шару україномовної інтелігенції», яка начебто боїться конкуренції російськомовної культури. Відповідь Івана Дзюби на міркування цього представника російськомовної, усе ще психологічно домінантної (принаймні в їхній власній свідомості) групи, можна знайти у газеті «День» (Див. *Іван Дзюба.* Казуїстика як державна політика? // *День.* – 2006. – 27 жовтня. – NB! <http://www.day.kiev.ua/171205/>)

¹⁶ *Кривдик Остап.* Змушені змінюватися: три шляхи українських росіян // *Українська правда.* – 08.06.2006 – <http://www.pravda.com.ua>

Глобалізація в українському політичному дискурсі

Віктор Степаненко

This article analyzes the place of globalization in Ukraine's domestic political discourse on the basis of the 2006 parliamentary election campaign. It defines the ideological coordinates of the political forces according to two variables: the party or bloc's geopolitical orientation, and the extent to which globalization is emphasized in that party or bloc's program. It argues that variations in the national political discourse on globalization are determined by political actors' ideological and value-oriented positions, which makes this discourse an organic part of national identity construction.

Глобалізація, що у найбільш широкому соціологічному розумінні означає транснаціональні процеси, які сприяють розвитку соціальних зв'язків та поглибленню взаємозалежності між країнами¹, її різноманітні аспекти та прояви, суперечливий характер та соціокультурні особливості у різних країнах є нині одним із найпопулярніших та затребуваних предметів світового суспільствознавства. Дискурс глобалізації стало утверджується та розвивається також і у вітчизняній суспільній науці та експертизі. Лише цей факт уже свідчить про те, що Україна не залишається окремим острівцем у сучасному глобальному світі. А специфіка історичного розвитку нашої країни з 1991 р. як незалежної держави з її багатомірними проблемами геополітичного та «цивілізаційного вибору», складної трансформації та врешті-решт – формування своєї ідентичності, свого обличчя в складному та суперечливому сучасному світі накладають певні особливості на розуміння, сприйняття та ставлення

до глобалізації як об'єктивного та немисного суспільно-політичного та культурного контексту розвитку сучасного людства.

Справді, Україна є чи не єдиним прикладом взаємопов'язаних процесів формування нації, утвердження держави та становлення демократичних інституцій в географічній Європі та глобальному світі за умов сучасних постмодерних цивілізаційно-тектонічних зрушень та соціокультурної ціннісної динаміки. У цьому сенсі варто говорити вже навіть не про чотиривимірну трансформацію українського суспільства², а саме: «від тоталітаризму до демократії, від планово-розподільчої економіки до вільної ринкової, від колоніального стану до справжньої незалежної держави і від домодерного етнічного субстрату до модерної громадянської нації»³. Зовнішній глобальний контекст розвитку і трансформації нашого суспільства (у його різних інтерпретаціях – від глобальних економічних, культурних, інформаційних впливів до фразеології

«зовнішнього втручання» у формування вітчизняної політики) можна розглядати як не менш важливий та актуальний *п'ятий вимір* української трансформації. Принаймні, події помаранчевої революції кінця 2004 р. з її характером постмодерної революції новітніх інформаційних та комунікаційних технологій, глобальним резонансом та значенням, маніфестаціями «цивілізаційного вибору» країни, активним залученням провідних гравців світової суспільно-політичної сцени та глобального громадянського суспільства дають підстави стверджувати це.

Отже, на наш погляд, глобалізація – вдалий, цікавий і актуальний предметний вибір для обговорення на ювілейній 10-річній конференції українських Кенанівських випускників не лише за актуальністю її процесів для ідентифікаційного вибору України, але й тому, що в цій темі чи не найяскравіше виявляються рецепції та діалог американського та українського сучасних суспільствознавчих дискурсів. Саме такі американські дослідники, як З. Бжезинський у своїй «Великій шахівниці» та С. Гантінгтон у своєму «Зіткненні цивілізацій», обговорюючи нові геополітичні реалії та перспективи розвитку нового глобального «однополярного» світу, чи не вперше присвятили досить розлогі міркування важливій цивілізаційній та геополітичній ролі України.

Варто нагадати, що обидва автори цілком оптимістично розглядають українську національну перспективу в сучасному світі. Бжезинський говорить про перспективу формування після 2010 р. нової стратегічної осі «Франція – Німеччина – Польща – Україна», яка може стати головним ядром безпеки нової Європи⁴. А Гантінгтон, визначаючи у своєму цивілізаційному підході Україну як країну на перетині двох цивілізацій – Західної та Православної, на відміну

від деяких песимістів, не робить трагічних висновків з цієї географічної та культурної обставини для подальшої історичної долі нашої країни і визначає найбільш вірогідний сценарій її розвитку такий: «Україна залишиться єдиною, залишиться розколотою, залишиться незалежною і в цілому буде тісно співпрацювати з Росією»⁵. А чому б ні? Розвиваючи цю реалістичну і цілком плідну для національної уяви тезу: чому б Україні та її політикам не використовувати ефективніше наше унікальне об'єктивне геополітичне та культурне становище, розглядаючи його як конструктивний потенціал подальшого розвитку країни, а не як «прикру ваду» національної долі.

Доцільно згадати ще одного американського дослідника, нашого колегу Блера Рубла, директора Інституту Кеннана і одного з провідних світових сучасних урбаністів. Нещодавно опублікована його праця з транснаціональної міграції в Монреалі, Вашингтоні та Києві вдало залучає дослідження української столиці (а також країни в цілому) від закритого радянського адміністративного центру до нового транснаціонального мегаполісу глобальної ери в контекст сучасних урбаністичних студій. Автор робить слушний висновок, що в нових соціокультурних обставинах глобального світу, сучасні мегаполіси та їх громади, у тому числі київська, стоять перед важливим завданням формування нових стратегій виживання (*survival strategies*) та пристосування до соціокультурних відмінностей глобального світу і успіх цієї трансформації цілком залежатиме від формування здатностей та навичок «прагматичного плюралізму» (*pragmatic pluralism*) і такого ресурсу толерантності та довіри до інших культур та їх представників як соціальний «капітал розмаїтості» (*diversity capital*) міста⁶.

Ми мали щасливу нагоду нещодавно працювати у міжнародному дослідницькому проекті, ініційованому Б. Рублом, П. Субіросом та К. Кіхато і присвяченому актуальним проблемам інклюзії та ексклюзії в сучасному глобальному міському середовищі⁷. Надзвичайно корисною для українських дослідників є подібна міжнародна співпраця та діалог поза бар'єрами національних кордонів, культурних традицій, усталених у певних академічних традиціях методологічних підходів. Дослідження України й Києва під кутом зору глобального світу чітко позначає актуальну перспективу національного розвитку, пориває зі звичною рутинною, долає можливий, втім надуманий «провінціалізм» нашого власного буття та сприйняття. Цілком підтверджується загальновідома істина – часто діалог або вивчення інших культур сприяє кращому розумінню своєї власної, а погляд стороннього спостерігача за нашою соціальною реальністю здатний розгледіти тенденції та феномени (в даному разі – впливи глобального світу, такі зокрема, як нетрадиційна міграція), що можуть не відразу «впадати у вічі» дослідникам, які перебувають у власному звичному оточуючому соціальному середовищі. Феномен моєї рідної Троещини (великого окраїнного «спального» мікрорайону Києва) як нових рис транснаціонального міста, помічений Блером та іншими американськими колегами, а згодом і досліджений ними у співпраці з українськими фахівцями⁸ – яскравий приклад такого «свіжого погляду» зі сторони на звичну соціальну реальність.

Мета цієї розвідки – аналіз особливостей розуміння, сприйняття та суспільного ставлення до глобалізації як об'єктивного та неминучого суспільно-політичного та культурного контексту розвитку сучасного людства в україн-

ському суспільному дискурсі, спроба виявити особливості та характеристики «українського виміру» на глобалізації. Методологічним підґрунтям розгляду є позиція, обґрунтована американськими дослідниками П. Бергером та С. Гантінгтоном про різноманітність національно-культурних поглядів, суспільних реакцій на глобалізацію (зокрема, у відмінностях геополітичних «Півночі» та «Півдня»), а відтак – йдеться не про уніфіковану глобалізацію, а радше – про *глобалізацію*⁹, адаптовані та репрезентовані у різний спосіб у конкретній національно-культурній призмі. Зокрема, що стосується культурної сфери, то, як зазначає П. Бергер, відповідь корінних національних культур на експансію глобального «культурного імперіалізму» коливається поміж сприйняттям та активною відмовою з безліччю проміжних специфічних культурних реакцій культурного співіснування, синтезу, локалізації та гібридизації традиційного з глобальним¹⁰.

Відразу зауважимо, що не йдеться про якийсь узагальнений єдиний погляд на глобалізацію такого ідеально-уявного суб'єкта її сприйняття (чи не сприйняття) як «суспільство» чи «нація» (хоча варто говорити про певні *особливості національного контексту*). Спробуємо окреслити український дискурс глобалізації у всій його різноманітній палітрі. Різноманітність суджень, оцінок та суспільних ставлень щодо глобалізації є об'єктивною не лише з огляду на реальні й нормальні у будь-якому суспільстві відмінності щодо її сприйняття, але й тому, що й сам предмет такої рефлексії – є насправді складним, суперечливим суспільним феноменом¹¹. Такі відмінності є тим паче характерними для суспільства (подібного до українського), що трансформується і ідентичність якого перебуває у процесі формування. *Українське різноголосся щодо*

глобалізації є проєкцією формування та ствердження національної ідентичності і, очевидно, однією з важливих особливостей національного контексту її сприйняття.

Отже, з метою представити українську різнобічну палітру ставлень щодо глобалізації проаналізуємо одну із сфер репрезентацій її дискурсу – політичний дискурс, представлений, зокрема, у програмних положеннях парламентських політичних партій в Україні.

Відповіді на виклики глобалізації в українському політичному дискурсі

Актуальною риторикою українського політичного дискурсу є вже усталений вираз *виклики глобалізації*, щодо яких суб'єкти політичного життя мусять пропонувати різноманітні та адекватні відповіді. Як і в багатьох інших країнах проблематика глобалізації (навіть коли це поняття і не артикулюється виразно або навіть і взагалі не вживається) в українському політичному дискурсі є політично «чутливою», адже зачіпає такі важливі аспекти політичних мобілізацій, як «національні або стратегічні інтереси», «геополітичний вибір», «перспективи розвитку», «підвищення конкурентоспроможності країни» тощо. Найвиразніше політичні відповіді на «глобальні виклики» концентруються у сфері міжнародної політики, пропонованої політичними партіями своїм виборцям. Тут і досі наявний традиційний спектр рішень від «європейського вибору» та євроатлантичної інтеграції, «багатовекторності» до політичного та економічного союзу з Росією та іншими пострадянськими країнами у рамках СНД через ЄЄП, а також – тема «активного нейтралітету» та позаблоковості України.

Розглянемо детальніше деякі позиції цього дискурсу в трьох його аспектах – міжнародна політика, економіка та

культура на прикладі пропозицій та програм нинішніх парламентських партій, з якими вони йшли на позачергові парламентські вибори 2007 р.

1) Блок «Наша Україна – Народна самооборона» – політична сила, що об'єднала політичні партії та політиків, які підтримують політичний курс Президента В. Ющенка. У президентських виборах 2004 р. «Наша Україна» задекларувала «європейський вибір» України (інтеграцію країни в ЄС як стратегічну мету) та курс на євроатлантичну інтеграцію, що передбачає набуття Україною членства у НАТО. Після завершення періоду «помаранчевого оптимізму» щодо прискорених темпів євроатлантичної інтеграції країни в деклараціях цієї політичної сили з'явилися акценти та артикульована риторика «опори» в основному на внутрішні сили. Симптоматичною у цьому сенсі є промова Президента України В. Ющенка на з'їзді блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» 7 серпня 2007 р. Він, зокрема, говорить про три «непорушні опори» успішності країни: 1) «єдність країни та інтелект нації»; 2) «сильна, а значить – демократична і гідна влада, яка ефективно дбає про людей» та 3) «належні економічні і соціальні стандарти, які повинні відповідати стандартам об'єднаної Європи»¹². Не можливо не помітити, що остання теза певною мірою перегукується з гаслом соціалістів «Збудуймо Європу в Україні!».

В економічній сфері цей політичний блок пропонує відкрити для глобального світу ринкову економіку, очищену від корупційних схем та невиправданих пільг, працюватиме в чіткій відповідності із законодавством, а отже – стане привабливою для зовнішніх інвесторів. В офіційній програмі блоку серед конкретних політичних кроків – «забезпечення конкурентоспроможності України» – йдеться про завершення вступу

країни до СОТ, створення зони вільної торгівлі і спрощення візового режиму для українських громадян із Європейським Союзом. Окрім цього, політики, що реагують на «глобальні виклики» для України у сфері трудової міграції, пропонують укладання угод з країнами, де працюють громадяни України для захисту їх соціальних і трудових прав, а також за створення окремого візового режиму для мешканців прикордонних територій у рамках транскордонного співробітництва.

У сфері культури політичною відповіддю блоку на «виклики глобалізації» є кроки щодо «забезпечення культурного та духовного відродження України». Позиція державництва та національного традиціоналізму в культурно-духовній сфері чітко формулюється у виступі Президента В. Ющенка на з'їзді цього блоку: «Наша ідея – це ідея державності. Наша ідея – це сильна держава, єдиний народ, єдина державна мова, єдина православна церква, єдина нація»¹³.

2) Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – інша політична «помаранчева» сила, яка у своїх програмних засадах також проголошує «проведення дієвої політики міжнародної інтеграції в європейські і світові структури, рівноправного співробітництва як на глобальному, так і регіональному рівнях»¹⁴. Головна мета такої політики, як декларує програма партії, – «захист суверенної державності, національних інтересів і успішний конкурентоспроможний розвиток країни»¹⁵. БЮТ приділяє підвищену увагу геополітичним стратегіям української політики. Зокрема, у впливовому американському виданні *Foreign Affairs* під прізвищем лідерки блоку Ю. Тимошенко був опублікований досить резонансний матеріал «Стримуючи Росію»¹⁶. Ідеєю статті є спільна для України та Заходу політика стримування імпер-

ських амбіцій Росії періоду В. Путіна, зокрема через її політику «енергетичного шантажу» щодо України та Європи. Україна в цій стратегії, на думку авторки, «може допомогти Європі та США створити дієздатну структуру, в рамках якої могла б існувати і Росія, не становлячи ні для кого небезпеки»¹⁷. Інтерес України у цьому контрбалансі геополітичного стримування Росії – її «небажання бути ані Богом забутим «пограниччям», ані «містком» поміж пострадянським простором «керованої демократії» та справжніми демократіями Заходу»¹⁸.

У своїх офіційно проголошених програмних засадах міжнародна політика блоку, принципами якої є прагматизм власних інтересів, зокрема через «еконормізацію» зовнішньополітичної діяльності, а пріоритетом – енергетична безпека країни, є більш збалансованою (і по суті – «багатовекторною»). Партійна політика наголошує, що важливим національним інтересом України є «розвиток стратегічного партнерства як з Росією, так і з США» («історичні та культурні зв'язки з нашим сусідом означають, що ми ніколи не зможемо повернутися спиною до Росії»¹⁹), а також з такими провідними країнами світу, як Німеччина, Франція, Великобританія, Японія, Китай, Канада, Індія. Певною новацією БЮТ у сфері геополітичного визначення країни в світі є декларування «деліберативного» підходу до прийняття рішень – «зокрема, вступ до військово-політичних блоків, у яких частина функцій щодо забезпечення державної безпеки й прийняття зовнішньополітичних рішень делегується наднаціональним органам управління, не може відбуватися інакше, ніж шляхом волевиявлення народу на референдумі»²⁰.

В економічній сфері БЮТ проголошує принципи вільної торгівлі, звужен-

ня сфери протекціоністських заходів та доступ до світових ринків, який розширюватиметься із вступом до СОТ²¹. У сфері культури ця політична сила, пропонує протиставити «згубній цивілізаційній прагматичній гармонійну, справедливую, духовну систему організації суспільного життя»²² та нову національну ідею, яка базується на філософії солідаризму – «безперервному вдосконаленні справедливості шляхом виявлення, чесного визнання і невідкладного вирішення проблем людини та суспільства з урахуванням інтересів кожної особистості». Історичними передумовами «унікальної національної культурної місії та пошуку природної гармонії» є, цілком за С. Гантінгтоном, перебування України на цивілізаційному розломі між західною та східною цивілізаціями.

«Родзинкою» виборчої кампанії БЮТ у позачергових виборах 2007 р. стала стратегія «Українського прориву», широко рекламована лідеркою блоку як «якісний стрибок у майбутнє замість повільної еволюції», подібний до «економічного дива» «молодих драконів» Південної Азії. І хоча ідея прискореного інноваційного та постіндустріального розвитку країни не є новою і навіть формулювалась у програмних засадах партії промисловців та підприємців України (разом з книгою А. Кінаха «Український прорив» 2004 р. видання), цей програмний документ відзначається системністю бачення розвитку країни у глобальному світі. Ідеологія «прориву» БЮТ пропонує адаптацію багатьох міжнародних експертних показників розвитку країни, вектори технології економічного прориву (ТЕП) та 12 конкретних його ліній. Основою національного прориву є пріоритетність розвитку й інвестицій у соціальний і людський капітал країни.

3) *Партія регіонів* – лідер виборчих симпатій серед українських партій за ре-

зультатами парламентських виборів 2006 р. – у зовнішній політиці декларує позаблоковий статус країни та «збалансованість», де «Східний (Росія та країни Сходу) і Західний (країни ЄС та США) напрями однаково значущі»²³. Втім, така геополітична «збалансованість» означає у практичній площині намагання коригування зовнішньої політики країни на тіснішу політичну та економічну співпрацю з Росією (зокрема в рамках ЄСП), обираючи у геополітичній стратегії для України більш артикульований «євразійський цивілізаційний» вектор. В цілому ця політична сила, основна електоральна база якої східна та південна Україна, досить вдало використовує (та надалі формує) амбівалентну ідентичність більшості жителів цих регіонів з їх стійкими залишками ще радянської ідентичності поміж європейським та євразійським проектами розвитку країни та відповідною їх належністю до колишнього «пострадянського простору» з Росією як її політичним та економічним ядром.

Основою національної ідеї має стати «досягнення сучасних стандартів життя», а «запорукою соціального успіху і виходу на нові цивілізаційні обрії» є «принципово нова державна стратегія надання соціальних гарантій громадянам упродовж усього життя». Однак, ця економічна ідеологія індустріальної доби досить мало уваги приділяє поясненню чинників та джерел успіху соціально-економічної політики, орієнтуючись, очевидно, на реставрацію застарілої модернізаційної бази колишнього Радянського Союзу, зокрема через співпрацю з Росією. Хоча програма партії декларує також і пріоритетність «збереження і примноження промислового і науково-технічного потенціалу країни, що надасть можливість поступового переходу до економіки знань», широке впровадження наукоємних та

енергозберігаючих технологій та використання альтернативних джерел енергії.

В економічній політиці партія регіонів як політична сила, що захищає інтереси великого національного капіталу, проповідує ринкові підходи через «поступове звільнення економіки від надмірного державного втручання і опіки».

У галузі культурної політики партія виступає за надання російській мові статусу державної мови, проголошуючи тезу «дві мови – один народ».

4) *Соціалістична партія України* у своїй розлогій, цілком марксистській програмі самоідентифікує себе як лівоцентристську партію, яка прагне «утвердити в країні систему відносин демократичного соціалізму»²⁴. Визнаючи деформації соціалістичного будівництва в СРСР, партія відзначає «чимало успіхів» радянського соціалістичного будівництва («ленінська концепція соціалістичних перетворень») і ставить мету демократизувати та модернізувати соціалістичний проект в Україні як «третьої шлях» поміж «спробою нав'язати Україні капіталістичний шлях розвитку» і «поверненням країни до державно-бюрократичної системи управління».

У баченні та інтерпретації глобальних процесів програма соціалістів у дусі модернізованого марксистського дискурсу (І. Валлерстайн та інші) досить односторонньо концентрується на негативних наслідках глобалізації, пов'язаних з активністю «світових імперіалістичних фінансово-економічних центрів». А «добробут і процвітання нечисленної групи розвинутих капіталістичних країн усе більше є наслідком експлуатації ресурсів решти світу, в тому числі й України». У руслі цієї логіки український капіталізм (і, очевидно, не лише «клановий» – В.С.) – є «провідником

інтересів світової системи фінансових, промислових і політичних монополістів» і ця суперечність визначатиме «суть політичної боротьби в Україні в найближчому майбутньому». Отже, цілком логічним є те, що соціалістична партія у галузі зовнішньої політики тяжіє до євразійського цивілізаційного проекту для України, декларуючи позаблоковий статус країни, вважаючи «помилковим розширення військової організації НАТО на Схід» та виступаючи «за пріоритетні братерські відносини з Росією, Білоруссю та іншими сусідами, за консолідацію і захист слов'янства». Певним ідеологічним та геополітичним компромісом такого вибору є також соціалістичне гасло «Збудуємо Європу в Україні!», яке разом з піднесенням власної економіки «зробить безплідною полеміку про доцільність орієнтації України на Захід чи Схід».

У економічній галузі соціалісти декларують політику соціалізації виробництва, розподілу та споживання. І хоча програма визнає багатокладність економіки та потребу її конкурентності, політичний акцент робиться на державні механізми її регулювання. Держава також «здійснює контроль за використанням найманої праці та захищає вітчизняного товаровиробника, та забезпечує сталість української економіки». Соціалістична економічна програма СПУ в цілому виглядає досить архаїчною, передбачаючи «відтворення могутнього індустріального сектора економіки як локомотива розвитку дрібніших форм виробництва». Сама риторика «відтворення», очевидно, передбачає ідеологічно повернення до радянської «могутньої» економіки індустріального типу. Щоправда, в програмі у дусі сучасних постіндустріальних реалій наголошується, що «способом вирішення цих завдань є поглиблення інтеграції виробництва, науки і освіти, запровад-

ження передового вітчизняного і зарубіжного досвіду, удосконалення технології виробництва і врахування вимог екологічної безпеки». В своїх *«Основних програмних засадах та пріоритетах діяльності партії в сучасних умовах»*²⁵ соціалісти визнають як необхідність вступ країни до СОТ, втім декларують «заходи (в рамках міжнародного права) по захисту внутрішнього ринку від закордонних товарів, особливо тих, що випускаються у нас»²⁶.

Декларована культурна політика СПУ є еkleктично-компромісною. Вона пропонує статус «мовного балансу», надаючи статус «офіційних», з «однаковим їх використанням» українській та російській мові, визнаючи одначе «використання української мови» як державної. У релігійному житті партія проти використання релігії в політичних цілях та керується конституційною нормою про те, що церква відділена від держави, школа – від церкви, у галузі релігії одначе «підтримуються канонічні і традиційні конфесії, стримується поширення агресивних і модерністських сект». Державна культурна політика, відповідаючи викликам глобалізації, є активною і буде спрямована проти *«засилля закордонної маскультури, кон'юнктурної кінопродукції, спотворення і очорнення історії, нищення пам'яток історії і культури, в тому числі на догоду політичній кон'юктурі»*.

5) *Комуністична партія України* є найпослідовнішою політичною силою, яка виступає за реставрацію соціалізму, радянської політичної системи та відродження на новій основі союзу рівноправних братніх народів як «добровільного об'єднання суверенних соціалістичних держав, входження до якого відповідає найвищим інтересам народу України»²⁷. Значна частина офіційної програми партії присвячена комуністичним інтерпретаціям розпаду СРСР як

результату змови та боротьби світового імперіалізму та «відступників від соціалізму» в країні. КПУ навіть ставить під сумнів історичні прагнення та боротьбу українського народу за власну незалежну державу (*«усвідомлення українським народом справжніх інтересів України ніколи не зводилося лише до досягнення національно-державної самостійності»*), відзначаючи, що СРСР був зруйнований «злочинним способом» та «всупереч волі народів»²⁸.

Відтак КПУ цілком ідеологічно послідовна у своєму негативному ставленні до ворожого щодо України світового оточення. Проблеми та історичні складнощі суспільної трансформації в незалежній Україні інтерпретуються в програмі партії як геополітична змова світового імперіалізму проти України, у нав'язуванні їй «латиноамериканської» моделі капіталізму, аби зробити з країни *«колоніальний, аграрно-сировинний придаток розвинених капіталістичних країн, постачальника дешевої кваліфікованої робочої сили, величезний ринок збуту залежаних товарів і застарілих технологій»*. Цілком логічною відповіддю на цю буцімто «глобальну змову» проти України мусить бути курс на реставрацію у нових формах геополітичного союзу колишніх радянських республік навколо Росії, основами якого є, за комуністами, такі утворення як СНД та ЄЄП.

Економічна та культурна політика КПУ, апелюючи до історичного досвіду соціалістичного будівництва в Україні, є відповідними прорадянськими (або радше у новому контексті – проросійськими) реставраціями з такими позиціями у цих сферах як «відновлення соціалістичного виробництва, соціальної сфери і добробуту трудящих до рівня, що передував антисоціалістичному перевороту», боротьба проти «насаджування під лозунгами «національного відрод-

ження» і «демократизації» войовничої націоналістичної ідеології, культу індивідуалізму, споживацтва, збагачення, ненависті до інших народів, передусім до російського, утвердження західних стандартів духовного життя», «надання російській мові, поряд з українською, статусу державної».

Отже, політичний дискурс щодо різних аспектів глобалізації, репрезентований, зокрема, в програмних деклараціях різних політичних партій, є тією чи іншою мірою артикульованим («активний» чи «інертний» дискурс), а також особливо чутливим та відмінним змістовно у питаннях геополітичного вибору для країни.

Звичайно, програмні декларації політичних партій не є вичерпною репрезентацією всіх суспільно-політичних позицій, ставлень та оцінок щодо різних аспектів глобалізації в українському суспільстві. Тим не менше, вони позначають певні координати та змістові контенти дискурсу глобалізації навіть тоді,

коли політичні партії та інші суб'єкти політичного життя оминають або не достатньо чітко артикують свою позицію та відповіді на «глобалізаційні виклики» з їх особливостями в країні.

Питання глобалізації в політичному дискурсі неминуче політизуються, набуваючи різних протилежних значень, їх інтерпретація залежить від політичних, ідеологічних та світоглядних позицій суб'єкта. До того ж в українському контексті, як зазначалось, і що особливо демонструють геополітичні відповіді на глобалізаційні виклики, дискурс глобалізації у багатьох його аспектах є невід'ємною складовою процесів формування та ствердження національної ідентичності, демократизації суспільного життя та влади (з новими ризиками та можливостями глобалізації у цьому відношенні²⁹), а також націоналізації та інтернаціоналізації формування громадянського суспільства в Україні як частини глобального демократичного суспільства.

Література і примітки

¹ Гудденс Э. Социология. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 255.

² Див.: D'Anieri P., Kravchuk R., Kuzio T. Politics and Society in Ukraine. – New York, 1999.

³ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і розбудова держави. – К., 2000. – С.5.

⁴ Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 106.

⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – С. 258.

⁶ Ruble B. Creating Diversity Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv. – Baltimore: The John Hopkins University Press, 2005. – P. 5–7. Переклад цієї книги українською (Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Пер. з англ. Т. Цимбал. – К.: Критика, 2007.

– С. 335) та власна її презентація автором в Києві весною 2007 р. викликала чималий інтерес і також сприяла подальшій актуалізації дискурсу глобалізації та її різноманітних процесів, зокрема міграційних, в Україні.

⁷ Див.: <http://www.wilsoncenter.org/-inclusivcities>

⁸ Браїчевська О., Волосюк Г., Малюновська О., Пилинський Я., Попсон Н., Блер Р. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві. – К.: Київський проект Інституту Кеннана, 2003.

⁹ Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World / Ed. by P. Berger and S. Huntington. – Oxford: University Press, 2002.

¹⁰ Berger P. Introduction. The Cultural Dynamics of Globalization // Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World / Ed. by P. Berger and S. Huntington. – Oxford: University Press, 2002. – P. 1–16.

¹¹ Детальніше про суперечливий характер глобалізації та сучасні концептуалізації щодо неї – див.: *Степаненко В.* Глобалізація: суспільні процеси, дискурс, політика // Соціальні виміри суспільства. Збірн. наук. пр. Вип. 8. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. – С. 126–144.

¹² Виступ Президента України Віктора Ющенка на з'їзді блоку «Наша Україна – Народна Самооборона». – 7 серпня 2007. Прес-служба Президента України Віктора Ющенка.

¹³ Там само.

¹⁴ Програмні засади блоку БЮТ.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Tymoshenko Y.* Containing Russia // Foreign Affairs. – May/June 2007. – Vol 86. – No 3. Стаття не була опублікована українською у жодному вітчизняному виданні, включаючи офіційний сайт БЮТ. Посилання на російськомовний переклад – <http://www.inosmi.ru/translation/-234357.html>.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Україна у глобальному світі // Український прорив до справедливої і конкурентоспроможної країни. – <http://www.kraina.org.ua/index.php?pageid=16>

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Національна ідея. Духовність. Культура // Український прорив до справедливої і конкурентоспроможної країни. – <http://www.kraina.org.ua/index.php?pageid=01>. – Там само далі при посиланнях блоку 2.

²³ Передвиборча програма партії регіонів 2007 р. «Стабільність і добробут.» – Там само і далі при посиланнях блоку 3.

²⁴ Програма СПУ. – Там само і далі при посиланнях блоку 4.

²⁵ Основні програмні засади СПУ та пріоритети діяльності партії в сучасних умовах. – <http://spu.in.ua/ua/ideology/6559>.

²⁶ Там само.

²⁷ Програма КПУ. – <http://www.kpu.net.ua/program>.

²⁸ Там само і далі при посиланнях блоку 5.

²⁹ Див.: *Степаненко В.* Глобальне громадянське суспільство: концептуалізації та посткомуністичні варіації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 156–176.

Проекти сприяння демократії та порядок денний трансформації для України

Марина Шаповаленко

A host of external and domestic factors can influence Ukrainian society's ultimate geopolitical choice, not the least of which is the new strategy of promoting democracy chosen by the EU as well as the United States. In terms of its relations with Ukraine, the EU tends to view Ukraine as a «younger brother,» whom it is possible and necessary to assist in creating a democracy. Taking into account their complex relationships with Russia and their dependence on Russian energy supplies, the EU countries are attempting a more flexible approach in supporting democracy in Ukraine than the United States. The crux of the problem is that the ultimate choice of geopolitical model depends on many factors, both external and internal. In this, it will be important to create balance among the leading geopolitical players, including the U.S., EU, and Russia.

Теза, висловлена Ф. Фукуямою на початку 90-х років ХХ ст. щодо «кінця історії» і перемоги ліберальної демократії, нині викликає сумнів, незважаючи на величезні зусилля, спрямовані на її підтвердження. Це пов'язано із невизначеним станом демократичних цінностей в тих регіонах світу, куди були спрямовані програми ключових геополітичних гравців та міжнародних організацій, починаючи від країн Латинської Америки і закінчуючи країнами СНД.

Саме в зв'язку з цими обставинами досвід сприяння демократії в різних регіонах світу як з боку ЄС, МВФ, Міжнародного Банку реконструкції та розвитку, так і окремих країн (США, Канада) став предметом обговорення і дискусій в наукових колах та серед політиків. І якщо у промовах Дж. Буша домінує теза щодо розширення географії демократії завдяки США, то урядовці європейських держав після розширення ЄС і появи нових проблем, пов'язаних з цим процесом, більш стримані у своїх оцінках.

Політика наполегливого сприяння демократії набула поширення після закінчення «холодної війни» та розпаду соціалістичного табору, начебто підтверджуючи тезу Ф. Фукуями. Підтримувати треба було саме програми забезпечення прав людини, розвитку структур громадянського суспільства, підтримки незалежних засобів масової інформації і взагалі належної журналістики, формувати організації демократичного просвітництва, тобто комітети виборців, правозахисні групи і таке інше. І хоча головний механізм сприяння демократії – це розвиток структур громадянського суспільства (неурядових організацій, насамперед), тобто «bottom up», на відміну від ЄС, який діє певною мірою за принципом «top-down», орієнтуючи свою політику на уряди та державні інституції країн, більш комплементарну політику проводить Канада, яка намагається поєднати співпрацю і з інституціями громадянського суспільства, і з урядовцями на офіційному рівні.

Найбільш впливове значення на пострадянському просторі відігравали

кілька країн та організацій. Зрозуміло, що з боку ЄС це було природним, в першу чергу, з геополітичних міркувань сприяти популяризації демократичних цінностей, хоча вони з самого початку не мали таких можливостей, як, наприклад, МВФ та США (насамперед, фонд Дж. Сороса) і діяли дещо іншими засобами. Найбільш просунутою виявилася концепція «гуманітарної інтервенції» США в зв'язку з тим, що саме ця країна здатна забезпечити свободу та демократію не лише для себе, а й для інших народів. Ключовою тезою цієї концепції стала теза націєбудівництва (nation-building, а не state-building), що фактично передбачало вестернізацію незахідних суспільств за допомогою встановлення певних політичних режимів, які були б здатні забезпечити і права людини, і демократичне урядування, і вільний економічний ринок. Але створення нації не можна здійснити ззовні і штучно. Саме тому певною мірою ЄС відмовляється від ідентифікації через протиставлення цивілізаційним спільнотам за допомогою релігійних або національних ознак. Це положення міститься в проекті конституції Європейського Союзу. Крім того, стрімке поповнення ЄС новими членами та розширення його кордонів актуалізує питання адаптації нових суспільств до стандартів «старої» Європи. Таким чином політика ЄС сприяння демократії поза його кордонами буде змінюватися і диференціюватися в залежності від пріоритетів.

За роки незалежності Україна пройшла величезний шлях у розбудові держави, починаючи від створення державної символіки, формування вітчизняної бюрократії до введення національної валюти. Але є питання, далекі від завершення, однак від яких залежить місце країни у майбутньому. Одним із них є питання формування політичної нації, яка не може існувати без визначеної

державної ідентичності. Остання містить в собі низку складових, які передбачають певний геополітичний проект, визначеність пріоритетів у зовнішній політиці, консенсус еліт щодо стратегічного розвитку країни. Протягом історії людства та чи інша країна, якщо вона не проводила політику автаркії та ізоляціонізму, завжди перебувала в орбіті інтересів певних потужних держав і або підкорялася, або вела національно-визвольні війни, або проводила політику діалогу, якщо збігалися інтереси держави та цінності суспільств.

Україна вимушена на пошук (чи то формування) своєї державної ідентичності. Здається, що ці процеси є взаємопов'язаними. Розташування у достатньо вигідному геополітичному середовищі водночас прирікає Україну обирати вже існуючі геополітичні проекти. Фактично Україні потрібно визначитися, який саме проект найбільш корисний для її майбутнього, для країни, а не для певних груп політичних еліт, налаштованих досить кон'юнктурно і готових оголошувати будь-які цілі, позбавлені будь-яких конкретних розрахунків. На жаль, не враховувалася регіональна мозаїчність країни, яка зумовлена входженням різних її частин до певних і не схожих, навіть конкуруючих між собою, геополітичних проектів протягом тривалого часу.

Треба зазначити, що частина України упродовж багатьох років перебувала в межах російського імперського проекту, що безумовно вплинуло на формування її культури, ідентичності, мови, політичних орієнтацій. А головним було те, що фактично українці поряд із іншими націями цієї імперії виконували державоутворюючу функцію. Втім інша її частина перебувала певний час в інших геополітичних вимірах, де українці являли собою маргінес суспільств, що також вплинуло певним чином на менталітет,

мову та культуру. Якщо за радянських часів етнокультурні розбіжності між регіонами країни ніколи не вважалися суттєвими і не мали великого значення для політиків (навіть передача Н. Хрущовим півострова Крим під юрисдикцію України не сприймалася надзвичайною подією), хоча безумовно центральне керівництво провадило досить диференційовану політику по відношенню до різних радянських республік, то в умовах незалежності це становить важливий чинник формування політичної нації. В перші ж роки незалежності потрібно було створити і повноцінну державу і політичну націю, але цього не сталося і до теперішнього часу, що пов'язано насамперед з неспроможністю української еліти створити стратегічний план розвитку країни, який має впливати із геополітичного проекту. Враховуючи існування двох потужних мегапроектів, а саме європейського та євразійського, за кожним з яких стоять не просто конкуруючі держави, а різні цивілізації, треба або приєднуватися до одного з них, або виробляти свій продукт. Втім, геополітичне перехрестя України, сусідство із ЄС, географічна дистанція від Туреччини та взагалі країн Близького Сходу, історична, і не тільки, близькість із Росією, створюють додаткові труднощі для конкретизації певних напрямів зовнішньої та внутрішньої політики. Крім того, за умов глобалізації взагалі важко проводити одновекторну політику. Але в той же час політика по відношенню до країн СНД та Східної Європи з боку країн ЄС та США відрізняється принципово.

Певний час по відношенню до країн колишнього Радянського Союзу політика ЄС будувалася на двох моделях: перша – Інший як «молодший брат», тобто менш досконалий, але подібний і тому потребує певної корекції та допомоги; друга – Інший – не подібний, тобто не

може бути змінений або не реагує на зовнішні впливи. Очевидно, що Україна та Росія в очах ЄС належать до різних моделей взаємовідносин. Україна є «молодший брат» (правда, в імперському проекті – «молодша сестра») і тому піддається європеїзації на відміну від Росії, яку відносять до чужого Іншого і тому більш придатна політика відсторонення. Але за останній час ці моделі почали переглядати. За ознакою іншості виокремлюють такі: 1) «ідеальний Інший», тобто відповідає стандартам ЄС (Норвегія, Швейцарія, Ісландія); 2) «Інший, якому треба допомогти» (Україна, Балканські країни, Середня Азія, Грузія); 3) «далекий Інший» існує паралельно із ЄС при незначних точках дотику; 4) «Інший, який кидає виклик» (Білорусь, Сербія) – містить в собі загрозу та дисбаланс інтересів. Зрозуміло, що такий розподіл країн відповідає певним чином ступенем наближення та глибиною входження до геополітичного проекту, який уособлює собою ЄС.

Зрозуміло, що за цією градацією Україна та Росія належать до різних моделей взаємовідносин: Україна це «Інший, якому треба допомогти», а Росія – «далекий Інший», який потребує ретельного спостереження і відсторонення. Україні ж потрібно враховувати у своїй зовнішній політиці це постійне протиставлення, перебуваючи на геополітичному перехресті різних цивілізаційних проектів.

У межах європейського геополітичного проекту, незважаючи на складні стосунки із країнами «Старої Європи», одним з головних гравців є США, які мають великий вплив на країни Східної Європи та СНД. І цей вплив здійснюється в межах різних урядових програм сприяння демократії в регіоні. Активність у цьому напрямку посилилась після закінчення «холодної війни», розпаду СРСР та системи Варшавського

Договору. Фактично протягом 90-х років ХХ ст. США головну увагу приділяли двом регіонам світу – країнам Латинської Америки та Євразії. Увага до Латинської Америки цілком зрозуміла: це й географічне розташування, і тривале включення США у поточні процеси на цьому континенті, і політична нестабільність та стрімкі режимні зміни в деяких країнах. Узагальнення досвіду демократичних транзитів у країнах Латинської Америки дало змогу США розробити певні компоненти проекту просування демократичних цінностей в різні регіони світу.

Розпад соціалістичної системи, кінець «холодної війни» дали поштовх для розширення проекту. І серед країн СНД саме Грузія та Україна почали одержувати найбільшу допомогу щодо створення інститутів громадянського суспільства та розповсюдження демократичних цінностей, формування правових інститутів, судової систем. Крім програм створення інститутів громадянського суспільства, важливе місце займав постійний моніторинг стану громадянських та політичних свобод в країнах СНД, прозорість виборчих процесів.

Такі заходи певною мірою дали потужний поштовх для демократичних трансформацій в країнах Східної Європи та Балтії. І за розрахунками Дому свободи займають чільне місце на вищій сходинці – «консолідована демократія»¹. Але в той же час заходи сприяння демократії відбивали домінуючий в транзитології актороцентричний підхід, що був зосереджений на процедурних аспектах демократичних перетворень. Згідно з ними треба було забезпечувати лише прозорі вибори та змінити двічі правлячу еліту за результатами перегонів і, таким чином, закінчувався демократичний транзит (С. Гантінгтон). Такий лінійний підхід фактично звів де-

мократію до виборів, «що стало вигідно деяким найбільш відомим в усьому світі диктаторам, ...які після цього змогли демонструвати свої демократичні мандати замість того, щоб реформувати свої репресивні режими»². Тобто звуження демократії лише до процедури фактично, з одного боку, ігнорувало структурні чинники (історичні традиції, рівень правової та політичної культури еліти та населення), з іншого, давало надто оптимістичні прогнози щодо формування консолідованої демократії на просторі СНД.

Водночас країни, які мали слабкі економіки, але володіли енергетичним потенціалом (наприклад, Азербайджан, Казахстан та Росія), та доступ до транспортування нафти та газу (наприклад, Грузія, Білорусь, Польща та Україна) впливали на країни Євросоюзу та США, а деякі з країн європейського континенту відчували велику енергетичну залежність від цих слабких держав.

Політичні режими, що сформувалися в деяких країнах СНД, були гібридними і містили в собі риси формальної демократії із авторитарними процедурами прийняття політичних рішень та керованим виборчим процесом із визначеними на користь правлячої еліти результатами. На політичному просторі СНД діяли як старі посткомуністичні еліти, опозиційні гравці та неліберальні націоналісти, що давало можливість проводити гнучку політику маніпулювання та маневрування між ними для просування демократії. І головним напрямом проекту просування демократії була організація електоральних революцій, тобто заміна політичних еліт у процесі виборів або президента, або парламенту. Такий досвід почав накопичуватися з 1998 р. з подій у Словаччині та Сербії і потім був доповнений Грузією та Україною і певною мірою Киргизією.

У всіх країнах було акцентовано на електоральних сценаріях зміни авторитарних або напівавторитарних політичних режимів під час виборів президента або парламенту. Тобто в першу чергу на процедурах, та в той же час не враховувалися правові наслідки такої мобілізації протестного населення та досвіду з боку елітних груп завойовувати владу не правовими засобами, а потім чинити тиск на свободу слова та права людини. Певною мірою це дало поштовх еволюції від Росії ельцинської до Росії путінської.

А дотримання Конституції та верховенство права є ключовими у режимах ліберальної демократії, котрі формувалися в межах права і ринкової економіки.

Здається, що саме перебування на перехресті геополітичних проектів, історичний досвід певною мірою стимулював сьогоднішню точку біфуркації України в тому сенсі, що суспільство постало перед вибором: або посилення демократичних тенденцій, або авторитарних. Як зазначають соціологи, для суспільства вірогідність шляху у цих двох напрямках рівнозначна. Як наголошує І. Бекешкіна, з одного боку, суспільство високо цінує демократію і її складові. Понад дві третини громадян вважають потрібною діяльність громадських організацій, які спостерігали б за діяльністю місцевої

влади і контролювали її. І цей відсоток високий у всіх регіонах України – не лише в «помаранчевих», а й у тих, що умовно зветься «біло-блакитними» (на Донбасі, в Криму). З іншого боку, 56% населення вважає, що «кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони і дискусії» (не згодних з цим удвічі менше). І навіть половина експертів також схиляється до цієї думки. Небезпека ситуації якраз і полягає в тому, що якщо такі «сильні» лідери з'являться з певними популістськими гаслами і програмами, то їхня діяльність буде підтримана у суспільстві³.

На остаточний вибір суспільства може вплинути нова стратегія сприяння демократії як з боку ЄС, так і США.

По відношенню до України з боку ЄС використовується модель Іншого – «молодшого брата», якому можна і потрібно допомогти у створенні демократії. Маючи достатньо складні відносини з Росією та маючи енергетичну залежність від неї, країни ЄС намагаються проводити більш гнучку політику щодо підтримки демократії в Україні на відміну від США. Але справа у тім, що остаточний вибір геополітичної моделі Україною залежить від створення балансу інтересів між головними геополітичними гравцями, а саме США, ЄС та Росією.

Література

¹ <http://www.freedomhouse.org>

² *Ейк К.* Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології

регіонів / Уклад. Кононов І. Ф. та ін.. – Луганськ: Альма матер – Знання. – 2002. – С. 13.

³ *Бекешкіна І.* Є запит на сильного лідера. Фонд «Демократичні ініціативи» // <http://dif.org.ua>

Поточна специфіка «порівняльної демократизації» & «синдром вигорання»

Олена Лазоренко

This article focuses on two important current political trends. The first trend is the formation of «attached» regional segments in a globalizing world. The second trend is that of countries seeking to find or strengthen their role in the globalization process. Ukraine is one of the pilot projects for transformation within these new conditions. The article's main conclusions analyze the current potential and real risks for Ukraine with a single purpose: to emphasize the acute need to reconceptualize problems as concrete tasks with concrete deadlines.

«Поточне століття ... є століттям, що відкидає стандарти національного егоїзму, які раніше керували співтовариством націй, і вимагає розчистити шлях до нового порядку».

Вудро Вільсон

Перше десятиріччя XXI ст. означене активізацією боротьби за формування принципово нової світової системи. «У двадцять першому столітті нації, що зростають, подібні до Індії, Китаю, Бразилії, Єгипту, Індонезії та Південної Африки, все більшою мірою будуть визначати перебіг історичного розвитку... – наголошує держсекретар США К. Райс. – Позиції, які ми обіймаємо у світі зараз, не відбивають перебіг світового процесу» (*Drezner D. The New New World Order // Foreign Affairs. March/April 2007. – P. 40*). Втім долучитися до існуючого тепер світового порядку таким потужним країнам, як Китай та Індія, практично неможливо. Навіть незважаючи на те, що остання – на думку адміністрації президента Буша – вже є «найвидатнішою демократією світу».

Боротьба, яка розпочалася саме за місце, роль тієї чи іншої країни у цій новій світовій системі, має всі ознаки загострення як у зовнішньому, так і внутрішньому середовищі. Зокрема, такі відомі американські політики, як З. Бжезинський, Г. Кіссінджер, С. Гантінгтон вважають за необхідне повернутися до активної співпраці в цьому напрямі саме з країнами західної цивілізації як культурно і соціально близькими партнерами.

Те, що біполярна система вже не існує не є новиною. Ймовірно, діючий центр глобальних подій буде в той чи інший спосіб зміщуватися (незважаючи на публічні комплементарні заяви типу «хто з партнерів важливіший» чи «демократичніший»). Очевидно, що саме великі держави матимуть провідне значення у формуванні нової системи міжнародних зв'язків та нових правил

гри на глобальному просторі. Втім на світовій сцені нині присутня низка серйозних дестабілізуючих чинників, які генерують умови, що не дають обґрунтованої відповіді на питання, які ж саме країни домінуватимуть у світі у наступному десятиріччі?

Одним з таких суттєвих чинників є реальна криза інтеграції. Йдеться про інтеграцію держав як свідоме формування нової політичної міждержавної спільноти з відповідними правовими, інституційними наслідками (створення нових інститутів влади, надання їм частини суверенних прав, сприйняття особливих регіональних інтересів тощо). Фундаментом таких інтеграційних процесів, як правило, є обопільна вигода / зиск, змушування, схожість соціально-економічна та суспільних інтересів, цінностей, цілей.

«Болісним місцем» сучасної інтеграції є відстороненість її учасників від більшості згаданих базових умов таких процесів. Великі держави / інституції, скажімо як ЄС, формуючи інтеграційні норми, менш за все керуються відповідною позицією країни, що поки не є його членом. Водночас, навіть за існуючих намірів до інтеграції, будь-яка країна з компетентним національно-державним управлінням, свідомим та політично активним населенням автоматично не буде дотримуватися всіх цих норм, що вироблені без її участі. Суттєвим чинником цієї кризи є також значно перебільшене публічно-емоційне оформлення інтеграційних ініціатив, аніж донесення реального практичного їх значення для поточного життя переважної більшості населення міждержавної спільноти. Водночас подекуди складається враження про свідоме формування зони керованого конфлікту в імовірних учасників інтеграційних процесів.

Отже, поточна криза інтеграції зосереджена у переосмисленні її стратегії та

тактики. Зміст сучасної інтеграції здебільшого концентрується на перерозподілі зон впливу та життєвих інтересів великих держав. Маскуючись інтеграційними процесами, світ повільно «закривається» на зони «опікуваних» країн. Це стосується сьогодні практично всіх великих держав / інституцій, які формують «своє зарубіжжя». Чи то йдеться про Індію (яка займається поширенням впливу на регіон Індійського океану і значну зону Персидської затоки, Центральну і Південно-Східну Азію, частину Африки), Китай (В'єтнам, Лаос, Камбоджа, КНДР, є зацікавленість і Африкою), Росію, яка намагається реанімувати у новому контексті власне провідне місце (з амбіціями щодо західного і східного, північного і південного векторів), ЄС (з його водночас певними досягненнями у своєму просторі і суттєвими прорахунками, зокрема щодо практичного та концептуально недолугого «сусідства») або США, які напередодні президентських виборів більше думають про власні акценти щодо розподілу сфер впливу та відповідних щодо них пертурбацій.

Як справедливо казали стародавні римляни, «*fortuna dat nihil mancipio*» (доля нічого не дає назавжди). Перші кроки становлення нового ансамблю світового домінування засвідчують, що збереження існуючого кількісного та якісного початкового стану має мало шансів на успіх. Відтак виникатимуть нові об'єднання, яких не існувало раніше. Хоча видається значно пріоритетнішим напрямом буде посилення / поновлення форм взаємодій у вже діючих альянсах не локального характеру. Такої позиції, вірогідно, притримуватимуться і США. Вона ґрунтується насамперед на тому, що продовження нагромадження просторових новоутворень за локальним чинником (передусім зумовленим спільністю духовного і культурного світу, геополітичного та

територіального місця перебування) невідворотно змінює ступінь організованості цієї спільноти. Понадмірна одноманітність завжди сприяє гальмуванню розвитку, а ще більше розколюванню альянсу, послаблюючи його здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім ризикам. Одним з провідних сучасних ризиків цього ракурсу є переважна орієнтація «локальних» не на новий ансамбль світового домінування, а більшою мірою – на досягнення нового гегемонізму. Але мало ймовірно, що досягти нового гегемонізму – без феєрверку різноманітних за змістом потужних та ніщивних силових впливів – буде можливим.

У ХХІ ст. саме «політичні картелі» з високим ступенем організованості, координації та керованості, добровільності приєднання до них на підставі чіткої об'єднаної мети, що поділяють як спільну всі його члени, мають значно більше можливостей на довготривалу життєздатність, а значить – для домінування у світі.

Що ж то за об'єднана мета, яка має такий потужний організаційний потенціал? Стрижнем змісту цієї мети є все-таки демократія. Не виключено, що комусь це видається надто банальним. Принагідно повторимо слова У. Черчілля про те, що людство не вигадало досі нічого кращого, аніж демократія.

* * *

В умовах трансформації міжнародного середовища спостерігається нарощування темпів відсунення з глобального «порядку денного» теми демократії. При цьому не втрачає актуальності ідея віддаленості перспектив реальної консолідації нових демократій та їх регресу до авторитаризму.

Слід визнати, що на Заході згас емоційний спалах щодо всеосяжної перемоги на пострадянському просторі

ліберальної демократії та вільного ринку. Водночас за майже два десятиріччя втрачена масова захопленість населенням різних країн західними демократіями, економічні та соціальні досягнення яких сприймалися лише як наслідок демократичних політичних форм організації життя. Чимраз стає більше чинників, що породжують сумніви, щодо базових принципів демократичного порядку. Ймовірно, що проблеми коріняться у певному обопільному розчаруванні результативністю і перебігом різних аспектів суспільного розвитку, розрізненістю конкретних інтересів, станом власної уразливості під тиском геополітичних та глобальних міркувань або не тотожних підходів до розуміння самої демократії. Зрештою, пояснень у різних комбінаціях такого становища є вдосталь.

Загалом, історичний розрив, втрата злагодженості різних практик демократизації є актуальною реальністю, з якою можна боротися, можна говорити про її недоліки або недолугості, проте не можна з нею не рахуватися. Час вимагає – і насамперед від претендентів на домінування у світі – ефективніше формувати та зміцнювати «пул» країн, ідеологічним мейнстрімом політичного режиму яких є реальна демократизація.

***

Американці люблять свою приказку про те, що тенденція важливіша за факт. Україна є дуже цікавим об'єктом для вивчення тенденцій та перспектив демократизації суспільства у сучасному світі. Так, в Україні фактом є право об'єднуватися у політичні партії, створювати громадські організації, брати участь у мітингах, мати свободу слова. Однак спостерігаються загрози для демократизації і взагалі для долі країни тенденції у цій же політичній царині. Ми говоримо лише про конста-

тацію тенденцій хоча б тому, що досліджено, написано та публічно сказано (в тому числі й автором) в достатній мірі ще тоді, коли все це лише було окремими фактами.

Слід констатувати, що шістнадцять років існування України – це для нас ціла епоха, яка, однак, означена у соціально-політичній сфері насамперед таким:

1. Низьким професійно-управлінським рівнем компетентності та відповідності новим світовим реаліям всіх загонів вищої влади; країні притаманна негативна кадрова селекція; відбулося формування кланово-олігархічної системи влади;

2. Руїнуванням спільними зусиллями цих кланів судової системи і відсутність жодних дієвих кроків для її формування на новітніх засадах;

- досить промовисті дані опитування громадської думки за липень поточного року наводить газета «Дзеркало тижня» № 32: відсутність рівності перед законом засвідчують 74% опитаних, не довіряють міліції 62%; судам – 63%; прокуратурі – 58%; Конституційному суду – 53%;

3. Зрощенням влади бізнесу і провідних політичних сил, де ідейний плюралізм та конкуренція інтелекту в царині політичних дискусій давно замінена надуванням рейтингів, безглуздими і навіть непристойними для публічного середовища «політтехнологічними забавками» та безрезультатними звинуваченнями. Відтак

- на сьогодні підтримка демократії не є електорально-визначальним чинником;

- інформаційний простір, переважна частина якого належить представникам конкретних кланів, почасти є полігоном для згадуваних «технологій», почасти «фабрикою мрій» для представників влади-бізнесу-партій.

4. Хаотичністю суспільного розвитку за відсутності моделі політичного правління у країні, її заміщення здебільшого прикриттям демократично-ринковою риторикою. А

- водночас чільними представниками влади практично постійно підтримуються або розв'язуються конфлікти з того чи іншого, переважно несуттєвого питання для поточного життя демосу, створюючи тим самим відволікаючі умови для полегшення власного кланово-олігархічного буття. Ймовірно, у такий перекручений спосіб прилаштовуючи для себе відомий вислів, який став гаслом Давоського світового економічного форуму: «там, де зазнало поразки завоювання, успіху досягне бізнес»;

- зрештою, чи маємо цей успіх в Україні, зважаючи на те, що захист великого бізнесу і створення пільгових умов для його розвитку у нас облаштований значно краще, аніж, скажімо, для середнього/малого. Водночас переконливого сталого успіху навіть у більшості дуже багатих людей України немає і поки що не може бути. З іншого боку, загальною рисою українців є цілком доброзичливе ставлення до багатства та грошей як символічного виявлення сили і свободи особи. Проте таке ставлення демосу жодним чином не розповсюджується на тих, хто здобув своє багатство нечесним кримінальним шляхом за принципом «хто перший хапнув, той і ситий». З огляду на ці реалії в Україні відсутні гарантії приватної власності;

- провалені адміністративні, правові та інші суспільні реформи, розроблені за участі й західних фахівців. Щодо цього є надто багато теоретичних, фінансових, політичних питань, які так і залишаються без відповіді. Проте є стала тенденція, спрямована на гальмування масштабного інноваційного розвитку України.

Яскравим прикладом є діяльність, публічна поведінка багатьох наших вищих можновладців та політиків, незалежно від географії їх походження, які кривно відстоюють і вимагають інших керуватися/підпорядковуватися саме їхнім усталеним архаїчним нормам кланово-регіонально-хуторянського стилю. Їх громадянська поведінка, публічна риторика скоріше *відповідає раннім етапам людського суспільства*, коли головною формою була традиція, спрямована на збереження, консервацію добре знайомого саме їм соціального осередку з притаманними нормами/законами спілкування, взаємодій та нав'язування цієї традиції іншим;

- принципово помилковою для наших національних інтересів і такою, що не відповідає дійсності є постійно поширювана теза про кадровий дефіцит для наших владних кіл. Як свідчить практика, реальністю є суттєва обмеженість саме «кадрової лавки» конкретних бізнесово-політичних сил, які змінюються час від часу у вищих владних коридорах. Україна була і поки залишається країною, де певна частина населення є сучасною культурною нацією, тобто спроможною своєю діяльністю не лише до відтворення, а і до інноваційного оновлення життя. Проте на них запиту влада практично не має.

5. *Неспроможністю демосу впливати на владу:*

- постійно діючий осередок вищих можновладців за великим рахунком не має жодної зацікавленості в цьому; не створено надійної системи позитивно орієнтованих суспільних зв'язків з владою; влада не зацікавлена у формуванні сталих звичок демосу до солідарних дій;

- громадські організації формально мають досить широке представництво у різних сферах суспільного життя; на жаль, значна їх частина – фіктивні, інша не менша перебуває на службі конкрет-

них політичних сил та державних установ, незначна – реально дієва лише тоді, коли вміє грамотно визначити власні можливості, відповідно сформувати свої стратегічні цілі для певного сектора своєї діяльності та вибудувати тактику; однак такі організації, як правило, не ставлять собі за мету, а значить і не шукають ресурси безпосереднього доступу до влади;

- в нашій країні відбулася *корпоратизація політики*, тобто замість відстоювання та реалізації провідних інтересів демосу, кривно та фінансово результативно захищаються інтереси корпорацій. Тому населення і не *відчуває конкретного взаємозв'язку між результатами діяльності партій, Верховної Ради, інших провідних владно-політичних центрів і рівнем, якістю особистого життя*.

Масова практика оплати праці в Україні нижча за її реальну вартість. Це є безпосереднім результатом, з одного боку, домовленостей (можливо мовчазних), які повністю задовольняють провідні бізнесово-політичні клани, і, з іншого – нездатністю демосу до ефективної правової протидії за умов зруйнування судової системи та занепокоєності організацією власного життя. Існуюче «поліпшення» грошового забезпечення для демосу здебільшого не має жодного сенсу, бо тут же «з'їдається» різким підвищенням цін, інфляцією та стабільно надмірними податками. Переважно населення змушене вибудувати своє життя у діапазоні від підтримання фізіологічного існування (примарним «життєвим коштом») до нагромадження – якщо є можливість та здоров'я – додатковою зайнятістю паралельно з основною працею.

Відтак у суспільстві сформовані досить серйозні сталі *конфліктні колізії*. Існує значне розмаїття думок щодо їх

змісту Одні ведуть мову про війну поміж володарями торгово-промислового і фінансового капіталів України за найбільш важливі активи і ресурси вітчизняної економіки, які ще можливо перерозподілити. Тобто йдеться про конфлікт, що охоплює невелике коло інтересів, взаємозв'язків та взаємозалежностей, готовністю домовлятися, вступати у змову, отже – про внутрішні перманентні одноманітні й передбачувані ситуації. Інші вважають, що відбувається відкрита боротьба між проамериканськими і проросійськими кланами за Україну. Втім ця «війна» переважно скидається нині на гасло, що прикриває реальні цілі тих, хто його виголошує.

Ось показові приклади. Голова комітету Держдуми Росії в справах СНД та зв'язках із співвітчизниками А. Кокошин у серпні поточного року зазначив у інтерв'ю, що спостерігається «певне стратегічне спрямування дуже впливової частини політичної еліти США і ряду західноєвропейських країн назавжди відколоти Україну від Росії, тим самим назавжди вирішити геополітичне питання про те, щоб поставити, грубо кажучи, Росію на місце... Нас, звичайно, така лінія абсолютно не влаштовує не лише з геополітичної точки зору. Це нас не влаштовує просто з людської і соціокультурної точок зору... І тому будь-які спроби загнати Україну до блоку НАТО, який, м'яко кажучи, не дуже лояльно себе поводить у ставленні до Росії, ми вважаємо діями, спрямованими і проти Росії, і проти українців» (<http://www.rosbalt.ru/2007/08/24/408299.html>). Розділяє таке «убоління» за Україну та пересічних українців й попередній президент України Л. Кучма: «Я ніколи не вірив, що Сполучені Штати або Європа хочуть бачити сильну високотехнологічну Україну. Немає жодного прикладу, щоб Захід вклав якісь гроші у будь-яке високо-

технологічне виробництво у нашій країні» («Експерт», № 36, 2007. – С. 54). Таким чином, якщо конфлікт і має місце, то він стосується двох великих країн.

У нашому контексті варто уваги те, що створення Росією концепції «суверенної демократії», яку вона пропонує європейськи орієнтованим країнам, є наслідком і певною відповіддю «помаранчевій революції». Водночас Росія виділила кілька мільйонів доларів для просування такої концепції демократії у сусідніх країнах.

На протигагу цим конфліктним колізіям, в Україні маємо сутнісний масштабний конфлікт між її олігархічно-клановими гілками влади і демосом. Демос не тільки має право на гідний рівень життя, а і має тепер волю до змін, хоче контролювати прийняття важливих політичних рішень. Це важлива ознака часу. Звісно, треба поспіти всім учасникам цього конфлікту оволодіти цивілізованими способами досягнення компромісів. Правда є в тому, що хоч компроміс між ними існує, його все-таки треба актуалізувати, але зацікавлених у цьому «верхів» насправді мало.

***

Таким чином, навіть побіжний погляд лише на кілька соціально-політичних практик шістнадцятирічної України, яка здійснила потрійний перехід – від радянської країни до становлення певних демократичних засад, від планового господарства до приватної власності та започаткування ринку, від складової частини країни до самостійної держави – дає змогу замислитись про стан її демократизації. Слід, нарешті, визнати, що за існуючих умов сучасної представницької демократії у розмаїтті її моделей/теорій в Україні немає... Разом з тим, за всієї дискусійності принципу ідентичності інтересів керівників і

керованих, гомогенності волі народу, тобто прямої або плебісцитарної демократії теж немає. Майже всі універсальні засоби і механізми демократії не діють. Швидше за все доречніше вести мову про зародження синдрому вигорання паростків демократії.

Прийняття випробуваних у інших регіонах світу транзитологічних моделей переходу до демократії в Україні теж проблематичне. Так, вилучена як вітчизняними, так і західними радниками вищого владно-управлінського апарату України норма розвитку «економіка попереду політики», з цих транзитологічних концепцій справді реалізована з максимальною вигодою з нагромадження саме кланово-олігархічного первинного капіталу і з максимальною шкодою для населення. Незаперечно реальність зосереджена у суттєвій специфіці посткомуністичної трансформації взагалі, і в Україні зокрема.

***

Отже, протягом найближчого десятиріччя років відбудеться формування новітніх «політичних картелів». Здійсниться вбудування України в цей механізм нового світового порядку. Місце України в ньому не буде центральним, найбільш вірогідно – нейтрально допоміжним або визначально допоміжним. Однак вже сьогодні Заходу варто вийти з полону міфів щодо місця України як регіонального сегменту впливу. Наша країна може бути об'єктом впливу лише однієї

країни/інституції. Не погодиться з спільною з Заходом «власністю на вплив» насамперед Росія. Ймовірно, можна «розірвати» Україну (адже міф про «дві України» був розроблений нещодавно саме в Росії та інтенсивно розповсюджуваний у нас останнім часом). Втім, то буде вже інша країна. Та і нерівномірність у динаміці політичних ситуацій, яка загальновідома в історії всіх країн, може внести суттєві корективи і для нас.

Потребує дієвого новітнього вирішення і проблема демократії як об'єднаної мети становлення зазначених «політичних картелів». Мало лише виголошувати ідею демократії. Необхідна глибока наукова розробка теми з урахуванням української специфіки. Випробуванням демократіям Заходу теж належить продемонструвати, що вони спроможні чітко конкретизувати спільну мету з опікуваними країнами і стати в авангарді створення відповідної моделі демократизації, яка гідна наслідування та спроможна гарантувати успіх. Потрібна також величезна роз'яснювальна і організаційна робота для того, щоб ідея стала стрижнем програм та діяльності українських політичних партій. Нарешті необхідні харизматичні лідери, здатні спокусити десятки мільйонів людей цією перспективою. Чи є сенс пам'ятати у XXI ст. те, що колись стверджував Монтень, а потім і Паскаль – «істина з одного боку Піренеїв, омана – з іншого»?

Орієнтири нової української зовнішньої політики і стратегія США в Центральній Європі

Володимир Фісанов

The article examines the creation of contemporary Ukrainian foreign policy in Europe and the world. It underscores that Ukraine's major partners are the United States, Germany, Poland, as well as Russia and Turkey.

In recent years, Ukraine has not been seen as a significant geopolitical actor by the U.S., with the exception of the period during which the question of de-nuclearizing Ukraine was being decided.

In the future, however, Ukraine could become a key player in Europe from the perspective of the United States after it joins NATO and the European Union. For the moment, Ukraine should solidify itself as a self-sufficient country with medium influence in contemporary international relations.

Життя спонукає нашу державу відмовитися від романтично-рожевих розмов про «нейтралізм» і «позаблоковість» у царині зовнішньої політики. Керівництво країни давно взяло прагматичний, чітко виражений курс, який має завершитися, мабуть, у середньостроковій перспективі приєднанням до Північноатлантичного договору. Зрозуміло, що не все так однозначно з огляду на перебіг сучасних подій. Проте свідомому європейському вибору альтернативи немає.

Спробуємо проаналізувати деякі сучасні реалії міжнародних відносин, що спонукають до глибокого переосмислення стилю і методів зовнішньополітичної діяльності.

Постмодерна система, в якій живуть європейці, ґрунтується вже не на балансі інтересів, а передбачає величезний ступінь взаємозалежності внутрішньої (навіть у традиційно внутрішніх справах тієї чи іншої держави) та зовнішньої політики; вона формується як система відносин, що являє собою високий

ступінь взаємної підтримки і, зрозуміло, відмову від будь-якої форми силової поведінки.

До якої групи держав сьогодні належить наша країна? Заходом вона скоріше сприймається як слабка модерна держава (*modern state*). При цьому, як відомо, Україна взяла курс на інтеграцію у постмодерну міжнародну систему.

У цьому контексті Україна має стати на ноги як самодостатня економічна, культурна державна одиниця *середньої ваги*. Як кажуть в агломовному світі, – як *middle power*. Пошлюся тут на праці С. Федуняка щодо канадського досвіду. У багатьох схемах і міркуваннях Україна до сьогодні розглядалася досить образливо як своєрідний *геополітичний мінус* чи то Радянського Союзу, чи ж для сучасної Росії. Уникнути такої некомфортної ролі можна, лише позбувшись економічної вторинності і сформувавши основи протогоромадянського суспільства. Це саме ті, «традиційні» внутрішні справи, які разом з усім культурно-конфесійним підґрунтям нашим формуватимуть у

подальші десятиліття неповторне обличчя *українського варіанту* європейської інтеграції.

Однак постає інше питання: якими критеріями та оцінками керуватися, спрямовуючи свої зусилля на інтегрування до об'єднаної Європи? Мабуть, слід всебічно вивчити сутнісні особливості позиції наших партнерів щодо України, роблячи наголос на деталі, нюанси, прогностичну аналітику.

Реально Україна опинилася в оточенні політично значущої для неї *пентахії* – Росія, США, Польща, Німеччина, Туреччина. Ідеться про країни, які відіграють (або відіграватимуть у майбутньому) особливу роль у становленні і розвитку України.

Якщо говорити про східноєвропейський контекст, то проблема у тому – чи вдасться Україні «перетнути» кордони об'єднаної Європи самостійно, чи вона це робитиме у межах субрегіонального об'єднання під патронатом Росії.

Причому, як видається, основна межа довгострокового розмежування знаходиться все-таки не у силовій, геополітичній площині. Україна, формуючи власну національно-культурну ідентичність, часово і фактурно доводить свою «окремішність» від Росії. Тут не обов'язково наполягати на «кричущих» розбіжностях. Маємо і чимало спільного: традиції співіснування, спільність культурних коренів, єдина атлантида православної духовності. Важливими є *справжня несхожість* національних характеристик, уподобань, новітнього культурного дискурсу і, головне, державотворчих і внутрішньополітичних процесів в Україні і в Росії.

Епохальні зміни, що відбулися у світовій політиці у 90-ті роки ХХ ст., мабуть, ще не одне десятиліття впливатимуть не тільки на двосторонні та багатосторонні взаємини між державами, але й на соціально-економічне станови-

ще цілих регіонів, зміну базової (з часів Вестфальської системи) структури міжнародних відносин, що стало чи не засадничою аксіомою їхнього розвитку після відомих подій 11 вересня. Головна роль у минулих, теперішніх та ще на довгі роки у майбутніх сценаріях розвитку міжнародних подій належала і належатиме Сполученим Штатам Америки.

Як же американська міць позначатиметься на взаєминах держав у Центральній Європі і зокрема з сучасною Україною? Одним з основних пунктів цієї перебудови стала Європа. Зрозуміло, що головною ареною трансформацій після 1991 р. була Центрально-Східна Європа. Не так вже і давно у середині 80-х, у роки холодної війни, у дослідженнях на Заході домінувало запитання: «Чи справді сили східноєвропейців приєднаються до радянської атаки проти країн НАТО?»¹. Дещо пізніше, серед політиків та експертів домінували ейфорійні настрої, пов'язані з надією на швидкі, а головне якісні демократичні зміни у регіоні. Так, при обговоренні у Конгресі США «Акту Східноєвропейської економічної реконструкції» сенатор Дж. Ліберман 22 березня 1990 р. заявив: «Разом з нашими союзниками по НАТО, ми витратили близько 1 трильйона доларів у 80-ті роки задля захисту західноєвропейців від східноєвропейців. Сьогодні ми маємо історичну можливість побудувати нову Європу, у якій ми заробимо трильйони на економічному зростанні»².

Порівняно з 90-м роком змінилося все у міжнародній конфігурації: колишні складові СРСР претендують на вступ навіть до Європейського Союзу, країни ОВД, котрі становили центральноєвропейський військовий кістяк ОВД, вже стали до лав Північно-Атлантичного Союзу. Проте економічна складова перетворень якось згодом відійшла на

другий і навіть на третій план: глобалізаційні процеси, що й надалі утверджують США як політико-економічну метрополію, сприяють «трансформації» і утвердженню більшості країн ЦСЄ як напівпериферії та периферії світового економічного розвитку.

Якщо подивитися реально, то соціально-економічна складова перетворень (у дусі Лібермана) навряд чи була першим пунктом у порядку денному для Центральної Європи будь-якої адміністрації у 90-ті роки ХХ і на початку ХХІ ст. від Буша до Буша, включаючи президентство Клінтона. В останнього домінування геополітичних цілей у переустрої регіону вміло прикривалося демократичною риторикою у вільсонівському дусі. Суть її: Америка повинна, де тільки можливо, сприяти поширенню ринкової економічної моделі, цінностей демократії у контексті перемоги Заходу в розумінні Ф. Фукуями. І оточені новонародженими демократіями США почуватимуть себе ще безпечніше, значно могутнішими, сприяючи зародженню ще потужніших «хвиль демократії». Показово, що один із adeptів «неовільсонізму» в адміністрації Клінтона Е. Лейк (займав пост помічника президента з національної безпеки) в одній з промов у кінці січня 1994 р. зауважив: «Але Вілсон теж був правий – принципи мають значення, сила відокремлена від принципу позбавить нас духу, який маємо зараз. Вілсонівське бачення світу демократій торкалося центральної істини, що промовляє до нас і сьогодні. Чим більша спільнота демократій, тим більший шанс збереження сьогоденного миру та процвітання – оскільки демократії створюють вільні ринки та не воюють між собою. Отже, розширення спільноти демократій є американським національним інтересом».

Аналізуючи зовнішню політику попередників, К. Райс якось зауважила, що

адміністрація Клінтона намагалася поєднати «національний інтерес» з «гуманітарними інтересами» чи-то з «інтересами міжнародного співтовариства», що має глибокі корені у вільсонівській традиції і набуло сильного відлуння саме в адміністрації Клінтона³. Звернення до захисту і поширення демократії залишається важливим рефреном і республіканської адміністрації, зрозуміло, із жорстким акцентом щодо неухильного захисту й просування національних інтересів США.

Однак особливо важливим, одним із засадничих моментів переорієнтації ЦСЄ останнього десятиліття, на нашу думку, є повернення втраченого колись відчуття європейськості. Мабуть, це той цивілізаційний чинник, котрий має бути визначальним при формуванні зовнішньополітичного курсу на перспективу для усіх основних гравців – європейців, американців, українців та росіян. Відомий німецький дослідник Х.-О. Кляйнман вважає це найважливішою передумовою формування відносин в «атлантичному трикутнику» (якщо включити сюди і Латинську Америку). На думку вченого, ми маємо справу із серйозною проблемою, якої торкаються і в політиці, і в науці, особливо з моменту закінчення панування комуністичного режиму, насадженого Радянським Союзом над східною частиною європейського континенту, після чого розпочалося повернення нею своєї, колись втраченої, європейської самобутності. Завдячуючи перерозподілу сил і центрів тяжіння після 1990 р., Європа знову набула своєї історично подвійної, тобто атлантично-континентальної позиції⁴. Отже, одне з кардинальних питань сучасної трансформації полягає у тому, чи належала Україна до цього простору з втраченою (приспаною) європейською ідентичністю. І найголовніше – чи спроможна вона «повернутися» до європейського просто-

ру або ж сформувати власну європейську ідентичність?

Справді, де відповідь на це запитання? Багато хто з політичних діячів та мислителів, навіть лівого спрямування, не виключаючи Україну (разом з Румунією, Молдовою, Білоруссю) «географічно і культурно» з європейського простору, у той же час відмовляє їй у найближчій перспективі (впродовж принаймні двох десятиліть) в можливості вступу до ЄС. «Україна та Білорусь, – зазначає відомий мислитель Д. Кон-Бендіт, – поки що повинні дистанціюватися від європейської інтеграції, бо інакше Росія опиниться у повній ізоляції. Замість цього, як я вже згадував, ці країни, а також Росію та інші колишні совєцькі республіки, треба підтримувати у процесі створення власної ідентичності. Вони повинні стати гарантом стабільності в східно-європейському та центральноазиатському просторі, щоб забезпечити тут мир і безпеку»⁵.

Можливо, це пов'язано з тим, що рівень демократичності українського суспільства, так би мовити коефіцієнт демократичної дії, в очах західних аналітиків вельми низький. «Якщо демократії не народяться у таких країнах як Нігерія, Індонезія та Україна, – пише американський дослідник С. Бергер, – і якщо старі демократії зазнають поразки в таких країнах як Колумбія, то маятник, що хитнувся до свободи від Латинської Америки до Азії та Африки і аж до колишнього Радянського Союзу може хитнутися назад»⁶. Саме тому у політичних підходах до України з боку американських адміністрацій, особливо з кінця 90-х років, почав домінувати «внутрішній чинник» розвитку, який подібно до лакмусу засвідчував ступінь гнучкості нашої політичної системи, її спроможність поступово адаптуватися до сучасних європейських та світових реалій.

Звернемося ще раз до думки одного з найавторитетніших теоретиків сучасної демократії Л. Даймонда. «На території колишнього Радянського Союзу, в Африці, в ряді регіонів Азії і на Близькому Сході, – зазначає дослідник, – самі вибори стають усе більш показними та неконкурентними, перетворюючись на оболонку, за котрою ховається авторитарна гегемонія деспотів та правлячих партій...⁷» Україна, якщо розглядати процеси, котрі тут відбуваються, за методологією Даймонда, перебуває на етапі поступового переходу від «псевдодемократії» до «еволюційного демократичного розвитку». Автор підходить до демократії з еволюційних позицій, тобто розглядає її як систему, що виникає не відразу, а по частинах (окремим фрагментам), причому ні час, ані послідовність появи таких фрагментів жорстко не фіксовані.

У даному разі, говорячи про значущість внутрішніх перетворень в Україні для зовнішньополітичного курсу країни, ми свідомо відійшли від з'ясування геополітичних реалій та сценаріїв, розуміючи їхню підпорядкованість соціальним, економічним, культурним та психологічним чинникам. Проте слід звернути увагу і на геополітичну складову.

Зазначимо, що упродовж усіх останніх років Україна навряд чи сприймалася у США як важливий геополітичний гравець. Винятком тут може бути лише період, коли вирішувалася проблема ядерного роззброєння. «Нерозповсюдження було також центральним пунктом наших зусиль з Росією та її сусідами, що призвело до денуклеаризації (denuclearization) України, Білорусі та Казахстану»⁸. Проте насправді усіх без винятку аналітиків турбувала насамперед взаємозалежність двох соціально-економічних «близнюків» на пострадянському геополітичному просторі – України та Росії. І у зв'язку з цим можливість пер-

шої дистанціюватись від другої. Ось як, наприклад, трактує проблему «самоозначення України» у цьому контексті один із провідних ідеологів уніполярності З. Бжезинський: у будь-якому випадку з підкоренням України, «Росія автоматично стає імперією». Ось чому американські політичні зусилля щодо української незалежності та територіальної єдності «повинні наростати»⁹. Перший посол США в Україні Р. Попадюк свого часу зазначав: «Як ми можемо побачити, Україна є інтегральною частиною нового світу. Інтереси Сполучених Штатів в Україні – ясні та прості. Вони включають безпеку, інвестування та співробітництво. ... Стабільна та захищена Україна тому є важливою метою зовнішньої політики Сполучених Штатів»¹⁰.

Насправді, поки що Україна є важливою геополітичною ланкою, що з'єд-

нує Європу зі світом Ісламу. Україна (після РФ) найбільша держава у Східній Європі, що фактично межує з Великим Близьким Сходом.

Зрозуміло, що Україна має стати самодостатньою і довести свою спроможність до структурних реформ всередині, насамперед економічних.

Думаю, що серйозним випробуванням для українців як політичної нації у наступному десятилітті стане остаточний відхід від ситуації напіврозпаду імперії і позбавлення російських імперськи налаштованих політиків можливості маніпулювати «тінню імперії», враховуючи весь спектр двосторонніх відносин – економічних, політичних, культурних та медійних. Тоді і американська сторона зваженіше підходитиме до взаємин з офіційним Києвом.

Література

¹ *Mako W.P.* U.S. Ground forces and the Defence of Central Europe. Studies in Defence Policy. – Washington: The Brookings Institution, 1983. – P. 58.

² Congressional Record. 101st Congress. Second Session. – V. 136. – Wash.: Government Print Office, 1990.

³ *Rice C.* Promoting the National Interest // FA.V.79, №1, Jan / Febr. 2000. – P. 62.

⁴ *Кляйнман Х.-О.* Атлантическое пространство как проблема европейской системы государств // Европа. Журнал Польского института международных дел. – Т. 1. – № 1. – 2001. – С. 12.

⁵ *Кон-Бендіт Д.* Європа – це остання утопія // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – Ч.19. – С. 22.

⁶ *Berger S.* A Foreign Policy for the Global Age // FA, V.79. – Nov. – Dec. 2000. – P. 36.

⁷ *Даймонд Л.* Пройшла ли «Третья волна» демократизации? // Полис. – 1999. – № 1. – С. 19.

⁸ *Berger S.* A Foreign Policy for the Global Age // FA, V.79. – Nov. – Dec. 2000. – P. 31.

⁹ *Brzezinski Z.* The Premature Partnership // FA. – V.73. – № 2. – March – Apr. 1994. – С. 80.

¹⁰ *Popadiuk R.* Ukraine: Challenges for Former Soviet Republic // Presidential Studies Quarterly. – Spring 1993. – V.XXIII. – № 23. – С. 231.

Зовнішня і безпекова політика України у контексті формування гегемоністської системи США

Сергій Федуняк

The formation of global and sub-regional hegemonic systems is a result of the evolution and restructuring of the international system. This article examines the specific features of hegemonic systems throughout history, and analyzes Ukraine's place within the current system. One specific feature of the U.S.-led hegemonic system is its stable and long-lasting character. Among sub-regional hegemonic systems, one can distinguish post-soviet Eurasia led by the Russian Federation, which exerts a contradictory influence on the development of the region. Russia has made attempts to transform this sub-regional hegemonic system into a competitive structure independent of the U.S. Ukraine currently has a neutral status within this hegemonic system, and must avoid becoming a satellite state. At the same time, Ukraine has the possibility to become a member of the U.S.-led hegemonic system, although this difficult process will require the creation of a corresponding strategy as well as the political will to implement it on the part of the Ukrainian ruling elite.

На рубежі ХХ–ХХІ століть у міжнародних відносинах відбувається формування гегемоністської однополюсної системи на чолі із Сполученими Штатами Америки, що супроводжується загостренням боротьби з іншими центрами сили. Найпомітніше це в регіоні нових незалежних держав: там спостерігається загострення боротьби між Вашингтоном і Москвою за довготривалий контроль над пострадянським простором. У цих умовах перед Україною постають нові завдання у сфері вироблення, а також здійснення зовнішньої та безпекової політики. Її формування залежить як від внутрішнього розвитку української держави і суспільства, так і особливостей гегемоністської системи, що її створюють США.

Розглянемо сутність і типи гегемонії у історичній ретроспективі, а також особливості глобальної сучасної гегемоністської системи загалом та в євразійському регіоні зокрема.

Сутність гегемонії та її типи

Гегемонія у перекладі з грецької мови означає «керівництво». Вона передбачає наявність системи взаємопов'язаних держав з певним рівнем соціальної (інституціональної) організації, до якої входять гегемон, тобто домінуюча держава й країни, що визнають гегемонію (сателіти), протидіють їй або залишаються нейтральними¹. В обох останніх випадках належність країн до системи визначається їх географічною приналежністю до регіону, культурно-історичними зв'язками і рівнем відносин з державою-гегемоном та країнами, що визнають гегемонію тощо.

Характер взаємовідносин учасників системи створює відповідний гегемонічний режим. Згідно з теорією гегемонічної стабільності, такі режими залежать від гегемона, який встановлює норми і правила, а потім створює механізми здійснення санкцій для держав, що перебувають у цій системі.

Оскільки для успішного функціонування гегемонічного режиму потрібна легітимація гегемона, санкції мають позитивний характер².

Основною причиною виникнення гегемонії може вважатися виділення певної держави (чи держав) з потужним економічним і військово-політичним потенціалом та широкими геостратегічними інтересами, яка намагається їх реалізувати шляхом створення інституційної бази із залученням інших країн.

У період відносної стабільності та високої структурованості міжнародної системи гегемонічний потенціал держави може бути частково нейтралізований міжнародними інституціями та режимами й обмежений регіональними рамками. В умовах переходу від старої до нової системи міжнародних відносин ці чинники нівелюються і тому зростає можливість (чи навіть необхідність) здійснення гегемонічного статусу. Держава-гегемон до певної міри виконує роль амортизатора негативних наслідків розпаду старих інститутів, намагаючись виробити певні правила поведінки та добитися їх виконання іншими учасниками системи. На думку Р. Кеохейна, «гегемонічні структури влади, в яких домінує єдина держава є найбільш придатними для розвитку сильних міжнародних режимів, чиї правила відносно прості і чітко виконуються»³. Загалом гегемонія має транзитивний (перехідний) характер, оскільки фіксує наявність нестійкого балансу і згодом може бути змінена на більш стабільну конструкцію.

Більшість дослідників відзначають нестійкий характер гегемонічних систем та вбачають в особливостях їх формування та функціонування причини швидкого руйнування. Згідно з теорією гегемонічної стабільності, основна причина нестійкості такої системи полягає у

тому, що гегемон здійснює політику позитивних санкцій стосовно держав-сателітів, намагаючись переконати їх у вигідності такої системи. Проте це призводить до інституційної крихкості системи і нарешті – до її розпаду⁴.

Упродовж двох останніх століть було дві спроби створення глобальної гегемонії. У середині XIX ст. виникла так звана система *Pax Britannica*, що ґрунтувалася на економічній та військово-політичній перевазі Великої Британії, яка володіла величезною імперією і контролювала світовий океан. Після другої світової війни з'явилися передумови для утворення *Pax Americana*, оскільки Сполучені Штати вийшли з війни найпотужнішою світовою державою.

У першому випадку гегемонічна система виявилася нестійкою через появу держав-конкурентів із порівнянним потенціалом, зокрема, Сполучені Штати і Німеччина. У другому – гегемонія не набула глобального характеру через наявність геополітичної та ідеологічної протипаги у вигляді соціалістичного табору на чолі з СРСР. Тому вона зафіксувалася на регіональному і субрегіональному рівнях у вигляді одного з геополітичних та цивілізаційних полюсів під загальною назвою Захід. Існували також регіональні гегемонії, хоча вони були частиною глобального ідеологічного та геополітичного протипорства⁵.

Гегемонічна система та її типи на рубежі століть

Кінець XX – початок XXI століття характеризується зародженням нової системи міжнародних відносин, одним із структурних проявів котрої стало виникнення нової конфігурації глобальної та регіональних гегемоній.

Глобальна гегемонія уособлюється найбільшою світовою потугою – Сполученими Штатами Америки, які після

завершення холодної війни залишилися єдиною державою, здатною домінувати у світовому просторі. Американська гегемонія спирається на потужні економічні та військово-політичні ресурси: військові витрати США – найбільші, а обсяг виробництва перевищує сукупні показники Японії, Німеччини, Великої Британії і Франції⁶.

Особливістю створюваної Сполученими Штатами гегемоністської системи стала відсутність відповідного інституційного закріплення. Вашингтон традиційно уникає створення багатосторонніх структур, що могли б обмежувати свободу дій, віддаючи перевагу вже існуючим. Це дає можливість зберегти частину ресурсів, необхідних для створення гегемоністської інфраструктури. Водночас, відсутність відповідних засобів спонукає звертатися до засобів багатосторонньої дипломатії, у чому США не відрізняються особливою вправністю.

Концептуальною основою гегемоністської системи стало розширене трактування норм і принципів міжнародного права, виходячи із нормативних підходів американської правлячої еліти стосовно правил поведінки держав. Зокрема, Концепція національної безпеки від 2002 р. як один із основних інструментів здійснення американської політики проголосила здійснення превентивних ударів (preemptive actions) по державах чи слабко інституціоналізованих терористичних групах, що «жорстоко поводяться з власними громадянами і витрачають національні ресурси задля особистої вигоди правителів; ...не проявляють ніякої поваги до міжнародного права, загрожують своїм сусідам і безжалісно порушують міжнародні угоди..., відкидають основні людські цінності і ненавидять Сполучені Штати і всіх, хто за них стоїть»⁷. Як позитивні та негативні санкції з підтримки системи США розглядають, відповідно, економічну підтрим-

ку лояльних сателітів та застосування збройних сил до порушників встановлених правил.

Питання щодо рівня жорсткості системи викликає дискусії дослідників. З одного боку, звучать аргументи стосовно того, що США формують своєрідну світову імперію, котра відрізнятиметься від попередніх і відіграватиме позитивну роль як структура з підтримання глобальної стабільності. Інші експерти вважають, що гегемонія Сполучених Штатів може спровокувати міжцивілізаційний конфлікт, до того ж вони будуть поступово слабшати, зважаючи на зростання нових центрів сили (ЄС і Китай), водночас зростатимуть трансатлантичні суперечності між Північною Америкою і Західною Європою⁸.

Автор схильний приєднатися до першої точки зору. Існує висока ймовірність того, що новий американський гегемонізм відрізнятиметься від попередніх спроб своєю відносно довгою тривалістю. Більшість суб'єктів міжнародних відносин втомилася від невизначеності й певного хаосу системи, що посилювалися впродовж останнього десятиліття, і тому згодні на встановлення чітких правил гри та на обрання своєрідного арбітра, тобто держави, що своїм потенціалом не лише зможе слідкувати за виконанням спільних правил, але й накладати санкції на їх порушників.

На переконання автора, існуюча інституційна база непридатна для серйозної діяльності у сфері підтримання глобальної стабільності. Так, ООН як продукт повоєнної системи міжнародних відносин вже зруйнувалася і фактично втрачає залишки свого впливу. Попри запевнення найвпливовіших членів організації у підтримці її реформування реальних кроків у цьому напрямі не спостерігається. В ефективних реформах не зацікавлені, перш за все, Сполучені

Штати, котрі змушені будуть погодитися на перерозподіл частини ресурсів і повноважень на користь Об'єднаних Націй. Поки що видаються не зовсім вдалим спроби залучення Північноатлантичного Альянсу через складну консенсусну процедуру прийняття рішень, а також підозру частини союзників стосовно використання Вашингтоном спільних ресурсів для задоволення власних геополітичних інтересів і потреб. Єдина трансатлантична інституція ОБСЄ маргіналізувалася і втратила реальні важелі впливу на розвиток міжнародної ситуації.

Разом із тим, США не має достатніх ресурсів для абсолютного контролю, і тому глобальна гегемонічна система бачиться досить децентралізованою. На регіональному рівні можуть виникнути кілька моделей гегемонічних режимів. Перша модель базується на *гегемонії кількох держав*, що встановлюють інституційні рамки та визначають загальний характер розвитку системи, а також держав-сателітів, що різною мірою орієнтуються на гегемонів. Такий тип гегемонії є досить нестійким, оскільки ґрунтується на згоді всіх держав-гегемонів, між яким встановлено тип взаємовідносин «співробітництво-суперництво». Прикладом даної моделі може бути Європейський Союз, де впродовж останніх років спостерігається тенденція до утворення «м'якої гегемонії» Франції, Німеччини та Великої Британії. Саме ці держави в силу економічної та військової переваги мають змогу впливати на процес прийняття політичних рішень інститутами ЄС і нав'язувати їх іншим членам Союзу.

Проте ця гегемонія є досить м'якою, оскільки існує ряд відповідних чинників, що перешкоджають утворенню жорсткої моделі. По-перше, члени кондомініуму продовжують виступати самостійними міжнародними суб'єктами з

власними національними інтересами, що часто не відповідають інтересам інших. Варто лише згадати їхнє ставлення до операції США в Іраку, коли Париж та Берлін зайняли негативну позицію, а Лондон підтримав Сполучені Штати. По-друге, Франція, Німеччина і Британія загалом є порівнянними за своїми потенціалами державами і жодна з них не може домінувати в «тріїці». По-третє, процес розширення ЄС, що супроводжується вступом до нього країн ЦСЄ, а також перерозподілом функцій інституцій Євросоюзу та зміною впливу окремих держав-членів, неминуче приводить до утворення регіональних угруповань всередині цієї організації. Кожен із гегемонів (можливо, за винятком Великої Британії) намагається встановити переважаючий вплив на нових членів ЄС, часто не зважаючи на прагнення інших. По-четверте, в Європі не існує інституційних передумов для встановлення тривалої гегемонії, оскільки структури та механізми Євросоюзу нейтралізують та знеособлюють вплив окремих держав⁹. Нарешті, не можна оминути такий важливий чинник ослаблення гегемонії як політика Сполучених Штатів, що спрямовується на захоплення конкуренції серед провідних членів ЄС з метою відвернення появи єдиного лідера та консолідованої політики Європи загалом у тих аспектах, що можуть загрожувати трансатлантичній єдності та геостратегічним інтересам Вашингтона. Таким чином, регіональний гегемоністський режим, заснований на домінуванні кількох держав, не може бути стійким і достатньо ефективним, оскільки, за визначенням, гегемонія передбачає єдиного лідера.

Разом з тим, Європейський Союз можна розглядати як єдину і досить потужну гегемонічну силу стосовно країн Центрально-Східної Європи та пострадянського простору. Інститути Союзу та

принципи його діяльності справляють зростаючий вплив на внутрішні трансформаційні процеси у вказаних країнах. Політичні еліти та суспільства де-факто і де-юре визнали гегемонію ЄС, погодившись стати його членами і тим самим відмовитися від значної частини національного суверенітету в обмін на економічні та безпекові переваги.

Друга модель гегемонії заснована на домінуванні однієї держави з числа регіональних лідерів, що або будуть у загальностратегічних питаннях діяти спільно із Заходом, або ж узгоджувати з ним баланс інтересів, проте матимуть відносну свободу у власній «зоні відповідальності» і можуть задовольняти власні амбіції та інтереси за рахунок менш потужних сусідів. Потрібно зауважити, що поява такого роду гегемоній переважно можлива у цивілізаційно близьких регіонах, що потенційно можуть стати частиною Заходу. У цьому контексті залишається відкритим питання, наскільки ці держави готові відмовитися від задоволення тих власних геополітичних амбіцій, що можуть суперечити глобальним інтересам США.

Одна з таких регіональних гегемонічних систем виникла на пострадянському просторі на чолі з Російською Федерацією. У чому полягають особливості її створення та функціонування? На думку автора, ця система є продуктом трансформації традиційних імперських структур і засобів впливу на більш привабливі стимули та механізми взаємодії. Оскільки імперія спиралася на потенціал російських земель, що складав понад половину загальноімперського, а її дизайн визначався російськими культурно-цивілізаційними рисами, то й гегемонічна система створена її правонаступницею – Російською Федерацією. Цікаво, що в основу формування цієї гегемонічної системи покладено політику відродження російської великодержав-

ності та довготривалого економічного домінування не лише на пострадянському просторі, але й на європейському континенті. Цей процес спирається на наявність та свідому консервацію спільних рис ідентичності, а також модернізацію структур, що не встигли зруйнуватися внаслідок розпаду СРСР. У концепції зовнішньої політики Російської Федерації відзначається, що країна «здійснюватиме зусилля щодо забезпечення взаємних зобов'язань із збереження і розвитку спільної культурної спадщини країн СНД»¹⁰. Водночас спостерігаються спроби залучення до сфери впливу РФ країн Центральної та Західної Європи, використовуючи як зброю енергетичні ресурси і тактику внесення розколу в середовище країн-членів НАТО і Євросоюзу. В цьому прозорі проглядаються спроби Росії перетворити регіональну гегемоністську систему на незалежну від США конкурентну структуру.

Створення гегемоністської системи на пострадянському просторі спирається на низку сприятливих історичних та соціально-економічних чинників, що витікають із збереження спільних ментальних рис пострадянських суспільств та наявності схожих проблем¹¹. Зокрема, спостерігається синхронізація політичних режимів, у яких домінує авторитарна складова, що об'єктивно сприяє консолідації на основі спільної ідеологічної платформи. Має місце також сприятливий зовнішній фон, пов'язаний із загалом позитивним ставленням Заходу до зусиль Росії заповнити вакуум безпеки, що утворився на пострадянському просторі. Це дає можливість використати зекономлені у такий спосіб ресурси у більш стратегічно проблемних регіонах. Зрештою, спостерігається певне ослаблення глобального впливу США та його союзників, що відбивається на їхній спроможності

контролювати процеси на субрегіональному рівні.

Разом з тим, присутні чинники, що можуть створювати перешкоди функціонуванню гегемонічної системи. По-перше, авторитарний тип політичних режимів проектується на характер міждержавних відносин, сприяючи закріпленню недемократичних принципів діяльності спільних інститутів, котрі втрачають своє значення і вплив. За цих умов функціонування системи часто забезпечується шляхом неформальних домовленостей правлячих еліт пострадянських країн. Загалом, поки що такий стиль діяльності спрацьовує, проте виникає небезпека зростання залежності стабільності системи від взаємовідносин лідерів.

По-друге, невідомо наскільки стабільною залишиться система у випадку потужного зовнішнього втручання. Мова йде про можливість конкурентної боротьби за вплив у разі появи нової держави, порівнянної з гегемоном, що також претендує на лідерські функції. Такі тенденції вже проглядаються у Центральній Азії у зв'язку із зростанням економічного і політичного впливу Китаю в регіоні та його боротьбою з Росією за вплив. Звідси випливає й невизначеність самої структури субрегіональної гегемоністської системи на середньо- і довготривалу перспективу, оскільки зараз вона все більше формується не в рамках існуючих пострадянських безпекових структур, а навколо Шанхайської організації співпраці (ШОС), де на домінуючі позиції виходить Китай, відсуваючи Росію.

Наступною проблемою може стати досить низький потенціал довіри між основними учасниками та культурно-цивілізаційні відмінності, що продовжують існувати, а в деяких випадках – навіть зростати. По-перше, політичні еліти країн-учасниць не довіряють од-

на одній, часто справедливо розцінюючи дії партнерів як спроби отримання односторонніх переваг за рахунок інших. З цим, по-друге, пов'язано нерозуміння основних цілей і завдань інститутів безпеки: політична еліта розглядає інститути безпеки як механізм придушення внутрішньої опозиції (Таджикистан). Водночас Китай, що набирає впливу в євразійському регіоні, ніколи не погодиться на домінування іншої держави.

Нарешті, гегемон змушений легітимізувати свій статус в системі не лише шляхом військового тиску, але й оплачуючи лояльність сателітів матеріальними та фінансовими ресурсами та військово-політичною підтримкою правлячих режимів. Зважаючи на зростання потенційних загроз та економічні проблеми, може виникнути ситуація, при якій Росія вже не зможе надавати допомогу союзникам на нинішньому рівні. Навіть наявних потужних золотовалютних резервів країни, отриманих внаслідок сприятливої цінової кон'юнктури на енергоносії, буде недостатньо для одночасного вирішення власних внутрішніх проблем та підтримання гегемоністського статусу на субрегіональному рівні. Як наслідок, не виключається й поступовий відхід Росії від одноосібної гегемонії та створення своєрідного кондомініуму держав, відповідальних за підтримання безпеки. У перспективі базою для такого утворення можуть стати учасники Єдиного економічного простору, що, окрім Росії, включатиме також Казахстан, Білорусь і, можливо, Україну.

Гегемонічна система й Україна

Розглядаючи роль окремих учасників гегемонічної системи, потрібно зупинитися перш за все на Україні, котра намагається підтримати складний баланс між зростаючою економічною залежністю від російського капіталу та дистанціюванням від спільної військово-

політичної активності в рамках євразійських субрегіональних структур безпеки. Загалом статус України в гегемонічній системі Росії на пострадянському просторі може вважатися нейтральним, проте він зазнаватиме змін під впливом процесів усередині самої системи.

Суть таких процесів насамперед полягає в наростанні російського домінування і це має суперечливі наслідки для нашої держави. По-перше, цей процес справляє безпосередній та опосередкований вплив на внутріполітичний розвиток в Україні, оскільки він передбачає легітимацію у державах, що знаходяться в її орбіті. Для цього створюються формальні (а більше – неформальні) механізми взаємодії правлячих еліт з відтворенням відносин за типом «старші – молодші». Суспільна легітимація передбачає нав'язування цінностей держави-гегемона і перетворення їх на загальносистемні.

По-друге, російська гегемонія обмежує можливість зовнішньополітичної соціалізації України, зокрема, стосовно здійснення курсу на євроатлантичну інтеграцію. У цьому випадку кожен крок Києва де-факто повинен узгоджуватися з російськими партнерами. Ілюстрацією подібної політики стало гасло «в Європу – з Росією», котре абсолютно не відображає відсутність інтересу і потреби Москви стати частиною Євросоюзу чи НАТО у найближчій чи середньотерміновій перспективі.

По-третє, зростає небезпека відновлення у тому чи іншому вигляді єдиного економічного, а згодом – і політичного утворення, оскільки реінтеграція є однією з цілей створюваного Москвою гегемонічного режиму. Можна було б погодитися на це лише за умови, що процес реінтеграції на пострадянському просторі є складовою частиною загальної цивілізаційної консолідації західної цивілізації і відбувається під західним

контролем та у відповідних інституційних формах, проте розвиток подій свідчить про інше, тобто про створення конкуруючого із США та Заходом режиму.

Позитивних наслідків участі України у гегемонічному режимі не багато: насамперед одержання економічних вигод за рахунок використання ресурсів за більш дешевими, ніж світові, цінами. Також російська присутність в Криму справляє певний стримуючий вплив на зростання ісламського проникнення у цей регіон країни. Загалом баланс вигод і загроз є швидше негативним, тому Україна, по можливості, повинна дистанціюватися від створюваної Росією на території Євразії гегемонічної системи.

Разом з тим, існуюча ситуація відкриває певні перспективи перед Україною. Нині потрібно частково повернутися до політики середини 90-х щодо створення конкурентного Росії центру впливу та активізуватися у тих регіонах, де можливо справляти реальний вплив, зокрема, у Молдові і, можливо, на Закавказзі.

Наскільки реальним при цьому є входження України в гегемонічну систему Заходу? Зважаючи на жорстку протидію з боку Москви та існуючу неготовність Західної Європи і США визнати геополітичну важливість України з точки зору їхніх довготривалих інтересів, реалізація цього сценарію ускладнена. Водночас, на переконання автора, це єдина можливість для нашої держави утвердити свою незалежність, а звідси й – одержати перспективи тривалого існування. Цьому повинна бути підпорядкована стратегія зовнішньої політики і безпеки, що на кінцевому етапі передбачає повноправне членство в НАТО і Євросоюзі¹². Зараз одним із варіантів входження до гегемоністської системи може стати створення й підтримка альтернативних структур безпеки в регіоні нових

незалежних держав, що діють в інтересах країн Заходу загалом та Сполучених Штатів зокрема. При цьому необхідно відмовитися від ідеї нейтралітету, оскільки виникає загроза залишитися поза рамками всіх існуючих систем безпеки та втрати вигод від перебування в гегемоністській системі¹³. Загалом зараз Україна перебуває у стані невизначеності і потребує консолідованої політичної волі правлячої еліти.

Висновки

Система міжнародних відносин перебуває у стадії трансформації та реструктуризації, свідченням чого стало утворення глобальної та регіональних гегемоністських систем. Специфікою сучасного гегемонізму під егідою Сполучених Штатів Америки є його відносно стійкий і тривалий характер. Однією з найпомітніших регіональних систем став постра-

дянський простір на чолі з Російською Федерацією, котра справляє суперечливий вплив на розвиток регіону. З одного боку, вона підтримує певний рівень стабільності, з другого, консервує сформовані авторитарні режими. Також чітко проглядаються спроби Росії перетворити регіональну гегемоністську систему на незалежну від США конкурентну структуру. Україна також є учасником цього процесу, утримуючи водночас нейтральний статус. Проте вона повинна не перетворитися на державу-сателіта і при цьому не повинна полишати спроб щодо перетворення на центр впливу на пострадянському просторі. Існують перспективи входження нашої держави до гегемоністської системи США, що пов'язано з суттєвими труднощами і тому потребує вироблення відповідної стратегії та політичної волі для її здійснення.

Література і примітки

¹ Див.: *Evans, Graham and Newnham, Jeffrey*. The Penguin Dictionary of International Relations. London: Penguin Groups, 1998. – P. 220–221; *Loh, Anthony Alexander*. A Stripped-Down Conception of Hegemony. – Weatherhead Center for International Affairs Harvard University Working Paper Series 99–10. – August 1999 (<http://www.ciaonet.org>).

² Див.: *Evans, Graham and Newnham, Jeffrey*. Op.cit. – P. 220–221.

³ Цит. за: Neorealism and Its Critics. – New York: Columbia University Press, 1986. – P. 222.

⁴ Див.: *Evans, Graham and Newnham, Jeffrey*. The Penguin Dictionary of International Relations. London: Penguin Groups, 1998. – P. 220–221.

⁵ Див.: *Федуняк С.* Від рах Britannica до рах Americana. Природа та еволюція гегемонії після завершення «холодної

війни» // Політика і час. – 2006. – № 6. – С. 43–48.

⁶ Див.: *Nye, Joseph*. The new Rome meets new barbarians // The Economist. – March 23. – 2002. – P. 23.

⁷ Цит. за.: Стратегия национальной безопасности США (<http://www.nlvp.ru/reports/56.html>).

⁸ Про дискусію див., зокрема: Уткин А. Американская империя // Космополис. – № 3. – Весна 2003; Chase, James. Avoiding Empire // National Interest. – No. 69. – Fall 2002. – P. 20–23; *Evans, Ivan*. The Empire Strikes Out: The «New Imperialism» and Its Fatal Flaws. Policy Analysis. – № 459. – 26 November 2002. – 27 p.; *Hendrickson, David C*. The Course of Empire. // Harper's. – Vol. 305. – December 2002. – P. 15–19; *Mallaby, Sebastian*. The Reluctant Imperialist // Foreign Affairs, Vol. 81, No. 2, March/April 2002. – P. 2–7; *Merry, E. Wayne.; Nye, Joseph S.*,

Jr. Reynolds, Clark G. The Empire Debate // *The Wilson Quarterly*. Vol. 26. – No. 4. – Autumn 2002. – P. 4–8.

⁹ Багато дослідників та журналістів звертають увагу не на домінування певної держави, а на «диктатуру Брюсселя», тобто своєрідну гегемонію бюрократії, що почала перетворюватися на самостійну силу.

¹⁰ The Foreign Policy Concept of the Russian Federation. Approved by the President of the Russian Federation. V. Putin, 28 June 2000 (<http://www.russiaeurope.mid.ru/RussiaEurope/concept.html>).

¹¹ Див., зокрема: *С.Федуняк*. Цивілізаційна консолідація у сфері безпеки // *Політика і час*. – 2003. – № 6. – С. 77.

¹² Слід зауважити, що членство України в Європейському Союзі певною мірою стримуватиме її участь в гегемоністській системі США, котру розглядають це європейське міждержавне утворення не лише як найближчого союзника, і як природного глобального конкурента.

¹³ Цікаво, що шістнадцятилітній період державної незалежності часто свідчив протилежне: до України виявляли підвищену увагу партнери тоді, коли виникала загроза її зближення з політичними конкурентами. При цьому рішучі кроки Києвом не здійснювалися і часто все завершувалося своєрідним шантажем з метою одержання матеріальної та політичної підтримки.

Участь кримськотатарської діаспори США у національному русі кримських татар

Рустем Аблятіфов

This article explores one particular aspect of the Crimean Tatar national movement: the activities of the Crimean Tatar diaspora in the United States. Its efforts were directed toward securing the return of the deported Crimean Tatars to their home and the restoration of their rights. The Crimean Tatar diaspora also worked to inform the world community about the problems faced by the Crimean Tatar people. Its activities facilitated the release of Mustafa Dzhemilev, the leader of the Crimean Tatar movement, in 1986, and placed the Crimean Tatar problem on the agenda of negotiations between the U.S. and the USSR. During the years of totalitarianism and of the struggle for civil and human rights, Crimean Tatar activists in the U.S. became a small window into the world of freedom and democracy. They brought the Crimean Tatar problem into the open outside of the Soviet Union. As a result, the USSR could not deal with this problem without taking into account the opinion of the international community.

Кримськотатарський національний рух, що виник у другій половині ХХ ст. в СРСР як рух кримських татар за повернення на Батьківщину після масової, злочинної за характером, депортації кримськотатарського народу у 1944 р., був унікальним явищем на теренах колишнього Радянського Союзу. Це був єдиний національний рух, що охоплював цілий народ, що мав форму ненасильницької боротьби з комуністичним режимом. У цій статті зробимо спробу висвітлити діяльність однієї із складових кримськотатарського національного руху – організації кримських татар у Сполучених Штатах Америки.

Виникнення кримськотатарської діаспори в Америці з 20-х років ХХ ст. пов'язано з еміграцією кримських татар з Криму під час голодомору 1921 р. Десятки тисяч кримців померли від голоду та хвороб. Деякі, щоб врятуватися від голодної смерті та у пошуках кращої

долі емігрують за кордон, переважно до Туреччини та Америки. Саме у цей час був покладений початок американської діаспори кримських татар. Друга (й основна) хвиля еміграції припадає на кінець 30-х – початок 60-х років минулого століття. Вона складалася з двох еміграційних потоків.

На початку 30-х років другий голодомор, що був штучно спровокований радянським режимом, та масове розкуркулювання заможних і середніх прошарків населення Криму привели до нової хвилі еміграції кримських татар до Туреччини. Другий емігрантський потік почався наприкінці 40-х років та був пов'язаний з еміграцією біженців та «остарбайтерів», які потрапили до таборів переміщених осіб у Німеччині після Другої світової війни. По закінченню війни, у 1948–1950 рр., з допомогою ООН, близько 95% кримських татар, які перебували у Німеччині, емігрували до Туреччини.

У зв'язку з економічною кризою в Туреччині наприкінці 50-х років переважна більшість кримських татар, які становили обидва емігрантських потоки, переселяються до Сполучених Штатів Америки.

Саме так з'явилася діаспора кримських татар у США. Нині вона складає приблизно 5–7 тисяч осіб, які мешкають переважно у Нью-Йорку, Чикаго, Детройті. Найчисленнішою є громада кримських татар у Нью-Йорку – близько 5 тисяч осіб.

У міру облаштування діаспори у новій країні з'являється проблема втрати власної етнічної ідентичності – мови, культури, історії. Щоби запобігти цим процесам, у 1961 р. була створена Американська асоціація кримських тюрків (КТАВ), що стала центром консолідації американської діаспори кримських татар. У 1961–1969 рр. незважаючи на соціально-культурну спрямованість кримськотатарської громади, серед її членів з'являються активісти, які беруть участь у заходах антикомуністичного спрямування, виступають на різноманітних конференціях та радіо, де висвітлюють кримськотатарське питання.

Період кінця 60-х – початку 70-х років супроводжувався потужним політичним піднесенням кримськотатарської діаспори. Влітку 1969 р. у Туреччині представники американської діаспори провели першу протестну акцію – розповсюдження листівок зі зверненням до турецького народу із закликом підтримати співвітчизників, що проживали у Радянському Союзі. Ця акція стала початком формування політично активного крила американської діаспори кримських татар.

Помітні зміни у житті діаспори відбуваються під час головування у КТАВ Фікрета Юртера (1971–1974). У цей період не тільки активізується культурне

життя громади, а її політизація. КТАВ купує власну будівлю, в якій організують різноманітні культурні заходи, святкують релігійні та народні свята. Для дітей відкривається недільна школа, створюються культурні та спортивні гуртки. У цей період зароджується політичне крило громади, яке бере участь у розповсюдженні інформації про кримськотатарський національний рух, організує мітинги та демонстрації протесту, активісти починають звертатися до урядів США та інших держав з приводу розв'язання національних питань.

Першою великою акцією протесту стала п'ятиденна акція у травні 1974 р. з вимогою звільнити в'язнів сумління Решата Джемілева та Петра Григоренка, яких звинувачували у створенні та розповсюдженні документів, що ганьбили радянський державний устрій. На знак протесту, учасники акції оголосили голодування, про що Фікрет Юртер повідомив редакції газети «Чикаго трібюн», радіостанції «Свобода» і «Голос Америки», а також нью-йоркські газети та телекомпанії.

У період 1973–1974 рр. КТАВ надіслав численні звернення до урядів Радянського Союзу, Великої Британії, США, ФРН та інших держав. Так, 18 червня 1973 р. Асоціація опублікувала звернення до Генерального секретаря КПРС Л. Брежнєва, який прибув з візитом до США. В опублікованому в газеті «Нью-Йорк Таймс» зверненні писалося: *«...29 років тому, 18 травня 1944 р. корінне населення Кримського півострова – кримські татари були несправедливо депортовані з власної Батьківщини. 46,3% всього кримськотатарського населення загинуло під час масової депортації. Уряд СРСР офіційно визнав невинуватість нашого народу, видавши Указ від 5 вересня 1967 р. Згідно з цим Указом, ..., кримські татари мали бути реабілітовані. На жаль, Указ не*

набрав чинності. Ми, кримські татари США, звертаємося з проханням переглянути Указ від 5. 09. 1967 р. Ви можете переконати світову громадськість у тому, що уряд СРСР щиро зацікавлений у справедливості, повернувши кримських татар на Батьківщину їхніх пращурів.»

Не всі члени громади були згодні з ініціюванням політичної діяльності, висловлювалися думки, що це може зашкодити як власне членам кримськотатарської громади, як й інтересам Турецької Республіки, звідки вони переїхали до США. Тому культурні та ідеологічні суперечності розкололи громаду, що привело до створення незалежної від громади політичної організації кримських татар Америки, Комітету боротьби за повернення кримських татар на Батьківщину. У 1976 р. вона була трансформована у Національний центр кримських татар (НЦКТ).

Головне завдання, що визначив для себе Центр, – повернення кримських татар на Батьківщину і відновлення їхніх національних і громадянських прав. З метою розповсюдження неупередженої, правдивої інформації про кримськотатарський національний рух при Національному центрі було створено Фонд «Крим», який інформував світову громадськість про кримськотатарську проблему.

З 1976 р. НЦКТ активно бере участь у кримськотатарському національному русі. У цей час велика увага приділяється звільненню та еміграції за межі СРСР дисидентів-активістів кримськотатарського руху. Особливого розмаху досягла боротьба за звільнення Мустафи Джемілева, ув'язненого за надуманим обвинуваченням з метою перешкодити йому виїхати до Москви для зустрічі з Президентом США Р. Ніксоном. Через тривале голодування М. Джемілева у в'язниці його життя було у небез-

пеці. Комітет боротьби за повернення кримських татар на Батьківщину спеціальним зверненням з проханням вплинути на радянське керівництво зумів привернути увагу до становища М. Джемілева комуністичних партій Франції та Італії.

З листування голови НЦКТ Ф. Юртера з сенатором Дж. Баклі та спеціальним помічником Президента США з етнічних питань М. Куропасом відомо, що розслідуванням справи М. Джемілева опікувався Державний департамент США.

Успішним виявилось сприяння НЦКТ щодо еміграції до Америки активістки кримськотатарського національного руху Айше Сеїтмуратової восени 1978 р. Оселившись у Нью-Йорку та згодом одержавши громадянство США, А. Сеїтмуратова продовжила свою правозахисну діяльність. Як позаштатний кореспондент «Голосу Америки» вона вела радіопередачі кількома мовами – російською, узбецькою, азербайджанською.

В умовах «холодної війни» між СРСР і США та країнами, що їх підтримували, відбувався обмін політв'язнями. НЦКТ намагався використати можливість включити до списку «обміну» політв'язнених лідерів кримськотатарського національного руху однофамільців Решата і Мустафу Джемілевих. З наполегливим проханням сприяти звільненню та еміграції активістів національного руху НЦКТ звертається до урядів США, СРСР, Чилі, Індонезії та ін. У березні 1979 р. активісти Національного центру кримських татар проводили мітинги протесту біля будівлі ООН та радянського представництва у Нью-Йорку. НЦКТ використовував й інші форми роботи. Так, для захисту М. Джемілева на черговий судовий процес було запрошено американського адвоката Бертона Холла. Однак, щоб запобігти появі в суді американського адвоката, судовий

процес провели раніше призначеного терміну, куди, окрім прокурора та судді, нікого не було допущено.

Про долю Решата та Мустафи Джемілевих інформуються впливові сенатори США – Е. Кеннеді, Р. Доул, Д. Джавітс та інші. У своїх листах сенатор Е. Кеннеді запевняв Ф. Юртера, що зробить усе можливе, щоби допомогти кримським татарам. Сенатор Р. Доул клопотав про М. Джемілева перед Генеральним прокурором СРСР Р. Руденком та радянським послом А. Добриніним.

Раз на місяць члени НЦКТ збиралися, щоб зв'язатися зі співвітчизниками по телефону. Знаючи, що всі телефонні розмови прослуховуються радянськими спецслужбами, діаспоряни використовували спеціальні ключові слова. Наприклад, питання «Як ростуть гвоздики у вашому саду?» означало «Як ідуть справи в національному русі?». Кодована інформація також застосовувалась при передачі коштів, зібраних Національним центром на потреби кримськотатарського руху. Одним з подібних прикладів є передача коштів під виглядом постачання гною, начебто необхідного для вирощування фіалок.

Одночасно активісти НЦКТ Ф. Юртер, М. Алтан, а також А. Сеїтмуратова брали участь у численних міжнародних конференціях з прав людини у Вашингтоні, Оттаві, Монреалі, Парижі, Лондоні, Осло, Стокгольмі, Анкарі. Так, на конференції у м. Куала-Лумпур (Малайзія) у 1981 р., що була присвячена 1500-річчю ісламу, А. Сеїтмуратова, вдягнена у національний костюм, робила доповідь про становище кримськотатарського народу в СРСР перед представниками усіх мусульманських держав. До речі, вона була єдиною жінкою-учасницею конференції.

У 1985–1991 рр. діяльність Національного центру кримських татар здійснюється в умовах зближення зовніш-

ньополітичного курсу США та інших країн антирадянського блоку з Радянським Союзом. Один з авторів фундаментальної монографії з історії кримськотатарського національного руху М. Губогло оцінював наслідки нового для національного руху періоду: «Разом з перебудовою, гласністю та першими ознаками руйнації імперії, розпочалася нова фаза боротьби кримськотатарського народу за відновлення історичної пам'яті, за відродження втраченої Батьківщини, за повернення до земель своїх пращурів, за право вважати себе кримськотатарським народом та бути ним».

У період з 1985 до 1987 року, як і в попередні роки, головний акцент у діяльності НЦКТ робився на звільненні політв'язнів-активістів кримськотатарського руху. А. Сеїтмуратова до конференції щодо заключного Гельсінського акту у Відні (1986) підготувала брошуру, присвячену Джемілеву, яку разом із зверненням, що містило прохання посприяти його звільненню, була передана міністрам закордонних справ усіх 35 держав-учасниць конференції. У 1986 р. у 12 країнах з'явилися «Комітети на захист Мустафи Джемілева». У монографії М. Губогло і С. Червоної «Кримськотатарський національний рух» (том 1) йдеться про те, що М. Джемілев виявився тією політичною фігурою, яка була у полі зору Президента США Р. Рейгана, який ставив успішність перемовин з новим керівництвом СРСР у залежність від звільнення цих осіб. Зустрічаючись з А. Сеїтмуратовою, а також з П. Григоренком і П. Литвиновим, Р. Рейган із захопленням казав: «Білий Дім буде пишатися тим, що його відвідали люди, які кинули виклик імперії зла!» Так, завдяки численним зверненням НЦКТ (а також інших груп еміграції та радянських правозахисників) до Президента США Р. Рейгана з Магаданського табору в грудні 1986 р. був звільнений

лідер кримськотатарського національного руху М. Джемільєв.

У період потепління у відносинах між СРСР і США Національний центр кримських татар намагався використувати цей немаловажний чинник для вирішення кримськотатарської проблеми. У 1986 р. Ф. Юртер надсилав листа конгресмену Р. Дорнану з проханням внести поправку до резолюції № 309 про дотримання прав людини у СРСР з доповненням стосовно кримськотатарського питання, яке раніше у резолюції не згадувалося. З ініціативи НЦКТ напередодні саміту у Вашингтоні у 1987 р. між американським і радянським урядами голова підкомітету з азіатського та тихоокеанського регіонів Конгресу США С. Соларз звернувся до М. Горбачова з проханням розглянути на саміті й кримськотатарське питання. На підтримку кримських татар виступили також різні суспільні, етнічні, релігійні групи США.

Знаменною подією в житті американської діаспори кримських татар виявилось відкриття пам'ятника жертвам депортації 18 травня 1944 р., що був споруджений зусиллями членів громади у Коралі (Лонг-Айленд). Крім членів громади, на відкритті був присутній син П. Григоренка – А. Григоренко, лідери черкеської та афганської громад та ін.

У 1987–1989 рр. зусилля НЦКТ зосереджуються на підтримці повернення кримськотатарського народу до Криму. Багато в чому, завдяки його ініціативам, кримськотатарське питання стає одним з головних питань, що обговорюються урядами США і СРСР.

Проголошення радянським урядом у листопаді 1989 р. політичного акту, що дозволяв повернення кримськотатарського народу до Криму, виявилось значною перемогою кримськотатарського національного руху. Десятки тисяч

кримських татар почали повертатися до Батьківщини.

Проте Кримська область виявилася нездатною прийняти відразу велику кількість репатріантів. Перш за все на ментальному рівні. На жаль, негативні стереотипи щодо кримських татар, що пропагувалися радянською владою десятиріччями та були властиві більшості кримського населення, у тому числі й кримському пострадянському чиновництву, не дали можливості зробити процес повернення, що й так був ускладнений економічною ситуацією в країні, більш м'яким, більш сприятливим для вигнанців. Люди, які поверталися на півострів часто-густо стикалися з ворожим ставленням місцевого населення, з небажанням місцевої влади вирішувати нагальні питання облаштування, з перешкодами щодо повернення до рідних місць, особливо у великих містах і на узбережжі. Тому, основна боротьба розгортається навколо проблеми розселення. Однією з форм цієї боротьби стали так звані «самозахоплення» земельних ділянок. Кримська влада закривала очі на напади та вигнання кримських татар із збудованих ними осель та зайнятих ділянок. Американські кримські татари зреагували на події, що відбувалися у Криму, організацією низки мітингів і демонстрацій протесту, виступами у ЗМІ. Численні петиції та звернення надсилаються до урядів різних держав та до міжнародних організацій з вимогою розглянути ситуацію у Криму та допомогти кримським татарам. У жовтні 1991 р. на прохання НЦКТ ситуацію у Криму вивчала дипломатична місія США в Україні. Втручання уряду США у кримськотатарське питання сприяло помітному згортанню утисків репатріантів.

Після розпаду СРСР на півострові виникла вкрай складна ситуація. Політична боротьба за Крим між проросій-

ськими та проукраїнськими угрупованнями набула конфліктного характеру. У свою чергу кримськотатарський національний рух заявляв про свої права на Кримський півострів і про прагнення створити кримськотатарську автономію¹. Конфліктогенна ситуація загострювалася економічною кризою, що негативно позначалося і на настроях місцевих мешканців, ускладнювало процеси облаштування кримських татар. Щоб запобігти можливому кровопролиттю, Національний центр кримських татар закликає світову спільноту долучитися до вирішення проблем. На думку активістів НЦКТ, – економічна криза, недостатнє фінансування облаштування репатріантів, утиски кримських татар, розгул злочинності – усе це створює небезпечну перспективу мілітаризації кримськотатарського руху. Єдиним виходом вважалося відновлення кримськотатарської автономії та облаштуванні кримських татар. Звернення щодо цього НЦКТ спрямовує до міжнародних організацій та урядів США, Великої Британії, ФРН, України. Наприклад, у листі 9 січня 1993 р. до Генерального секретаря ООН Б. Галі Ф. Юртер наполегливо просить допомогти попередити можливу трагедію, зробити усе можливе для репатріації кримських татар до Криму та відновлення кримськотатарської автономії. Втім, цей лист залишився без відповіді.

З проханням втрутитися та запобігти «серйозному конфлікту між Україною і Росією (за Крим), і тим врятувати життя десятків тисяч невинних людей, поки ще не пізно» звертаються до Президента США Б. Клінтона представники НЦКТ.

8 березня 1994 р. у відповіді голові НЦКТ Президент Б. Клінтон писав: *«Для мене вкрай важливо почути думки та почуття людей, які турбуються про майбутнє Америки та світу. Ми стикаємося з багатьма труднощами;*

та нам призначено йти разом та будувати консенсус, усі ми маємо поділяти наші ідеї та відносини. Я з нетерпінням чекаю вашої підтримки, й ми вирішимо усі питання, що стоять перед нами у найближчі місяці». Подібним є лист Президента США М. Алтану від 31 травня 1994 р. Незважаючи на те, що Президент США власноруч підписався під листами до Ф. Юртера і М. Алтану, там жодного слова немає про кримських татар та їх національну проблему, тим більше про готовність посприяти її розв'язанню. Президент обмежився загальними словами про «демократію», «зміцнення американської безпеки у новому світі», «реформи вільного ринку» тощо.

Більш визначену позицію зайняв у своєму листі М. Алтану відомий сенатор-демократ Е. Кеннеді, який ще у радянські часи брав активну участь у вирішенні кримськотатарського питання. Він пише: *«Я радий, що уряд України затвердив план допомоги іншим татарам щодо повернення та оселення у Криму. Після півсторічного заслання, поніврець кримські татари одержали підтримку міжнародної спільноти стосовно облаштування на їхній рідній землі. Будьте впевнені, що я докладу усіх зусиль, щоби підтримати їх»*.

З набуттям Україною незалежності, налагоджується діалог між Національним центром і українським урядом. У травні 1992 р. відбувся перший офіційний візит Президента Леоніда Кравчука до США, під час якого він зустрівся з представниками української та кримськотатарської діаспори. За сприяння ректора університету «La Salle», професора Л. Рудницького була організована зустріч Ф. Юртера і М. Алтана з Президентом України. Як писала газета «The Ukrainian Bulletin», Президент Л. Кравчук, говорячи про кримських татар, зая-

вив, що український уряд несе відповідальність за повернення кримськотатарського народу на батьківщину і гарантує їхнє представництво у кримському уряді. Він також наголосив, що уряд України сприятиме кримським татарам і українцям у створенні кримськотатарських і українських шкіл і театрів. У 1993 р. голова НЦКТ Ф. Юртер звертався з листом до уряду України, в якому йшлося про історичну та географічну близькість українців і кримських татар, про давні дружні відносини між народами.

Займаючись політичною діяльністю НЦКТ шукає кошти для надання допомоги співвітчизникам. Так, намагався доправити стару військову будівельну техніку з США до Криму для надання допомоги у будівництві житлових будинків. Армія США була готова надати таку техніку на безоплатній основі. Також з метою сприяння вирішенню житлової проблеми кримських татар звертався до уряду Ізраїлю з проханням надати «мобільні будинки», що колись використовувалися для розміщення євреїв, які емігрували з СРСР і Східної Європи.

З другої половини 90-х років і по сьогоднішній день велика увага в діяльності НЦКТ надається питанням компенсації матеріальної та моральної шкоди кримськотатарському народові, якої він зазнав під час Другої світової війни. Так, у 2005 р. відбулася зустріч голови НЦКТ Ф. Юртера з федеральним канцлером Австрії В. Шюсселем, де обговорувалися питання допомоги кримським татарам. Завдяки діяльності Національного центру кримських татар США сотні кримських татар одержали компенсації за примусову рабську працю під час Другої світової війни.

Нині американські співвітчизники намагаються надавати різноманітну гуманітарну допомогу. А. Сеїтмуратова ще

у 1992 р. створила благодійний фонд «Merhamet evi» для надання матеріальної, медичної, правової допомоги самотнім, людям похилого віку, інвалідам, а також багатодітним родинам. Регулярно привозить гуманітарні вантажі з ліками, одягом. Кілька років тому вона стала ініціатором і організатором дому для самотніх кримських татар похилого віку – «Qartlar evi», де працює зараз директором.

Кримські татари США намагаються підтримати кримськотатарські національні школи, для яких відправляють комп'ютери, шкільне приладдя. Республіканська бібліотека ім. І. Гаспринського отримала мікрофільмовані копії кримськотатарських газет «Терджіман», «Міллет», «Алем-і-нісван», «Ватан хадімі». З 1996 р. працює Гуманітарна ліга кримських жінок «Дост», яка відправляє до Криму медикаменти, одяг, продукти харчування, шкільне приладдя, реалізує програму підтримки освіти обдарованої кримськотатарської молоді, організує благодійні заходи для збирання коштів для сімей у Криму, які потребують допомоги.

Представники кримськотатарської діаспори докладають зусилля щодо сприяння вивченню та популяризації серед молоді рідної мови. За їх підтримки була здійснена передплата на кримськотатарський літературний журнал «Йилдиз» 200 студентам кафедри кримськотатарської мови та літератури Кримського інженерно-педагогічного університету. Здійснюється підтримка єдиної в світі газети кримськотатарською мовою «Яни Дунья».

Втім, представники американської діаспори не залишають політичну діяльність. Вони активно беруть участь у діяльності кримськотатарського національного руху, цікавляться подіями, що відбуваються на теренах України і Криму. Останні роки активісти НЦКТ

сприяють участі представників кримськотатарського руху, Меджлісу кримськотатарського народу у заходах ООН з питань корінних народів, а також самі беруть участь від імені кримськотатарського народу. У січні цього року М. Алтан виголошував промову про позбавлення кримських татар прав на землю на останньому Форумі корінних народів ООН як представник кримськотатарського народу та НУО «Фундація досліджень і підтримки корінних народів Криму». Для об'єднання дослідників і вчених, які цікавляться кримською проблематикою, історією Криму, для поширення правдивої інформації про кримськотатарський народ, його історію та сучасність М. Алтан, І. Ізмірлі, доктор І. Боумен (Алтуг) створили Міжнародний комітет з підтримки Криму у формі Інтернет-групи.

У 2004 р. кримськотатарська громадськість клопотала перед державою

про відзначення державними нагородами кількох видатних представників кримськотатарської діаспори за багаторічну правозахисну та гуманітарну діяльність, у тому числі Ф. Юртера і А. Сеїтмуратову. На жаль, тільки у цьому році у зв'язку з 70-річчям за мужність і відданість захисту прав людини А. Сеїтмуратова була нагороджена орденом «За мужність» І ступеня.

Як зазначав в особистій бесіді ветеран національного руху, член кримськотатарської громади США М. Алтан, під час боротьби, вони не вірили, що такий монстр, як СРСР, буде переможений, що повернення кримськотатарського народу почнеться за їх життя, що вони зможуть колись відвідати Батьківщину. Але вони вважали своїм моральним обов'язком боротися за відновлення справедливості, за повернення своїх співвітчизників на Батьківщину.

Література

1. *Сейдаметов Э.* Роль американской диаспоры в крымскотатарском национальном движении // *Birlik*. – 2003. – № 7.
2. *Qırımñıñ sadıq qızları.* Верные дочери Крыма / под ред. Л. Халиловой. – Симферополь: Осаq, 2004. – 222 с.
3. *Altan M.B.* The Crimean Tatar National Movement and the American Diaspora // <http://www.iccrimea.org/scholarly/diaspora/html>
4. *Губогло М.Н., Червоная С.М.* Крымскотатарское национальное движе-

ние. – Т. 1. Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1992.

5. *Сейдаметов Э.* Участие американской диаспоры в разрешении крымскотатарской проблемы в 1991–2000 годах // *Голос Крыма*. 2006. – № 42 (17 ноября).

6. Views from the Crimean Tatar Diaspora. An Interview with Inci Bowman // *Кримські студії*. – 2003. – № 3–4.

7. *Шесть дней.* «Белая книга». – Нью-Йорк.: Фонд «Крым», 1980. – 452 с.

Сприймання наявності ефективних управлінських практик у муніципальному управлінні України, Росії і США

Володимир Саламатов

The crosscultural study of perceptions of municipal management practices in Ukraine, Russia, and the United States has demonstrated several principal differences in municipal management in these countries. According to the results of this study, seven groups of practices and conditions could be said to exist in the U.S., while just three groups exist in Ukraine. The data demonstrate that day-to-day work with management is needed to develop effective and democratic municipal governance. This raises a methodological question regarding the main paths to forming a new organizational culture.

На сьогоднішній день не існує єдиної універсальної моделі муніципального управління для всіх демократичних країн і міст. Скоріше можна говорити про традиції міського менеджменту, що складаються, для розвинених країн з демократичним суспільно-політичним ладом, для країн з перехідною економікою і для слабо розвинених країн. При цьому етно-національні і культурні відмінності мають великий вплив на адміністративну культуру і стиль поведінки управлінського персоналу².

У процесі побудови єдиної Європи активно розробляється концепція сучасної «європейської адміністрації». Її базовими цінностями є відвертість, партнерство, підзвітність, ефективність і обґрунтованість³.

На основі досліджень, викладених в англійській літературі стосовно ефективності міського управління⁵ і на основі переліку ефективних практик міського менеджера⁴, в принципі, можна

одержати «умовно нормативну модель» сучасного управління містом. Але постає питання, як її співвіднести з практикою муніципального управління в Україні? На наш погляд, коректну відповідь на це питання можна дістати в результаті порівняльного емпіричного дослідження наявності практик муніципального управління в Україні і в країні з розвинутою демократичною формою управління, наприклад у США.

Метою нашого дослідження була перевірка гіпотези про зв'язок макросоціального або символічного рівня (характер державного ладу, розвиненість демократичних традицій в країні) і операційно-поведінкового рівня або практик (стилів) ефективного управління містом.

Вихідні дані дослідження одержані за допомогою Індикатора ефективних практик муніципального управління (ІЕПМУ-3), розробленого на основі результатів пілотного порівняльного вивчення сприймання ефективності муніци-

пального управління в Росії і Україні¹. Перелік його шкал наведено в табл. 1.

Дані по Росії (75 респондентів) і Україні (85 респондентів) узяті з попереднього дослідження 2001 р. Дані по

США – в 2004 р. (94 респонденти). Вибірка по кожній країні включає представників міських урядів, ділових кіл, неурядових організацій і простих жителів міст.

Таблиця 1

Найменування шкал Індикатора ефективних практик муніципального управління ІЕПМУ-3 (за спільними даними Україна, Росія, США)

Номер шкал	Повна назва шкал
F1	Надання сучасної інформаційної, юридичної і технічної підтримки, а також відповідної заробітної платні службовцям
F2	Гендерна рівність у муніципальному уряді
F3	Діяльність виборних посадових осіб (депутатів) у їх виборчих округах і забезпечення високої якості й ефективності в наданні муніципальних послуг громадянам
F4	Стимулювання муніципального розвитку з боку соціально-економічної ситуації в країні
F5	Стабільність соціального й економічного статусу муніципальних службовців
F6	Неавторитарний стиль діяльності місцевих органів влади, що мають не жорстку ієрархічну структуру
F7	Оплата праці службовців місцевих органів влади, що базується на оцінці результативності діяльності, і справедливі професійні відносини в органах влади
F8	Дотримання принципів «управління в інтересах загального блага» усіма рівнями та структурами муніципального уряду
F9	Інноваційне муніципальне управління й забезпечення якісних і ефективних послуг громадянам
F10	Залучення громадян до управління містом без перевантаження муніципальних службовців
F11	Раціональне й професійне тісне співробітництво всіх урядових рівнів і професіоналізм вибраних посадових осіб (депутатів)
F12	Відсутність безумовного дотримання службовцями прийнятих правил і стандартів і відмова від протизаконних винагород
F13	Управління, що спирається на закон, але не в «командно-наказовому» стилі
F14	Самокритичність, чесність і взаємоповага управлінського персоналу
F15	Динамічна кадрова політика, зорієнтована на створення «команди» у відділах муніципальних органів влади
F16	Неформальне виконання роботи муніципальними службовцями й організаційна цілісність (чесність) уряду (відсутність кланів усередині уряду)

Порівняння сприймання ефективності міського управління в Україні, Росії і США. Порівняння середніх значень шкал Індикатора ефективних практик муніципального управління (ІЕПМУ-3) між країнами (рис. 1) за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA вказує на наявність ста-

стистично значущих відмінностей. При порівнянні даних США і України статистично значущі відмінності спостерігаються по факторах: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 14. По решті факторів – 8, 10, 11, 15, 16 – статистично значущі відмінності між США і Україною відсутні.

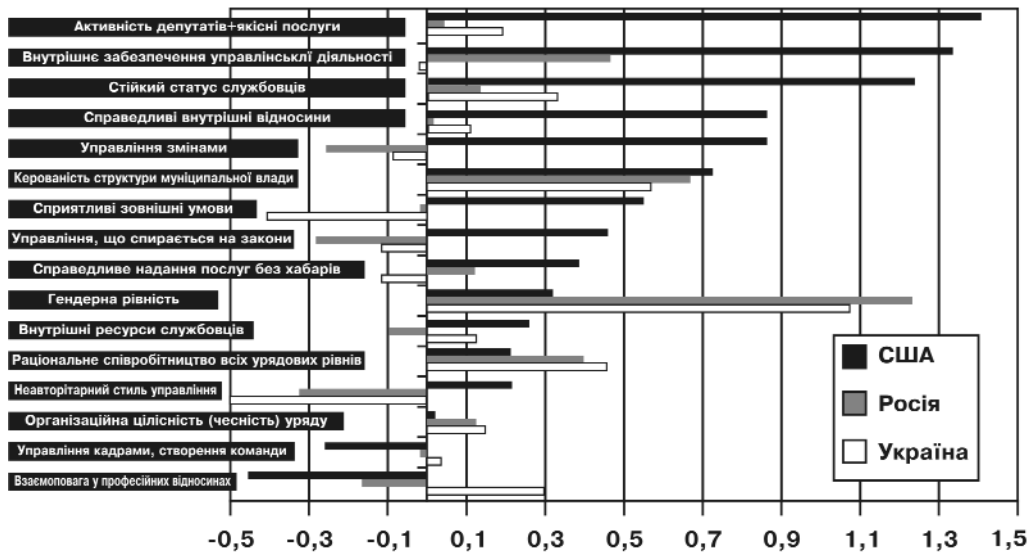

Рис. 1. Сприймання муніципального управління (середні значення, ранжирування за даними США, модель ІЕПМУ-3)

Впорядковування середніх значень шкал за зведеними американськими даними показує наявність добре виражених пріоритетів у міській політиці американських міст (рис. 1). Найчіткіше представлені такі комплекси практик муніципального управління:

- активна робота депутатів з виборцями і надання муніципальним урядом якісних і ефективних послуг населенню – F3M;
- надання сучасної інформаційної, законодавчої і матеріально-технологічної підтримки і гідної заробітної плати муніципальним службовцям і підрозділам місцевих органів влади – F1M;
- соціально-економічна стабільність становища муніципальних службовців – F5M.

Крім того, середні значення ще чотирьох шкал перевищують рівень невизначених оцінок:

- справедливість професійних відносин і їх орієнтація на результативність професійної діяльності – F7M;
- інноваційний стиль управління містом і надання якісних і ефективних послуг населенню – F9M;
- керованість міських структур і виконання директив і розпоряджень керівництва – F8M;
- сприятливість соціально-економічної обстановки для розвитку міста – F4M.

За даними як України, так і Росії (рис. 1) із зони невизначених оцінок виходять тільки дві шкали:

- наявність гендерної рівності в місцевих органах влади, тобто відсутність

дискримінації жінок в міському уряді (F2M) і

– інноваційний стиль управління містом і надання якісних і ефективних послуг населенню (F8M).

Крім того, порогового значення для Росії досягає шкала F1M – наявність сучасної інформаційної, законодавчої і матеріально-технологічної підтримки і гідної заробітної плати муніципальним службовцям і підрозділам місцевих органів влади. Для України порогового значення досягає шкала F6M – на полюсі «авторитарно-командний стиль роботи міського уряду, що має жорстку ієрархічну структуру». Так бачать стиль роботи міських урядів приблизно 60% представників міської влади і 90% інших груп опитаних жителів міст України і, відповідно, 50% і 70% в Росії.

Наближається до порогу визнання наявності в практиці міського управління як в Росії, так і в Україні чинник 11M – співпраця міських і центральних органів влади і професіоналізм обраних посадовців, тобто цілісність і взаємодія систем міського і центрального управління. Цієї позиції дотримуються близько 50% громадян і близько двох третин представників міських властей України і Росії. Крім того, варто звернути увагу на визнання 66% представників міської влади і 90% опитаних громадян несприятливості політичної і соціально-економічної обстановки для розвитку міст в Україні (F4M). Для Росії цей чинник сприймається дещо оптимістичніше.

Домінуючі практики реалізації міського управління зведені по країнах в табл. 2.

Таблиця 2

Структура домінуючих практик реалізації муніципальної політики для трьох країн (за моделлю ІЕПМУ-3)

США	Україна	Росія
Активність депутатів і якісні послуги населенню (F3M)	Гендерна рівність у місцевих органах влади (F2M)	Гендерна рівність у місцевих органах влади (F2M)
Внутрішня підтримка персоналу муніципальних органів влади (F1M)	Керованість системи муніципального управління (F8M)	Керованість системи муніципального управління (F8M)
Стійкий статус муніципальних службовців (F5M)	Авторитарний стиль місцевого управління (F6M)	Внутрішня підтримка персоналу муніципальних органів влади (F1M)
Справедливі внутрішні відносини (F7M)	Раціональне співробітництво всіх урядових рівнів (F11M)	Раціональне співробітництво всіх урядових рівнів (F11M)
Управління змінами + Якісні послуги (F9M)	Несприятливі зовнішні умови (F4M)	
Керованість системи муніципального управління (F8M)		
Сприятливі зовнішні умови (F4M)		
Неповага у внутрішніх і зовнішніх відносинах (F14M)		

Висновки. Наше дослідження саме по собі представляє процес демократизації міського управління, оскільки воно є формою публічного обговорення одного з найважливіших аспектів соціального управління в країнах з різним рівнем демократизації суспільства – в Україні, Росії і США.

Результати показали, що управлінські практики, які входять до складу нормативної моделі ефективного міського управління, безумовно присутні, є частиною поведінки і професійної діяльності структур управління американськими містами. Усереднені дані, як по Україні, так і по Росії вказують на іншу традицію муніципального управління. Це підтверджує гіпотезу про зв'язок між макрорівнем (символічний, інтенційно-програмний рівень) і мікрорівнем (операційно-функціональний рівень) муніципального управління.

Водночас результати свідчать про наявність принципових відмінностей в сприйнятті ефективності реалізації муніципальної політики між країною з розвиненою демократією (США) і країнами з перехідною економікою (Україна і Росія). У діяльності міських урядів США виявляється наявність добре виражених семи груп практик або напрямів ефектної діяльності місцевих органів влади: активна участь депутатів у вирішенні міських проблем, надання якісних послуг населенню, сучасне матеріально-технічне забезпечення діяльності місцевої влади, соціально-економічна підтримка і забезпечення діяльності муніципальних службовців, справедливість професійних відносин і їх орієнтація на результативність професійної діяльності, інноваційний стиль управління містом, керованість міських структур, сприятливість соціально-економічної обстановки для розвитку міста. Як в Україні, так і в Росії середній рівень наявності майже всіх цих прак-

тик перебуває в зоні невизначеності. Впевнено виділяється реалізація лише двох ефективних політик – гендерна рівність у місцевих органах влади і керованість міських структур.

Виразність перелічених практик у муніципальному управлінні США асоціюється з визнанням 84% опитаних американців наявності надання якісних послуг населенню. При цьому тільки 4% дали невизначені оцінки і 12% – негативні. На відміну від цього в Україні і Росії наявність надання якісних послуг населенню визнають відповідно 33% і 37% опитаних, невизначену позицію займають 13% і 7% опитаних, і заперечують наявність надання якісних послуг, відповідно, 54% і 56% опитаних. Отже, як в Україні, так і в Росії близько двох третин опитаних не визнають наявності надання якісних послуг населенню з боку міської влади. В США, навпаки, надання якісних послуг упевнено входить до числа домінуючих практик роботи системи муніципального управління.

Одержані дані також вказують на те, що в діяльності місцевих урядів усіх країн відносно слабо виражені практики, пов'язані з розвитком людського потенціалу системи управління. Це перш за все такі чинники: F10 – залучення жителів до процесу міського управління (компонент демократії співпраці), F11 – співпраця різних рівнів і структур влади, F6 – неавторитарний стиль поведінки, F16 – неформальний підхід до виконання своїх обов'язків, F15 – динамічна кадрова політика, F14 – самокритичність і порядність управлінського персоналу.

Отже, будуючи демократичне суспільство недостатньо апелювати тільки до макрорівня політико-економічних і політичних відносин. Побудова реальної демократії вимагає послідовної повсякденної роботи на мікрорівні, формування відповідних практик управлінської діяльності.

Література

- ¹ Балобанов А., Саламатов В. Понимание эффективности муниципального управления в городах России и Украины (сравнительное инструментальное исследование) // Городское управление. Обнинск: Институт муниципального управления, 2001, № 11 (63). С. 20–44.
- ² Culture matters: how values shape human progress / Lawrence E. Harrison & Samuel P. Huntington, editors. Basic Books. – 2000. – 348 p.
- ³ European Governance: a White Paper. European Commission, 2001.
- ⁴ ICMA Practices for Effective Local Government Management. <http://www.icma.org/go.cfm?cid=7&gid=71> (accessed Sept 2001)
- ⁵ Local government management: Current Issues and Best practices / Douglas J. Watson and Wendy L. Hasset. M.E.Sharpe, Inc. – 2003. – 427 p.

Американська виборча кампанія: міфологічність реальності

Олена Яцунська

Modern election campaigns are generally based on a myth or a system of myths, which powerfully affect voters' preferences, confirm certain values and norms, and structure the public's view of the collective present and future. The introduction of myths into public consciousness is made possible, first and foremost, by the very large amount of facts, values, and opinions available to voters, who find it difficult to orient themselves within the political landscape. Studying these electoral myths allows one not only to learn about the technologies affecting public consciousness toward certain ends; it also allows one to create mechanisms to neutralize them.

Вербалізуючи своє буття і сучасне і майбутнє, ми значною мірою його міфологізуємо. Це властиво людській природі. Людина часто наділяє явища свого життя бажаними ознаками і можливостями.

Як показує практика, важливу роль міфи набувають під час виборчих кампаній. На жаль, в Україні так звані виборчі міфи приділяється недостатня увага, хоча фактичного матеріалу для аналізу більше ніж досить. В інших країнах вивченням виборчих міфів займаються вчені, виділяючи виборчу міфологію в окремий напрям політичної науки.

Так, відомий дослідник М. Еделман визначає виборчі міфи як незаперечну віру, яку поділяє велика група людей, що дає особливу оцінку подіям і діям [2]. Політологи Д. Німмо і Дж. Комбс вбачають у них імовірну драматичну об'єктивну реальність, соціально побудоване уявлення фактів, які люди сприймають як постійне, незмінване знання дійсності, забуваючи його експериментальні, образні, створені і, можливо,

вигадані властивості [8]. А такі вчені, як Л. МакДоналд [6] і В. Беннетт [1] вважають, що вивчення виборчої міфології потрібне насамперед для того, щоб глибше зрозуміти політичний процес і особливо вплив політичних лідерів і мас-медіа на систему демократії.

На думку Д. Німмо і Дж. Комбса, існують чотири основні типи міфів, які використовуються під час виборчих кампаній: домінантні міфи; міфи «Ми і Вони»; героїчні міфи; псевдоміфи [8]. Беручи таку типологізацію за основу, американські дослідники К. Джонсон-Карті і Г. Копленд конкретизують її та диференціюють [5].

Згідно з підходом Д. Німмо і Дж. Комбса, домінантні міфи відбивають колективне уявлення про цілісність світу і поділяються на базові, підтримуючі та есхатологічні. В основі базових міфів лежить класичне міфологічне оповідання про Америку як «місто на пагорбі», яке слугує маяком для інших цивілізацій і шляхетно пропонує поділитися досвідом своєї свободи. За допомогою цих міфів кандидати прагнуть перекона-

ти виборців у тому, що вони спроможні побачити це «світло» та обрати правильний шлях [8]. У класичному вигляді цей

тип міфу було використано під час передвиборної кампанії Дж. Буша-старшого в 1988 р. (див. табл. 1) [5].

Таблиця 1

Політичний спот Дж. Буша-старшого у 1988 р.

Відео	Аудіо
Напис: «Місія»	Тиша
Буш виступає на з'їзді.	Буш: – «Я – та людина, яка вбачає сенс життя у виконанні місії».
Майорить американський прапор.	
Мерехтіння облич, патріотична музика, прапор, присутні жінки плачуть від розчуження.	Буш: – «Місії визначено і місії завершено. Я не допущу, щоб ця країна знову стала слабкою. Я поведу Америку вперед, тільки вперед. До нескінченної вічної мрії і до тисячі вогників».
Напис: «Джордж Буш досвідчений керівник для майбутнього Америки».	«Це моя місія, і я її завершу».

Підтримуючі міфи створюються, перше, за допомогою статей, виступів впливових політичних фігур, відомих діячів культури, які закликають голосувати за конкретного кандидата. По-друге, цю «дружбу» наочно демонструють фотографії. Без підтримуючих міфів не обходиться жодна виборча кампанія. Есхатологічні показують, що доля нації перебуває між минулим і сьогоденням [8]. К. Джонсон-Карті та Г. Копленд виділяють у цьому типі такі підтипи: *етноцентристські*; *«альтруїстичної демократії»*; *«відповідального капіталізму»*; *«пасторалізму маленьких міст»*; *«індивідуалістичні»*; *«помірні»*; *«міфи порядку»*; *«американська мрія»*; *західні або рубіжні (прикордонні) міфи* [5].

Етноцентристські міфи, як правило, використовують у передвиборних фільмах і «прозорих» закликах, які з'являються в останні дні виборчої кампанії [5]. Наприклад, у США за допомогою поняття «етноцентризм» намагаються довести, що Америка переважає всі інші

країни у світі, і як добре жити в ній, а не в іншому місці. В основі міфів про *«альтруїстичну демократію»* лежить розповідь про те, що головна мета політиків – служіння інтересам народу [5]. Іншими словами, цей тип міфу включає в себе так званий стандартний набір передвиборних обіцянок, які, на жаль, дуже рідко виконуються.

За допомогою міфів про *«відповідальний капіталізм»* намагаються переконати в тому, що діяльність ділових кіл спрямована на розквіт і діє для всіх без винятку, без надприбутків і без експлуатації робітників чи споживачів. Використовуючи цей міф, кандидати, як правило, обіцяють більший розвиток промисловості, економічне зростання і поліпшення добробуту народу [5].

Яскравим прикладом застосування міфу про *«відповідальний капіталізм»* на практиці можна вважати виборчу кампанію Росса Перота, який балотувався на посаду президента США в 1992 р. (див. табл. 2) [5]:

Політичний спот Росса Перота у 1992 р.

Відео	Аудіо
<p>Величезний сірий годинник, який цокає на задньому плані. На циферблаті з'являються слова. Зображення годинника розчиняється в темряві, а потім знову з'являється.</p>	<p>Чути тихе цокання годинника.</p> <p>Голос: – «Ми нині переживаємо час, коли загроза безробіття для нас страшніша від загрози війни, коли національний обов'язок вимагає більшої уваги, ніж національна безпека, коли перешкоди до кращого життя зростають, а бар'єри між націями падають. Основне питання – це економіка. І, нарешті, ми живемо в час, який вимагає від нас кандидата, не політичного діяча, який займається бізнесом, а ділового лідера з ноу-хау, який зміг би врівноважити бюджет і відновити значення слів: «Зроблено в США». На цих виборах ми зможемо обрати кандидата, який зробив можливим вільне підприємництво, створив тисячі робочих місць, побудував успішний бізнес. Цей кандидат – Росс Перот».</p>
<p>Напис: «3 листопада – вибори. Зробіть свій вибір»</p>	

«Пасторалізм маленьких міст» – цей тип міфу своїм корінням сягає джефферсонівської ідеї. Суть її ось у чому. Невеликі за розмірами міста мають свою неповторність і особливу цінність [5]. Під впливом цього міфу в Америці склався сюжет, який використовується у всіх виборчих кампаніях і став уже традиційним: кандидат йде вулицями невеликого міста (села). По дорозі зупиняється для того, щоб поговорити з місцевими жителями або вслухатися в голоси, які його оточують. Своє «ходіння в народ» кандидати дуже часто пояснюють тим, що лише так вони зможуть почути думку своїх виборців. Зауважимо, що «народ» практично завжди представляють мешканці «сільської Америки» – фермери, влас-

ники маленьких магазинів, місцеві листоноші тощо.

В основі «індивідуалістичних» міфів лежить образ «сильної людини», яка «зробила сама себе» («self-made man»). Використовуючи цей міф, політики прагнуть показати себе успішними, незалежними, такими, що знають, чого хочуть, впевненими в своїх силах [5].

Аналізуючи так звані «помірковані міфи», К. Джонсон-Карті і Г. Копленд відзначають: висуваючи на перший план ідею «золотої середини», кандидати тим самим розраховують вплинути на вибір середньостатистичного виборця [5].

Наприклад, у 1992 р. Дж. Буш-старший використав цей тип міфу таким чином (див. табл. 3).

Політичний спот Дж.Буша-старшого у 1992 р.

Відео	Аудіо
Напис: «Відверта розмова про президентство»	Диктор: – «Відверта розмова про президентство».
<p>Під час свого виступу Буш ходить по залу.</p> <p>Великим планом – літня людина. Великим планом – чорношкіра жінка. Буш розмовляє з групою людей. На задньому плані – величезний американський прапор.</p> <p>Великим планом – чоловік і жінка.</p> <p>Буш спілкується з аудиторією.</p> <p>«Президент Буш – головнокомандуючий».</p>	<p>Буш: – «Через кілька днів ви будете обирати президента США. Це дуже серйозний вибір. Найважливіший для демократичної системи вибір. Дуже часто президент вимушений сам приймати рішення, які стосуються людських життів. По суті, він – головнокомандуючий. І я хочу, щоб ви над цим замислилися. Він повинен бути рішучим і зрілим, щоб мати моральне право керувати нацією в часи кризи. В Білому домі, в Овальному кабінеті ви не зможете приймати кілька рішень з однієї і тієї ж самої проблеми. Ви повинні зрозуміти сутність і прийняти одне правильне рішення. І це – те, чого американські люди чекають від свого президента. Наше економічне майбутнє тут, вдома, залежить більше, ніж будь-коли, від конкуренції у світовій економіці, появи нових можливостей і відкриття нових ринків. За їх допомогою ми зможемо створити більше робочих місць і стати економічно сильними. Америка повинна мати лідера, який розуміє, що потрібно робити. І хто готовий діяти. Лідери інших націй, люди у всьому світі, судять про Америку, оцінюючи її президента, і тому президент повинен бути гідним і мати певні риси – рішучість, чесність, принциповість, послідовність. Ви всі знаєте, що президентство – найбільш серйозна робота у світі, і ми не можемо ризикувати майбутнім Америки, допустити до управління країною некомпетентну людину, яка своїми діями може їй зашкодити. Коли ви робите свій вибір, обирайте того, хто зможе принести велику користь Америці. Я потребую вашої підтримки і прошу вас про неї.</p>

На відміну від інших, «міфи порядку» є тим типом міфів, які захищають статус-кво і закликають будь-якими засобами захистити соціальні й політичні

інтереси суспільства, бізнесу, верхівки середнього класу і людей середнього віку [5]. Наприклад, Д. Велес, балотуючись на посаду президента США, не-

одноразово використав цей міф у своїх виборчих кампаніях, засуджуючи акції протесту, демонстрації і закликаючи навести у країні порядок [8].

На думку західних спеціалістів, які займаються вивченням виборчої міфології (Д. Німмо, Дж. Комбс, К. Джонсон-Карті, Г. Копленд, Л. МакДо-

налд), найбільш популярний і поширений міф, який умовно можна назвати «американська мрія» [8; 5; 6]. Цей міф блискуче представлено в біографії Білла Клінтона, коли він балотувався на посаду президента США в 1992 р. (див. табл. 4) [5].

Таблиця 4

Політичний спот Білла Клінтона у 1992 р.

Відео	Аудіо
Старі чорно-білі фотографії Хоупа, штат Арканзас	Диктор: – «Ця історія стара, як американська мрія. І почалася вона в маленькому містечку Хоуп (в перекладі з англійської «Надія» – Авт.)
Фотографії батьків, бабусі з дідусем.	Його батько помер відразу ж після його народження. Мати, і вся сім'я щосили намагалися дати йому все можливе. Вони вчили його, що завдяки наполегливій праці, вірі і гарній освіті можна досягти всього.
Дитяча фотографія Клінтона. Клінтон на зустрічі з президентом Кеннеді як представник юнацької організації. Фотографії Клінтона-студента.	Білл Клінтон пройшов свій шлях через Джорджтаун, Йельську школу права. Потім він повернувся додому, в Арканзас, але не за «довгим доларом», а для того, щоб внести зміни у життя інших.
Клінтон присягає, вступаючи на посаду губернатора Арканзасу. Клінтон розмовляє зі своїми виборцями.	Реформа освіти, створення нових робочих місць, поліпшення життя людей.
Клінтон і діти. Клінтон серед робітників.	Це його життєве кредо.
Клінтон розмовляє з членами своєї сім'ї.	Саме тому він балотується на посаду президента».
Клінтона цілує літня жінка.	

Деякі дослідники вважають: існує дві версії міфу «американська мрія» – матеріалістична і моралістська, вони по-різному визначають природу і прагнення американців і асоціюються з діяльністю республіканської і демократичної

партій США. Так, матеріалістична версія міфу збігається з традиційними позиціями республіканців: індивідуальна ініціатива – основний засіб досягнення щастя і розквіту; наполеглива праця завжди винагороджується; індивіду-

альні дії базуються на особистому інтересі, а не на ідеї соціальних цінностей. Моралістська версія більш характерна для демократів: потреби громади і суспільства повинні замінюватися на індивідуальні потреби. В основі цього міфу лежить віра у рівність, право на свободу, досягнення щастя і такі цінності, як толерантність, милосердя і співчуття [7].

Наочно ці дві версії «американської мрії» було продемонстровано в 1982 р. в політичній рекламі Демократичної партії США «Олов'яний кухоль проти фужера шампанського» (ця реклама відразу ж стала класичною – *Авт.*). Олов'яний кухоль є нагадуванням про довгі черги за їжею під час Великої депресії, а фужер шампанського – символ багатого способу життя, добробуту (*див. табл. 5*) [5].

Таблиця 5

Політичний спот Демократичної партії США «Олов'яний кухоль проти фужера шампанського» у 1982 р.

Відео	Аудіо
<p>Рука, у рукаві старої фланелевої сорочки, тримає олов'яний кухоль, який протікає з усіх боків.</p> <p>Раптом над кухлем виникає фужер шампанського. Його тримає рука в дорогих прикрасах і з годинником. Вона розливає шампанське у фужери, зрештою доходючи до олов'яного кухля.</p> <p>Рука перевертає олов'яний кухоль. З нього витікає одна крапля.</p> <p>Це несправедливо. По-республіканському.</p>	<p>«Значне скорочення податків республіканцями – що це може означати для середнь-остатистичного робітника? Близько 4 баксів на його чеку. Не більше. Але це також означає і збільшення багатства, яке з часом просочується вниз. Цю теорію республіканці так і назвали: «просочуванням вниз».</p> <p>Але спитайте самі себе: скільки вам накрапало за останній час?»</p> <p>Дзвін краплі.</p> <p>«Ось що ми з цього приводу думаємо: це несправедливо. По-республіканському».</p>

Ще одним різновидом *есхатологічних міфів* є так званий західний, або, як його ще іноді називають, – рубіжний міф [5]. Згідно з американською дослідницею Дж. Морреал, цей тип міфу показує найбільш характерні риси американців, джерела їх ідентичності: співробітництво, оптимізм, індивідуалізм, впевненість у своїх силах, стійкість, впертість, непохитність, привітність, ентузіазм, спокій духу, прагнення пригод і ініціативність [7]. Цей тип міфу з великим успіхом застосовувався

під час президентської кампанії Рональда Рейгана. Він постав перед виборцями у ковбойському одязі, верхи на коні. Відтворити цей міф у буквальному розумінні Рейгану допомогли його кіно- і телеролі героїв вестернів.

Крім доміантних, Д. Німмо і Дж. Комбс виділяють міфи, які образно називаються «Ми і Вони». В них порівнюються, протиставляються різні групи, лідери, кандидати [8]. Американський вчений Б. Гронбек вважає, що в основу таких міфів можна покласти так звану

націлену атаку, пряме або уявне порівняння [3]. Наприклад, націлену атаку застосовують для того, щоб дискредитувати опонента. Характерною рисою міфів, у яких вона використовується, є те, що в них ніколи не згадуються імена кандидатів. Так, «атакованого» опонента в Америці прийнято називати чи «John Doe», чи евфемістично «мій опонент», або «нотаріус». (В Америці іноді замість імен справжніх юридичних осіб вживають імена John Doe та Richard Roe, що також означає позивач і відповідач. – *Авт.*). У міфах можуть також «атакуватися» і політичні партії, причому як безпосередньо, так і опосередковано через ім'я її лідерів або символ партії [5].

Використання прямого порівняння в міфах «Ми і Вони» спрямоване на порівняння кандидатів одного з одним, з демонстрацією явної переваги одного з них. Характерною рисою уявного порівняння є те, що в міфах, які його використовують, не згадується ім'я опонента. На нього не навішуються «ярлики», в них немає негативної інформації про нього. Однак, знайомлячись з такими міфами, виборець цілком самостійно формує негативне ставлення до певного кандидата. Іншими словами, порівняння, яке мається на увазі, спрямоване на вироблення порівняльних асоціацій. Зазначимо також, що в основі таких міфів – дедуктивний підхід. Що це означає? Виборці повинні самі вирішити, ким є опозиційний кандидат і за що він критикується [5].

І ще один важливий аспект проблеми виборчої міфології. Фахівці цієї галузі переконані: краще сприймаються міфи,

у яких використовується порівняння, ніж ті, у яких наявна цілеспрямована атака. Чим це пояснюється? Виборці вважають, що більш справедливою є відкрита присутність двох сторін, а не замасковані натяки [5; 2].

Характерною рисою героїчних міфів є те, що з їх допомогою створюють образ успішної людини: спочатку вона нічого собою не являла, але все ж змогла зробити кар'єру, досягти успіху і стати «героєм» [5].

Як правило, героїчні міфи органічно «вбудовують» у біографію кандидата. При цьому обов'язково показують, яким шляхом він ішов до успіху, акцентуючи увагу виборців на таких рисах кандидата, як альтруїзм, компетентність, чесність, наявність досвіду, лідерських здібностей. Важливими емоційними складовими таких міфів є патріотизм і хоробрість [5]. У західній науковій літературі виділяють такі різновиди героїчних міфів: міф про звичайну людину; міф про рятівника; так званий американський мономіф [5; 7; 4].

Аналізуючи міф про звичайну людину, К. Джонсон-Карті і Г. Копленд вважають, що при його створенні виникає дуже серйозна суперечність: з одного боку, виборці прагнуть бачити в кандидаті людину, подібну до них, з іншого, воліють кандидата, який у чомусь їх переважає, кращий за них. Цей феномен вони називають: «Конфлікт «Звичайна людина/Герой»» [5]. Досить вдало, на їх думку, цей міф було використано у передвиборній кампанії інкумбента Сенату від Південної Дакоти Джима Абднора у 1986 р. (*див. табл. 6*).

Таблиця 6

Політичний спот Джима Абднора у 1986 р.

Відео	Аудіо
Джим Абднор іде фермерським полем.	Диктор: – «Джим Абднор з Південної Дакоти.
Джим Абднор сидить на нижній сходинці веранди, у фермерській картатій сорочці.	З скромного новачка він перетворився на сенатора США».
Виступає на мітингу.	Джим Абднор: – «Одного разу усвідомив, що в мене не було таланту зробити це як бейсбольний гравець вищої ліги. Єдина річ, про яку я мріяв, будучи дитиною, – це як допомогти своєму штату, своїй державі. Нині я розумію, що це звучить банально. Але це правда».
Розмовляє з людьми з натовпу.	Диктор: – «Сьогодні Джима Абднора знають завдяки його ефективності, його чесності й просуванню Південної Дакоти вперед».
Абднор знову сидить на нижній сходинці веранди.	Абднор: – «Бог не дав мені блискучих ораторських здібностей. Це точно. Зате в нашому Конгресі таких людей досить. І якщо за допомогою промов можна буде вирішувати проблеми, то в нас тоді не буде ніяких проблем».
Абднор у робочому одязі розмовляє з робітниками, з дітьми, з гравцями дитячої бейсбольної команди.	Диктор: – «Все життя у служінні, тому що Південна Дакота для нього, як сім'я. У Вашингтоні люблять Джима Абднора і довіряють йому».
Абднор піднімається сходами Капітолію, розмовляючи з людьми. Сцена слухання в Конгресі.	Абднор: – «Я не дуже гарний оратор. І, на жаль, не дуже гарний танцюрист. Зате я справжній захисник інтересів Південної Дакоти».
Абднор знову сидить на сходах веранди.	Диктор: – «Джим Абднор – більше ніж сенатор. Він – зразок чесності з Південної Дакоти».
Абднор потискає руки учасникам мітингу.	Абднор: – «Прийдіть і переконайтеся: не такий я вже й поганий танцюрист».
Абднор знову сидить на сходах веранди.	

В основі міфу про рятівника, згідно з Дж. Морреал, лежить оповідь про «героя-рятівника», який має невідоме або таємниче походження. Він зустрічається зі злом, стражданням або смертю і долає цей виклик. Герой очищує і перетворює світ, стаючи таким чином рятівником [7]. Як приклад, американська дослідниця наводить передвиборну кампанію

техасця Філа Грема до Сенату в 1990 р., «героїчна» історія якого була побудована на таких видатних людях, як Чарлтон Хестон, Роналд Рейган і Джордж Буш. Ця історія торкалася багатьох злетів і падінь у кар'єрі Грема і весь час акцентувалася увагу на тому, що цей кандидат зможе стати «світлом маяка» для Техасу. Досить цікаво у виборчому

міфі Грема було зображено його перехід з Демократичної до Республіканської партії: як ведення війни проти сил, що можуть завдати шкоди штату, і засіб, який може привести до перемоги над ворогами Техасу [7].

І, нарешті, в одній зі своїх робіт Р. Джеветт і Дж. Лоуренс описують ще один різновид героїчних міфів – так званий американський мономіф [4]. Історії в жанрі цього міфу, як правило, відбуваються в маленькому колективі працюючих фермерів або городян, що живуть у гармонії. Зруйновану гармонію відновлює супергерой і настає щасливий кінець [4].

На думку Р. Джеветта і Дж. Лоуренса, американські мономіфи втілені в таких кінофільмах, як «Щелепи», «Бажання вмерти», а також телесеріалах «Маленький дім у прерії», «Зоряна хода». Більш пізні приклади – «Бетмен», «Супермен», «Рембо», «Термінатор-2», «Дік Рейсі». Наприклад, Бетмен – рицар темряви, він уособлює темну сторону, що загрожує руйнуванням його добрій частині тоді, коли він починає боротися зі злом [4].

На думку спеціалістів, які вивчають виборчу міфологію, американські мономіфи, як правило, застосовують кандидати, які прагнуть показати свою готовність боротися з «ворогами», іноді можливими.

Література

1. *Bennett, W.L.* (1980). Myth, ritual, and political control. *Journal of Communication*, 30, 166–179.
2. *Edelman, M.* (1971). *Politics as symbolic action*. Chicago: Markham.
3. *Gronbeck, B.* (1985). The rhetoric of negative political advertising: Thoughts on the senatorial race ads in 1984. Paper presented at the annual meeting of the Speech Communication Association, Denver, CO.
4. *Jewett, R., Lawrence, J.S.* (1977). *The American Monomyth*. Garden City, NJ: Anchor Press.

І, нарешті, останнім типом виборчих міфів є псевдоміфи. Вони створюються кандидатами для досягнення певних політичних цілей і припиняють своє існування відразу після виборів. Наприклад, створивши у 1992 р. міф про «демократа нового стилю», Білл Клінтон обіцяв піднести добробут країни, однак швидко забув про свою обіцянку, ставши президентом [8].

Використовують псевдоміфи і лідери, які знову повертаються у «велику політику». За їх допомогою вони намагаються переконати електорат, що змінилися, стали кращими. Завдяки такому міфу Річард Ніксон зміг не лише продовжити свою політичну діяльність, а й стати президентом США в 1968 р. [5].

Отже, вивчення виборчої міфології, актуальне і для України, надасть можливість не лише простежити технології впровадження у масову свідомість певних соціально-політичних уявлень, а головне – виробити механізм їх нейтралізації. Все це зрештою не дасть змоги розвинути в нашій країні такому явищу, як тоталітарна маніпулятивна демократія. Адже її зловісна характерна риса – перетворення виборця на «інформаційного раба», який не розуміє і не бачить, як ним маніпулюють, до того ж вважає себе вільною і самостійною людиною, яка робить свідомий вибір.

5. *Jonson-Cartee, K.S., Copeland, G.A.* (1996). *Manipulation of the American Voter. Political Campaign Commercials*. Praeger Westport, Connecticut, London: Series in Political Communication.
6. *MacDonald, L.C.* (1969). Myth, politics, and political science. *Western Political Quarterly*, 17, 141–150.
7. *Morreale, J.* (1991). A new beginning: A textual frame analysis of the political campaign film. Albany, NY: State University of New York.
8. *Nimmo, D., Combs, J.* (1980). *Subliminal politics: Myth and mythmakers in America*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Прагматизм як методологія і міфологія

Ярослава Артеменко

This article is devoted to one of the brightest phenomena in American culture of the 20th century – the philosophy of pragmatism. The experience of pragmatism, which was created from philosophical speculation, and which formed the modern system of values of American culture, can be useful for Ukraine in the present day. Pragmatism, as a philosophy of active social action, is a good example of a rather successful ideology oriented toward the future.

Кілька зауважень у порядку пропедевтики

Всякий культурологічний аналіз має ґрунтуватися на принципі феноменологічної коректності – відмові пояснювати одні феномени через інші, сутнісно сторонні. Разом з тим, важливо пам'ятати, що культура – це *комунікативний простір*, а не просто багатоголосся, *жива емпірична реальність*, а не інтелектуальна абстракція, *органічна система*, а не сума окремих фактів. На визнанні триєдності даних характеристик культури базується наш огляд. Він зосереджений на питанні про конструктивне розв'язання світоглядних криз сучасності. Мова йтиме про досвід американської культури двадцятого століття, а конкретно – про досвід прагматизму як філософської течії, наукової методології, ідеологічного проекту, а також про його практичний інтерес для українського сьогодення.

З позиції такого підходу цілком законним є питання: чи дійсно сучасна українська реальність потребує по-

рівняння з іншою, віддаленою в просторі й часі, з буквально – гетерогенною, – *чужорідною, емпірикою*? Чи не є така компаративістська вольність зневажливою по відношенню до унікальної вітчизняної історії, культури? Ми абсолютно впевнені, що конструктивний зміст культури є універсальним, і тому він відкритий для критики й освоєння. Крім того, існують чинники, що зближують сьогодишню вітчизняну ситуацію з американською першої третини двадцятого сторіччя.

Свого часу Америка опинилась на роздоріжжі. По-перше, економічна криза актуалізувала питання про принципові альтернативи: авторитарне регулювання всіх сфер життя суспільства чи вільне конкурентне співіснування різних політичних і економічних форм. По-друге, стратегія на досягнення загальнонаціонального блага як головної соціальної цінності знайшла своє вираження в ідеї національної солідарності («новий націоналізм» Г. Кроулі, «прагматичний інтернаціоналізм» Т. Рузвельта, «новий курс» Ф. Рузвельта). У свою

чергу, самоідентифікація американського народу як єдиної *поліетнічної* нації також припускала два можливих варіанти і, відповідно, – два різних шляхи соціального будівництва. Метафорично ці варіанти розкриваються в популярних серед американських політологів і культурологів метафорах «миски салату» і «плавильного казана»¹. По-третє, усвідомлення спільності доль Європи й Америки і неминучості участі у всесвітньому історичному процесі спонукало молоду націю визначитися з характером зовнішньої політики – її інтегриською або автаркічною (Дж. Льюїс) моделлю. По-четверте, швидка динаміка історичного розвитку і, як наслідок, – необхідність переоцінки системи соціальних цінностей – висунули нові завдання для державної ідеології. Альтернативними точками відліку в сфері ідейної консолідації виявилися ставки на минуле (на історію, традиції, релігійні цінності, героїчну міфологію, спільну культурну пам'ять) і на майбутнє (на ідею прогресу, розвиток демократії, динамічне реформування, виховання нового покоління в дусі Свободи). Певною мірою кожний з названих пунктів може характеризувати й українські реалії часів незалежності.

Однією з підстав успішного історичного вибору Сполучених Штатів у ХХ ст. був прагматизм. Він став світоглядною основою для політичних і економічних проєктів США, зумів перетворити філософську спекуляцію на політичний ідеал, життєву програму нації і, в певному розумінні, сформував сучасну систему цінностей американської культури. Крім того, прагматизм як філософію активної соціальної дії можна вважати прикладом ідеології, що орієнтована на майбутнє. Перш ніж приступити до аналізу та інтерпретації цього феномена, варто прояснити теоретичний контекст запропонованої проблеми. Його голов-

ним мотивом є питання про соціальну роль філософської теорії та практичні уроки її вчителства.

Філософія і політика: досвід автономізації / проєкт глобалізації

Очевидно, що історичне завдання філософії – бути самосвідомістю культури – не в останню чергу стосується політики. Характер і міра взаємозв'язку між філософською думкою й політичною практикою визначається історичною епохою, її цивілізаційною місією, ступенем рефлексивності суспільної свідомості. Сучасний світ, вся складність його геополітичних колізій і етнокультурних діалогів, економічних зв'язків і світоглядних дискусій – продукт нового часу. Концептуальне оформлення західних політичних ідеалів відбувалося в епоху Відродження. Ренесанс – час формування національних держав і кристалізації національних ідеологій. Головною ознакою громадського життя в цей період, поряд із секуляризацією та зростанням ролі індивідуальності, була *автономізація* окремих галузей діяльності. Автономність індивіда, що постулювалася в рамках гуманістичних концепцій, його моральна й інтелектуальна суверенність була ні чим іншим, як проєкцією загальнокультурної тенденції. Наука, економіка, політика, мистецтво перетворилися на саморегульовані системи, зі своїми законами, структурно-функціональними особливостями, канонами. Хрестоматійним прикладом автономності суб'єктивної волі в рамках суспільного проєкту (і, безумовно, самої політики в рамках культури) служить наставляння Н. Макіавеллі героєві Італії, її об'єднувачу й Государеві: мета виправдує засоби.

У подальшому принцип автономізації реалізується в законотворчій практиці європейських буржуазних революцій. У нових філософських концепціях

(Т. Гоббс, Дж. Локк) держава виявляється продуктом розумного компромісу, *політичне* буття людського співтовариства (упорядковане, раціональне) відокремлюється від *неполітичного* (додержавного, хаотичного), а громадське суспільство стає *системою атомістики*. У цю добу формується ідея прогресу як шляху процвітання й звільнення, а філософія набуває методологічно – інструментального значення.

Людство в сучасній соціокультурній ситуації [або – постсучасній, якщо сучасність – «модерн» – розуміти як західний проект індустріального суспільства (П. Козловські)] постало перед серйозною світоглядною дилемою. Її суть – в такому: чи можливі в принципі реалізація індивідуальних цінностей поверх універсальних, наукова творчість – незалежно від філософської, політичний успіх – без моральної відповідальності, благополуччя великої держави – на тлі обмеження прав так званих «держав, що не відбулися»? У теоретичному плані це питання про граничне розмежування понять «тотальність» і «глобальність».

Поняття «тотальність» (від лат. *totalitas* – цілісність, повнота) виражає самодостатність, автономність об'єктів, які мають складну внутрішню структуру і протистоять оточенню², це «цілокупність, до якої залучається людська індивідуальність. Способи цього залучення – ...від німотної безособової єдності до стану, який уможлиблює розгортання міжсуб'єктних стосунків»³. Тотальність як *система* – суспільства, держави, нації, традиції, – завжди суб'єкт. Вона не безлика, оскільки є діючою одиницею, що усвідомлює себе єдністю: «...тотальність себе виявляє не як середовище..., в яке занурено (того, хто живе), а як обличчя, у якому буття є навпроти (en face) мене. Це відношення водночас участі і відокремлення...»⁴ Звідси амбівалентність тотальності. З одного

боку, вона як безумовна абсолютність Іншого створює підвалини для думки й діалогу, з іншого – міфологізує буття й обертається небезпекою «інтегрістських» (А. Глюксман) ідеологій, конфліктів і навіть терору. Крізь феноменологічне визначення проглядає політична конотація: тотальність чревата тоталітарністю. За звичаєм, політологи задовольняються досить приблизним апостеріорним визначенням тоталітарності⁵. Головною ознакою тоталітарних систем для їх дослідників (К. Поппер, Х. Арндт, Ф. фон Хайєк, З. Бжезинський, А. Глюксман) є агресивне протиставлення єдиного одиничному, монопольного – плюральному, а небезпека тоталітарності з'являється тоді, коли елементи системи співіснують як проста сума частин, підлегла єдиному провідному принципу.

Поряд з поняттям тотальності доцільно використати концепт *глобальності*. Глобальність (*загальність*) не згладжує відмінностей одиничного, але саму інаковість зводить у ранг універсального. Це означає, що кожний голос діалогу, на якому б ґрунті цей діалог не виник, є однаково цінним і *резонансним*. Принцип глобальності як універсальності (або *поліверсальності*) іманентний філософській думці й філософській культурі. Він звучить і в раціоналістичній етиці Б. Спінози, і в категоричному імперативі І. Канта, і в ніцшеанській «любові до дальнього». «Немає Людини, що була би як Острів... Смерть кожного применшує й мене» – ця прониклива формула, вимовлена в сімнадцятому столітті й підхоплена у двадцятому, має стати основним принципом сучасних глобалізаційних процесів.

Таким чином, тотальність і глобальність – не синонімічні поняття. Навпаки, вони становлять опозиційну пару, перший учасник якої акцентує ви-

нятковість на шкоду універсальності, а другий є принципово діалогічним.

Можливо, світоглядну дилему постсучасності (що розгортається через опозицію *тотальне – глобальне*), можна розв'язати в рамках політичної діяльності, але засобами філософії. Специфіка сучасної політики будь-якого масштабу полягає в її стрімкій універсалізації. Це означає, що сьогодні політика як соціальне проектування й соціальна дія переживає своєрідний культурологічний поворот. У подібній ситуації філософія опинялася неодноразово. Використовуючи досвід філософської думки (на підставі її наукового статусу *загальної методології*), можна визначити зміст таких трансформацій. Він полягає в заміні біполярного бачення багатополярним, відмові від диктату унітарної світоглядної установки й вихід на рівень діалогу, увазі до маргінальних явищ громадського життя, стиранні грані між «глобальними» й «приватними» проблемами (наприклад, між проблемами світової економіки й збереженням культурної ідентичності конкретного малого етносу). Постмодерний глобальний світ диктує свої правила міжнародному співтовариству, змушуючи політику розімкнути межі етимології – вийти за межі «*поліса*» у поліверсальний «*космос*». Такий вихід передбачає одночасно гуманітаризацію теорії й гуманізацію практики.

Політичні стратегії сьогодні втрачають характер одномірно орієнтованих програм, усе активніше захоплюючись моральними, релігійними і навіть естетичними проблемами. Глобалізація у політиці має два виміри. З одного боку, сучасна політична культура робить установку на діалог і солідарність різних суб'єктів, з іншого, глобалізується й саме значення політичних чинників у житті соціуму. Сьогодні існує парадокс: громадянське суспільство як сукупність

суверенних індивідів – безумовна цінність сучасної цивілізації – виявляється зануреним у діалог/конфлікт політичних сил та проектів. Політологи пов'язують цей феномен із процесом прискорення світового політичного часу й стиснення світового політичного простору, розмиванням колишніх меж між внутрішньою й зовнішньою політикою, взагалі між внутрішнім і зовнішнім у політичному, соціально-економічному й культурному житті⁶.

Американський прагматизм ХХ ст.: «від Логосу – до Міфу»

Не виключено, що філософія прагматизму є найзначнішим внеском американської думки в історію філософії. Це яскравий приклад практичної філософії, яка сміливо береться за справу перетворення дійсності і досягає успіху. Можливо, саме прагматикам філософія зобов'язана своєю популяризацією: сьогодні можна почути про «філософію успіху», «філософію комфорту», «філософію бізнесу»; навіть декларується поява нових дисциплінарних напрямів (наприклад, філософія міжнародних відносин⁷). Складається враження, що під філософією в цих випадках мається на увазі те, що свого часу пропагували софісти – витончені митецькі виверти, які підмінюють істину успіхом. Чи так це насправді? Що таке філософія прагматизму – методологія чи ідеологія, наука чи софістика? Щоб дати відповідь, розглянемо концептуальні положення прагматизму, наведені у працях його представників – Ч. Пірса⁸, У. Джеймса⁹, Дж. Дьюї¹⁰, Р. Рорті¹¹.

Американський прагматизм можна вважати радикальним варіантом емпіризму. Вихідною тезою прагматичної концепції є тотожність пізнання й емпіричної активності. Усяка пізнавальна акція являє собою практично орієнтовану інтенцію, спрямовану на освоєння

світу. Кожен суб'єкт у своєму прагненні комфорту й усунення сумніву формує певну систему *вірувань* (Ч. Пірс), не абсолютну в змістовому відношенні, але досить успішну – в адаптивному. Таким чином, перше положення прагматизму таке: освоєння світу – шлях усунення ментального дискомфорту. У. Джеймс наполягав на тому, що прагматизм варто розглядати винятково в методологічному аспекті. Разом з тим, навіть для Джеймса прагматизм є не стільки науковою методологією, скільки життєвим кредо. Рациональне існування (тобто спосіб життя, адекватний завданням успішної адаптації) ошадливо витрачає фізичну, психічну й інтелектуальну енергію. Тому пізнання може бути цінним настільки, наскільки пережитий досвід може впливати на прогноз подальшої діяльності. У зв'язку із цим зрозумілим стає визначення прагматизму як філософії прогресу (Б. Рассел) або навіть футуристичної експансії (Р. Рорті).

Прагматистська гносеологія формує своєрідну концепцію істини як адекватного досвіду знання. Ця адекватність – у збагненні можливих практичних наслідків засвоєного через досвід. Проте, американські мислителі не зводять істину до користі. Для них істина – вид активності, у якій і через яку стає можливим *приспосовання світу до практичних цілей людини* (Дж. Дьюї). Говорячи про «корисність» істини, Р. Рорті мав на увазі конститутивну здатність свідомості створювати *прийнятну* для існування картину світу. Отже, другим важливим положенням прагматизму є ставлення до істини, як до практично значущого знання.

За змістом гносеологія прагматиків антропоцентрична і близька критичній філософії І. Канта: людина не приходить у готовий світ, а сама задає онтологічні параметри свого буття. На від-

міну від Канта, прагматики не відокремлюють когнітивних процедур від життєвої активності. На перший погляд, зведення того, що є, до того, «*у що вірніше вірити*», нагадує абсурдну формулу соліпсизму. Можливо, «*вірніше*» варто розуміти як «раціональніше», доцільніше. Істина в прагматичній філософії не метафізична, а історична. Вона продукт подійного контексту, тому є *постійно чинним* (Ч. Пірс). За Пірсом, аргументи досвіду є не менш ґрунтовними, ніж аргументи розуму: між інтелектом і речами існує феноменальний зв'язок, що не допускає абсурду. Можна сказати, що прагматизм на свій лад здійснив нове відкриття Логосу. Логос-закон укорінюється не у світі як носій розумного порядку, а виникає внаслідок діяльнісного контакту людини й Універсуму. «Логічність» іманентна цілеспрямованому освоєнню дійсності. «Участь» у світі визначає міру універсального в людині. Чим активніше ця участь, чим більше «інвестиції» суб'єкта, тим ефективніше його адаптація як «відповідь» з боку дійсності. В акції суб'єкт ототожнює себе з *мирським у цілому* (Р. Рорті), впорядковуючи подійний потік. Таким чином, третя особливість прагматизму акцентує здатність свідомості конструювати майбутнє, її проєктивну історичність.

Прагматистська аксіологія інтерпретує цінності винятково у функціональному контексті. Як пізнання стає пізнанням можливих практичних наслідків факту, так і цінність феномена асоціюється з його «футуристичним» потенціалом. По суті така аксіологічна концепція відповідає духу класичного емпіризму Бекона – Гоббса – Локка: благо – те, що робить людину більш вільною, благополучною, щасливою. Розмаїття потреб індивіда формує систему ціннісних пріоритетів, де критерій прийнятності/неприйнятності – став-

лення до волі й потенційної множинності *альтернатив*. Звідси – четвертий концептуальний момент: цінним є те, що працює на майбутнє; відповідно, мета філософії – бути успішною життєвою програмою, яка здатна полегшити умови життя окремого «Я», людства в цілому (Дж. Дьюї). Таким чином, чим активніше ми діємо, тим ширше простір свободи, зрозумілий як свобода альтернатив. Досвід – не багаж минулого, а орієнтований у майбутнє проект. Свобода для прагматиків виступає одночасно як мета й засіб, вибір і можливість вибору, індивідуальне завоювання й дарунок Іншому. Кожен суб'єкт в міру освоєння світу має все ясніше усвідомлювати відносність власних вірувань. Успішне освоєння неминуче тягне за собою послідовну відмову від тоталітарних цінностей – «єдина для всіх» мета блокує активність індивіда. Тому справжню волю, на думку Р. Рорті, можна помислити тільки у душі «іронічного лібералізму»: «моя свобода в тім, щоб множити її для інших». Отже, останньою особливістю прагматизму слід назвати ідею солідарності, що впливає з екзистенціальної непевності суб'єктів, які мислять і діють. Це – солідарність розрізнення, яка поважає самість кожного, його волю і гідність.

Солідарність як мета «іронічного лібералізму» близька концептам «першо-Я» Е. Гуссерля й «спів-людства» Е. Левінаса. Тут присутній той самий діалогізм, пафос відповідальності й відмови від егоцентричних аналогій у відносинах з Іншим, що й у феноменологічній традиції. Разом із цим, неухильне прагнення прагматичної філософії бути соціальною практикою почасти вступає в конфлікт із її власною «теорією вірувань»: вірування, позбавлені критичного налаштування, неминуче виходять за рамки індивідуальної програми. У результаті абсолютизовані ціннос-

ті ліберальної думки – «загальна комунікація», «тотальний(!) діалог», «глобальний світ» – не залишають права вибору принципово іншим світоглядним позиціям. Так *Інший*, що простягає руку для вітання, виявляється *Чужим*, що зазіхає на суверенність свого *vis-à-vis*, а *методологія*, відповідно, стає *ідеологією*.

Практична орієнтація нової філософії не обмежувалася спеціально-науковими питаннями. Прагматизм виник як «теорія демократії» (Дж. Дьюї), і тому соціальна практика не просто малася на увазі, а була вихідним програмним пунктом. На формування прагматизму, безумовно, вплинула протестантська етика. Протестантський догмат про богоугодність життєвого успіху згодом став головним мотивом прагматистських спекуляцій. Успіх як знак схвалення Богом земного порядку виявився досить продуктивним «слоганом» молодій цивілізації. Ще в XIX ст. єдність божественного провидіння й індивідуальної активності втілювалась у панамериканістській доктрині Дж. Монро, а в релігійному житті Сполучених Штатів – у феномені Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів, яка розглядає Америку як спадкоємицю біблійної цивілізації. Економічні пріоритети молодій демократії (лібералізація, конкуренція, приватна ініціатива) відобразив напис на американському доларі: «In God we trust» – своєрідний синтез християнської надії й прагматичної заповзятливості. Таким чином, можна зробити висновок, що ідеї прагматизму були плоть від плоті американської історії: вони тією ж мірою стали для неї конструктивною силою, якою і самі були її породженням.

У XX ст. (власне, «золотому столітті» прагматизму) перед Сполученими Штатами постало питання про гідну конкуренцію на міжнародній арені. Інтереси американської держави були

екстрапольовані на інтереси нації як живої єдності: прагматизм став змістом офіційної політики. Після закінчення Першої світової війни прагматична філософія, збагачена історичним досвідом, остаточно перетворилась на ідеологію. «Ідеології є прикладами символічно навантажених вірувань і понять, за допомогою яких існує, інтерпретується й оцінюється світ; їх призначенням є формування, актуалізація, структурування й виправдання певних способів чи напрямів одних видів діяльності і засудження інших»¹². Ми не вбачаємо негативного змісту у феномені ідеології. Існування світоглядних стратегій громадського об'єднання, партії, нації, держави – не ознака їх недосконалості, а природний факт суспільного життя. Ідеологія – спосіб соціальної трансляції системи пріоритетів певної спільноти і одна з форм інституціоналізації традиції.

У цьому контексті цікавою є методологічна трансформація прагматизму – він відходить від ідеалів емпіризму, з його наголосом на приватному інтересі, звертаючись до цінностей раціоналістичної традиції (суверенітет, право на самовизначення, верховенство закону). На думку дослідників, відмова Америки від авторитарних політичних методів у відносинах з іншими державами (ініціативи В. Вілсона й Ф. Рузвельта з нормативного регулювання міжнародних відносин – знамениті «14 пунктів», проект міжнародної конституції й Ліги Націй, а пізніше – Організації Об'єднаних Націй) не спростовував принципових установок прагматизму, а тільки підтвердив їх, зробив їх більш універсальними, гнучкими, власне, «прагматичними»¹³. Аргументи сили на певному етапі історії виявилися менш ефективними, ніж аргументи права, Логосу. Цей факт також доводить, що прагматизм є скоріше стратегією життя, ніж науковою теорією.

Аналізуючи прагматичний підхід як послідовну ідеологію, ми навмисне уникаємо оцінних суджень. Разом з тим, не можна заперечувати, що перед всякою системою рано чи пізно постає проблема тотальності. Це трапляється тоді, коли одна система свідомо починає протиставляти себе іншим, і діалог перетворюється на стосунки безкомпромісного опонування. У такому разі є два виходи: своєрідна «ідеологічна революція» – кардинальна заміна традиційної парадигми новою, або її «консервація» шляхом міфологізації.

Саме другу із двох альтернатив обрав американський прагматизм. Міфологізм американської прагматичної ідеології найбільш повно виявив себе в зовнішньополітичній доктрині «американського світового лідерства», яка визначала напрямок міжнародної діяльності США в ХХ ст.¹⁴ Епоху між двома світовими війнами, час формування цієї доктрини можна віднести до «легендарних» епізодів історії: людство здійснювало «мужнє зішестя в хаос» (Г. Гессе), готуючись до нового глобального протистояння. Для США, як і для Європи, – це час драматичного вибору. Тому міфологічні трансформації суспільної свідомості в цю добу – закономірне явище.

Міф як спосіб ставлення до дійсності має ряд особливостей. Основні з них:

- а) колективність свідомості: «ми» передує окремому «я»;
- б) універсалізація простору міфу (для архаїчної міфології – через заперечення трансцендентного, для сучасної – через віру в можливість установалення єдиного «загальнолюдського» комунікативного простору);
- в) *примат консенсусу* всередині міфологічної тотальності й біполярний розподіл світу за принципом «свої» – «чужі»;
- г) *драматизація повсякденності* й героїчний пафос;

д) особливий тимчасовий вимір: зв'язок із традицією парадоксальним чином сполучається з відсутністю історизму. *Квазі-історизм.*

Яскравим прикладом міфологізації прагматистського проекту, своєрідним узагальненням поглядів і вірувань американського суспільства в умовах Другої світової війни є редакційна стаття журналу «Life» (лютий, 1941 рік) під назвою «Американське століття». Початок статті («Ми, американці, не відчуваємо себе щасливими. Ми не відчуваємо щастя, думаючи про Америку. ...Дивлячись на інший світ, ми відчуваємо зникання...»¹⁵) добре ілюструє першу особливість міфосвідомості. Емоційний наголос на спільності в тривозі робить колективне «ми» суб'єктом вибору й відповідальності. А. Глюксман, описуючи характерні моменти інтегрисської ідеології (міфологічної по суті) наголошує, що тривога й небезпека – головне джерело почуття єдиного¹⁶. Звідси – утворення квазі-простору, що охоплює й «нас, американців», і «інший світ»: «Де ми є? Ми перебуваємо в стані війни¹⁷». Це новий простір – простір акції в рамках героїчного вибору, поле битви добра й зла: «Ми перебуваємо в стані війни не для захисту американської території. Ми беремо участь у війні, щоб захистити... і поширити по всьому світу так звані демократичні принципи»¹⁸.

Так сьогодення конструює майбутнє. Простір нового світу, світу після перемоги ідеалів свободи й справедливості вже має ознаки нового інтернаціоналізму: «Американський джаз, голлівудські фільми, американський сленг, американські машини ... – це фактично єдині у світі речі, визнані людськими громадами всюди...»¹⁹. Тут є і апеляція до історії (посилання на «інтернаціоналізм» Риму, Чингізхана, Англії XIX ст.). Але справжня історія прагматистського міфу

про Американське століття спрямована в майбутнє – це проект створення нового світу, в якому демократичні ідеали «будуть поширюватися по усьому світу й виконувати свою невидиму для ока роботу з керівництва людством на його шляху від тваринного рівня до того рівня, ... що ненабагато уступає рівню ангелів»²⁰. Цей текст демонструє, що прагматистське розуміння історії як фікції розглядає досвід чиненого «тут – і – зараз» як авансування майбутнього. При цьому досвід «тут – і – зараз» є над – і трансперсональним. Він належить не окремій дійовій особі, а тотальній спільності, що втратила національну, культурну, історичну ідентичність. Парадоксальним чином прагматизм, що тікає від тотальності та проголошує цінності *розрізнення й поліверсальності*, сам перетворюється на ідеологічно гомогенну міфологічну парадигму.

Історія XX сторіччя, з її трагічними сторінками, потрясіннями, втратами, відкриттями й перемогами є для нас «досвідом» у прагматистському сенсі – полем для інтерпретації і прогнозів. Саме цей «футуристичний» потенціал минулого робить його «постійно чиненим», що розгортається перед нами полем альтернатив майбутнього. Говорячи про уроки прагматизму для вітчизняного сьогодення, можна виокремити декілька основних моментів. Сьогодні не існує ні моральної, ні інтелектуальної монополії на істину: кожна з форм культури однаковою мірою може претендувати на роль «совісті століття» (про це свідчить, наприклад, гуманітарна орієнтація провідних вітчизняних політичних сил, які актуалізують питання мовної культури народу, морального образу політичного лідера, зв'язку сучасності із традицією). Глобальний світ – це не світ «розмножених» інтегрисських стандартів: він є різновимірним і багатоліким. Усякі безальтернативні пріоритети, що куль-

тивуються в суспільстві, на яких би високих ідеалах вони не ґрунтувалися, несуть в собі небезпеку міфологізації й забуття Іншого. Свобода комунікації припускає як волю до діалогу, так і право на мовчання. І, нарешті, головний урок прагматизму: рано чи пізно

суспільний комплекс *історичної провини* має трансформуватися в конструктивне почуття *історичної відповідальності*, причому не тільки перед майбутніми поколіннями. Вже сьогодні «немає Людини, яка була б, як Острів».

Література

- ¹ *Лапицкий М.И.* Национальная идея: специфика американского опыта // США. Канада. – № 9. – 2006. – С.65.
- ² *Философский энциклопедический словарь.* – М., 1992. – С. 731.
- ³ *Левинас Е.* Між нами. Дослідження думки – про – іншого. – К., 1999. – С. 289.
- ⁴ *Левинас Е.* Я і Тотальність // Між нами. Дослідження думки – про – іншого. – К., 1999. – С. 21.
- ⁵ *Енциклопедія політичної думки.* За ред. Д. Міллера. – К., 2000. – С. 402.
- ⁶ *Философия международных отношений. Круглый стол* // США. Канада. – 2006. – № 12. – С. 63.
- ⁷ Там само – С. 59 – 75.
- ⁸ *Мельвиль Ю. К. Ч.* Пирс и прагматизм. – М., 1992.
- ⁹ *Джеймс У.* Воля к вере. – М., 1997.
- ¹⁰ *Dewey G.* Problems of Men / – NY., 1946.
- ¹¹ *Рорти Р.* Философия и зеркало культуры // Постмодерн в философии, науке, культуре. – Х., 2000.
- ¹² *Енциклопедія політичної думки.* За ред. Д. Міллера. – К., 2000. – С. 141.
- ¹³ *Давыдов Ю.П.* Стратегические культуры США и Европы // США. Канада. – 2006. – № 3. – С. 53.
- ¹⁴ *Вишневский М.Л.* О доктрине «американского мирового лидерства» // США. Канада. – 2005. – № 9. – С.69.
- ¹⁵ *Люс Г.Р.* Американский век // США. Канада. – 2005. – № 9. – С. 83.
- ¹⁶ *Глюксман А.* Одинадцята заповідь. – К., 1994. – С. 163.
- ¹⁷ *Люс Г.Р.* Там само – С. 85.
- ¹⁸ Там само – С. 86.
- ¹⁹ Там само – С. 92.
- ²⁰ Там само – С. 94.

II. Освіта і наука

Впровадження досвіду США з реформування освіти в Україні

Тетяна Мироненко

This article is devoted to the problem of higher education reform in Ukraine taking into consideration the experience of the United States. The article suggests establishing university associations and professor associations for the purpose of disseminating information. This would include information on scholarships, opportunities to take elective courses in addition to the core curriculum, the organization of individual and independent work, new methods to deliver lectures, the standardization knowledge testing, and new approaches in education.

Деякі роки триває процес модернізації національної вищої освіти в Україні, спрямований на забезпечення конкурентоспроможності та підвищення якості підготовки фахівців з урахуванням досвіду західних країн, насамперед європейських, та вивчення вищої освіти США. Мета модернізації вищої освіти – стати рівноправним партнером сучасної освітньої спільноти.

На жаль, вивчення та впровадження досвіду США у галузі вищої освіти не є системним, а лише деякою мірою здійснюється завдяки викладачам, які перебували на стажуваннях за різними програмами як, наприклад, програми Fulbright або Muskie, і мають безпосередній досвід щодо організації навчального процесу в університетах США.

Зрозуміло, що модернізація вищої освіти – це процес, який потребує знач-

ного часу для внесення певних коректив, вивчення їх наслідків, узагальнення та вдосконалення. Однак ми живемо і працюємо в епоху глобалізації і маємо діяти швидко і водночас ефективно. Тому, на наш погляд, треба створити асоціації викладачів, які перебували на стажуванні в США, в обласних центрах з метою розповсюдження набутого досвіду в регіональних університетах. Слід створити асоціації університетів, які зараз є в кожному обласному центрі і в яких функціонують однакові факультети – іноземної філології, економічні, юридичні, журналістики та інші, що мають попит серед студентів.

Характерною ознакою вищих освітніх закладів у Сполучених Штатах є платне навчання, яке нині успішно поширене і в українських університетах, тобто навчання за кошти фізичних та юридичних осіб. Також в американських

університетах передбачено одержання студентами фінансової підтримки у вигляді грантів. У нашій країні студенти отримують кредит на навчання, але вже після вступу до вищого навчального закладу, тобто потенційний абітурієнт з високими оцінками в атестаті про повну загальну середню освіту, не може одержати кошти на навчання після закінчення школи і таким чином обмежується у виборі університету.

Головною відмінною навчання американського студента є надання можливості самостійно формувати свій навчальний план і відвідувати обрані дисципліни у зручний для нього час. В українських університетах студент навчального плану може взагалі не знати, він навчається за розкладом, з якого й дізнається про запропоновані йому дисципліни. Про існування навчального плану він може тільки здогадуватися, і цей навчальний план є єдиний для кожної спеціальності. Як правило, навчальні плани в університетах нашої країни складаються з трьох блоків, до яких входить цикл гуманітарних та соціально-економічної підготовки, цикл природничо-економічної та цикл професійної та практичної підготовки. У кожному блоці передбачено вивчення дисциплін за вибором студентів, але це іноді залишається лише задекларованим на папері. Це зумовлено залученням до процесу навчання не одного викладача, а тої кількості, скільки предметів обєруть студенти, і відповідно, витрачанням додаткових коштів яких, як завжди, не вистачає.

Вибір дисциплін студентами сприяє підвищенню якості їх викладання з одного боку, а з іншого, – підвищенню якості знань студентів, адже якщо кількість студентів, які відвідують лекції чи практичні заняття не є значною, то постає питання у рівні викладання та доцільності цього викладача.

Індивідуалізація навчання, притаманна американській освіті, де не існує академічних груп та академічних курсів, в Україні здійснюється частково, лише на так званих індивідуальних заняттях, які передбачено кредитно-модульною системою організації навчального процесу.

Завдяки започаткуванню кредитно-модульної системи згідно з Болонським процесом, зрушення в бік індивідуалізації навчання, звичайно, почалися. Їх суть:

- розробка індивідуального навчального плану студента, який формується на основі навчальних дисциплін і який включає нормативні та вибіркові навчальні дисципліни;

- розробка інформаційного пакета для студента, який містить загальну інформацію про університет, назву напрямів навчання, спеціальностей, спеціалізацій, анотацій дисциплін, методики й технології викладання, залікових кредитів, форм та умов проведення контрольних заходів, опису системи оцінювання якості знань.

Це лише перші кроки до індивідуалізації навчання в Україні. Однак якщо освіта України задекларувала входження у якісний міжнародний освітняський простір, то ми обмежені в часі і треба робити більш рішучі кроки у цьому напрямі. А тому доцільно започаткувати складання студентом свого власного індивідуального розкладу на навчальний рік або семестр, що роблять американські студенти разом із академічним куратором. З допомогою куратора студенти більш раціонально використовують свій академічний час, більш мотивовані у вивченні дисциплін і мають змогу змінювати спеціальність за рахунок загальноосвітніх курсів. Студенти українських вищих навчальних закладів, які вирішили змінити спеціальність після першого курсу навчання, часто вимушені знову вступати до навчального

закладу, бо академічна різниця буде досить суттєвою для її успішної ліквідації.

В університетах США значна увага приділяється самостійній роботі студентів, що також передбачено в Україні особливо при навчанні за кредитно-модульною системою. Це, безумовно, потребує зміни мислення українського викладача, який повинен розуміти, що студент також може мислити самостійно, самостійно оволодівати знаннями, мати свою думку, відмінну від думки викладача; особливо це стосується викладачів дисциплін гуманітарного циклу.

Традиційно деякі викладачі українських ВНЗ читають лекції за своїми конспектами і так само вимагають відповідей за цими конспектами, не вірячи, що студент може опанувати запропонований навчальний матеріал самостійно.

В американських університетах під час лекції розглядаються лише основні розділи, положення з курсів, погляди вчених, тлумачення їх висловлювань та суперечностей в поглядах. Завдяки цьому американський студент вчиться за принципом випереджального навчання, на лекції готується він до самостійної роботи над запропонованим навчальним матеріалом. Іноді, читаючи лекцію, викладач пропонує студентам відкрити сторінку в підручнику з метою уточнити якесь тлумачення або навіть копії праць різних учених, зібрані в єдиний підручник, що значно оптимізує процес навчання.

Один з поширених видів самостійної роботи студентів – письмові роботи. Як правило, письмові роботи наших студентів це реферати, курсові та дипломні. На жаль, досить часто це просто

матеріали з Інтернету на відміну від робіт американських студентів, які відзначаються самостійністю думки, широтою поглядів.

Цікаво, що досить часто старшокурсників використовують як консультантів для студентів перших курсів. Така робота спонукає студентів до логічного мислення, тренує інтелект, виховує його відповідальним, допомагає бачити перспективу, формувати пріоритети.

Відомо, що система освіти в Сполучених Штатах децентралізована, в Україні навпаки, централізована. З метою перевірки рівня якості знань студентів було б доцільно розробити єдині стандартні тести, наприклад, для студентів факультетів іноземної філології з практичного курсу англійської мови, граматики. Тобто потрібні стандарти, на які викладачі мають орієнтуватися, досягаючи відповідного рівня знань студентів. У Сполучених Штатах, наприклад, існує такий тест, як «Національна програма з вимірювання рівня знань», що допомагає не тільки оцінити рівень і якість знань, а також визначити талановиту студентську молодь.

Виховна мета освіти полягає, як відомо, у формуванні гармонійної толерантної особистості, націленої на співпрацю з іншими, якій притаманні національні цінності, відкритість до нових ідей, бажання поділитися своїм знанням, лідерські якості та розуміння того, що людина вчиться все життя.

Цього, звичайно, можна досягти за умови, якщо вищі навчальні заклади будуть співпрацювати, використовувати і власний і чужий досвід, забезпечувати широкий і вільний розвиток студентської молоді.

Принципи функціонування американської загальноосвітньої школи та доцільність їх імплементації в Україні

Наталія Слухай, Сергій Слухай

Despite the criticism directed at secondary education in the United States, which is often fair, this article emphasizes that many of the principles around which it is organized are worthy of close study and could be implemented in Ukraine. The article analyzes the organizational, content-related, and economic principles of secondary school education in the U.S. It concludes by highlighting the appropriateness and possibilities of implementing them in Ukrainian general secondary education establishments.

Останні роки позначені постійними зусиллями щодо вдосконалення шкільної освітньої системи в Україні, і в процесі обговорення модернізацій досить часто, особливо в засобах масової інформації, з'являються критичні думки щодо рівня середньої освіти в інших країнах, зокрема США. Проте ознайомлення з функціонуванням загальноосвітніх шкіл у США свідчить про наявність деяких переваг в організації шкільного навчання у цій країні, застосування котрих сприятиме, на наш погляд, вдосконаленню шкільної освіти в Україні. Досвід, про який іде мова, стосується здебільшого старшої школи у штаті Індіана, отож наведені далі міркування стосуються насамперед її.

Зрозуміти переваги та недоліки освітньої системи можна, проаналізувавши основні принципи, які лежать в її основі. На нашу думку, основними принципами, які визначають кінцеві результати роботи американської середньої

школи можна умовно поділити на організаційні, змістові та економічні.

Організаційні принципи

Роздільне навчання за ступенями. Загальноосвітні навчальні заклади в США, як і в Україні, мають три ступені: початкова школа (elementary school, 1–3 класи), середня школа (middle school, 4–8 класи), старша школа (high school, 9–12 класи). Кожен зі ступенів є організаційно виокремленим, має окрему адміністрацію, будівлю тощо. Це дає змогу, по-перше, школярам перебувати в однорідному навчальному середовищі, не маючи контактів з учнями старших чи молодших вікових груп, що суттєво зменшує можливість шкідливого впливу старших учнів на молодших та унеможливорює відносини домінування. По-друге, створює кращі матеріальні умови для навчання, оскільки школа має змогу розвивати матеріальну базу відповідно до наявного контингенту учнів, а не змушувати всіх користувати-

ся однаковими спортивними знаряддями, партами тощо. По-третє, дає змогу досягати більшої спеціалізації вчителів, що робить навчальний процес більш ефективним. По-четверте, дає можливість здійснювати спеціалізацію учнів за інтересами, особливо у старшій школі, оскільки для цього потрібна велика їх кількість однієї вікової групи, чого важко досягати у школі, яка поєднує три освітніх ступені.

Модульний підхід до навчання. Звичного для української школи поняття «клас» (сталий колектив учнів, зв'язаних багаторічними узами навчання і спілкування) у старшій американській школі немає. Один клас може об'єднувати учнів різних вікових груп, але подібного рівня підготовки. Останній визначається для кожного учня індивідуально на основі документа, аналогічного таблиці, та в процесі попередньої співбесіди з методистом школи. Пересічний учень обирає вісім курсів на семестр, кожен з яких, за урахування п'ятиденного робочого тижня, забезпечений 4–6 академічними годинами на тиждень. Стандартного набору курсів не існує: він має інваріантну частину, але значною мірою визначається бажаним для учня напрямом освіти і наявним рівнем знань, який відповідає початковому, просунутому чи завершальному рівню запропонованих курсів.

Учень відвідує стільки колективів, скільки він обрав курсів. До того ж поширеною є практика створення маленьких тимчасових груп (творчих спілок) для виконання великих проектів з наступною колективною презентацією. Об'єднання учнів з метою виконання завдання, яке передбачає колективну творчість, є нестійкими. Вони весь час змінюються: розпадаються і знову об'єднуються в новому складі за бажанням самих учнів. Відсутність в американській школі класів у звичному розумінні формує в

дітей уміння працювати в нових колективах; нестійкий склад класів – по-важливе ставлення до нових партнерів по навчанню. Тобто принцип колективізму в навчанні реалізується, а в його основі – принцип розвитку і вдосконалення індивіда в соціумі.

Добровільність навчання в старшій школі поєднується зі *свободою вибору освітніх програм*. Навчання в старшій школі передбачає чотирирічну освіту, в процесі якої студент повинен засвоїти визначену кількість курсів (у штаті Індіана це 42–44 курси: 26 обов'язкових і 16–18 за вибором, але й серед 26 обов'язкових представлені так звані обов'язкові за вибором курси). Серед обов'язкових курсів: англійська мова та література, математика, природничі науки, суспільні науки, валеологія, фізичне виховання. Спектр програм за вибором (а різні рівні глибини їх засвоєння передбачають надання учневі можливості працювати в школі не тільки в навчальний час, але й у вечірні години та в суботу). Вибір конкретного переліку та рівня засвоєння курсів робить сам учень, консультуючись з батьками та методистом школи.

Перелік та співвідношення обов'язкових та за вибором програм визначається на місцевому рівні (шкільний округ), проте контроль за загальним рівнем якості освіти здійснюється на рівні штату, для чого проводиться загальний випускний екзаме́н (graduate exam), який мають скласти усі учні, які бажають одержати атестат про середню освіту.

Змістові принципи

Багатобічність та універсальність освіти. Фактично, вища школа в США виконує не тільки функції вищого ступеня середньої загальноосвітньої школи, як в Україні, але ще й музичної, спортивної, школи мистецтв і професійно-

технічного училища. Тому не дивно, що сукупність обраних освітніх курсів дає змогу здобути спеціальну освіту в діапазоні від початкового рівня (наприклад, технік-оператор, оператор електронного обладнання тощо) до рівня володіння основними методами спеціальності (наприклад, комп'ютерний дизайнер; фотограф; інженер сцени) і професійного рівня (наприклад, хореограф, продюсер, ведучий телевізійних та радіопрограм). У наданні освітніх послуг у разі необхідності школа кооперується з університетом, який має, безумовно, набагато більші освітні можливості.

Активізація творчого потенціалу учня. Відсутність жорсткої моделі поведінки студента на уроці (право сидіти і навіть лежати в будь-якій, аби не в брутальній позі); використання жартів у будь-якій (але коректній) формі; відволікаючі дії (включно з вправами на влучні метання кульки під час відповіді); відволікаючі, сторонні щодо теми, але цікаві питання на тестах; вибір віртуального супутника з-поміж відомих людей світу під час презентації турів на уроках географії; плакати при презентації власного імені на уроках англійської мови та багато інших прийомів сприяють успішному досягненню цієї мети. Результатом є не лише засвоєння матеріалу, а й розвиток мовлення, комунікативних навичок. Зниження рівня конфліктної напруженості уроку слугує меті гармонізації внутрішнього світу учня, формує філософське ставлення до важких життєвих ситуацій, – адже шкільна дійсність є найважливішою складовою життя.

Використання широкого спектру нетрадиційних видів завдань, вибір яких пов'язаний з творчими можливостями особистості викладача. На уроках англійської мови це можуть бути твори на вільну тему з елементами оповіді, опису, роздуму (в діапазоні нетривіальних і

цікавих для учнів рубрик – «Ще сталося в школі», «Родинні звичаї», «Пригоди в моєму житті», «Домашні улюбленці та їхні витівки» та подібних); тематичні твори – наприклад, презентація власного імені (походження, асоціації, зумовлені сімейними традиціями, знамениті тези, курйозні випадки, пов'язані з іменем) або написання віршів «з нагоди»; нетрадиційна інтерпретація творів під час Інтернет-дискусій з викладачем та іншими учнями з приводу, наприклад, традиційного чи модерного концепту «Ромео і Джульєтти» В. Шекспіра, під час якої кожний з учнів обстоює позицію певного літературного героя або коментаторів-філософів, літературознавців. На уроках біології – це численні польові види робіт (наприклад, з визначення ступеня біотичності, середовища існування, схеми живлення різних об'єктів навколишнього світу), реферування наукових статей, проведення біохімічних дослідів та експериментів; підготовка і проведення, а не лише виконання тестів. На уроках географії світу – це організація і презентація турів по багатьох (наприклад, 10 за вибором) населених пунктах земної кулі із практично важливим завданням прокласти автомобільні маршрути, знайти готелі, визначити місця туристичного паломництва, написати подорожні нотатки; різноманітні командні ігри з визначення місця знаходження країн і різних географічних об'єктів.

Гуманізм. У школах використовуються альтернативні спеціальні програми, зорієнтовані на тих учнів, котрі відчувають труднощі в навчанні (у зв'язку з відставанням у розумовому розвитку або наявністю фізичних недоліків). Ці учні навчаються в тій самій школі, що й звичайні, через що вони не почувають себе ізольованими від однолітків, а ті, у свою чергу, знають, що є люди з особливими потребами, які мають такі самі права, як і вони. Учні, які обрали для себе про-

фесійний напрям підготовки «соціальний працівник» беруть участь у програмах реабілітації дітей-інвалідів, на практиці навчаючись необхідних в майбутньому навичок.

Повага і довіра до особистості. Американська школа виходить з того, що кожен учень, незалежно від його віку чи здібностей до навчання є насамперед особистістю. Саме ця особистість приймає рішення, які саме курси вона вивчатиме, на якому рівні засвоювати конкретну дисципліну (наприклад, математику можна засвоювати на елементарному рівні, а можна на рівні, який дає змогу вступати до університету), яким буде спрямування подальшої кар'єри. Учень часто сам має приймати рішення, які з домашніх завдань треба виконувати, а які ні, тому що здебільшого вчителя на цікавить, як саме учень готувався до уроку вдома. Широко практикуються самоперевірки (самооцінка знань) та взаємні перевірки виконаних у класі видів робіт. Учень, який добре засвоїв матеріал і не потребує його закріплення, дістає дозвіл і може замість сидіти на уроці самостійно працювати у бібліотеці, користуючись вільним доступом до мережі Інтернет. Учитель ставиться до нього з повагою: окрики і навіть підвищення тону виключені. Популярна форма звертання до вчителя – «містер» («місіс», «міс»), до учня – на ім'я, а також «мем», «сер». Учень, який захворів, через адміністрацію школи одержує завдання та рекомендації щодо засвоєння теми, підготовлені викладачем, і має можливість консультуватися з викладачем по телефону або через e-mail.

Норми поведінки викладача і учнів під час навчального процесу не так жорстко регламентовані, як в Україні: викладач може не лише обмінюватися жартами з ними, а й брати участь в колективних забавах між серйозними дис-

кусіями, наприклад, вкидати паперові кульки в корзину, – ці дії зменшують дистанцію між викладачем і учнями, але межі коректної поведінки в аудиторії ніхто не переходить.

Оцінювання знань має конфіденційний характер – оголошення результатів виконаної роботи чи фінальних оцінок в аудиторії не практикується, щоб не принижувати гідність тих, хто має низькі оцінки: кожному учню окремо повідомляють оцінку його рівня знань.

Піклування про фізичне здоров'я учнів виявляється у надзвичайній увазі до фізичної культури, уроки якої відбуваються щодня (не менше 2 годин). Причому фізична культура справді викладається, а не зводиться до складання нормативів з бігу чи групових ігор, на яких викладач може і не бути присутнім. Наприклад, у старшій школі фізична культура складається з декількох модулів, в ході яких учні проходять теоретичний курс з окремих видів спорту та намагаються опанувати цим видом на практиці.

Поза шкільною програмою, але на території школи, учень за окрему плату може прослухати курси, запропоновані місцевим центром професійного розвитку, серед яких особливий попит мають курси водіння та технічного обслуговування автомобіля.

Економічні принципи

Слід зазначити, що з економічної точки зору шкільні заклади користуються дуже широкою *автономією*. У переважній більшості штатів США загальна середня освіта організаційно надається через шкільні округи, які є спеціальними місцевими урядами, наділеними усіма відповідними правами. Представницький орган округу – шкільна рада – обирається мешканцями округу на загальних виборах, вона має свої виконавчі структури, які опікуються забезпеченням

повного обсягу послуг освітнім закладам, розташованим на території шкільного округу – харчуванням, перевезенням шкільними автобусами, медичними обслуговуванням, охороною внутрішнього порядку, забезпеченням підручниками та устаткуванням тощо. Шкільний округ виконує адміністративні функції щодо окремих шкіл, призначаючи директорів та здійснюючи нагляд за роботою адміністрації та навчального персоналу. Фінансуються шкільні округи за рахунок грантів уряду адміністративно-територіального утворення (місто, графство, округ), відрахувань від податків штатів, федеральних грантів та надходжень від місцевого податку на майно (останні складають суттєву частку їхніх надходжень), благодійних внесків від місцевих підприємців та батьків учнів. Шкільні округи мають право на отримання кредитів у банках та випуск цільових облігацій (наприклад, для будівництва нової школи чи придбання нового устаткування, закупівлі автобусів тощо).

Таким чином, місцева громада має безпосередній вплив на роботу школи як через своїх представників у шкільній раді, так і через фінансування навчальних закладів.

У цілому система освіти в старшій школі США виглядає досить продуманою і пов'язана з особливими принципами. Очевидно, що жодна освітня система не є ідеальною; не позбавлена недоліків і американська, але в процесі реформування школи в будь-якій країні важливо бачити і оцінювати переваги інших систем і – рухатися вперед.

Які з наведених принципів варто і можна реалізувати в Україні? Стосовно змістових принципів треба одразу зазначити, що їхня реалізація потребує зміни парадигми шкільної освіти, тривалого часу, зміни матеріально-технічної бази шкіл, системи підготовки вчителів у педагогічних закладах тощо.

Стосовно організаційних принципів, то деякі з них можна реалізувати на практиці швидше. Наприклад, розділення закладів за ступенями вже є в Україні, зокрема у сільській місцевості, де діють окремі школи різних ступенів. За рахунок перерозподілу контингенту учнів можна виділити ступені в окремі навчальні заклади. Проте найбільшою проблемою тут є наявність учителів та організація перевезень учнів між школами. В принципі, ці проблеми за наявності політичної волі можна вирішувати, якщо поєднати нові підходи в організації з розширенням економічної автономії закладів і створенням шкільних округів.

Останнє питання вже стало предметом суспільної дискусії, що навіть привело до створення в порядку експерименту декількох шкільних округів та розробки Міносвіти Положення про шкільний округ. Наразі жодних практичних кроків у цій справі не робиться, хоч саме ці питання можна вирішити без суттєвих фінансових видатків. Навпаки, на наше переконання, створення шкільних округів, як показали проведені польові дослідження у Львівській і Херсонській областях¹, спроможне суттєво поліпшити матеріально-фінансовий стан середньої школи України, що сприятиме виведенню її на якісно новий рівень.

¹ Див. детальніше: Проблеми і перспективи розвитку середньої освіти / О. Коловічкова, Ю. Луковенко, В. Нікітін, Н. Слухай, С. Слухай, В. Якушик. – К.: Вид. дім А.С.С., 2004.

Гендерні інновації як механізм гуманізації освіти та розвитку людського капіталу

Аліса Толстокова

The current article analyzes the integration of gender innovations into the modern education system in Ukraine and the world, and traces the impact of the gender component on the humanization of teaching and raising children. The central concepts of the paper are «gender literacy» and «gender culture» as important aspects of pedagogic excellence, which imply attention to students of all ages as individuals in all their diversity. The importance and relevance of promoting gender literacy and educational culture is explained by the need to individualize and humanize education and human capital development. One of the major directions for creating a culture that takes gender into account is gender education. The paper sheds light on the impact of gender theory on the American and European educational systems, and traces the process of humanization of the Ukrainian educational system.

Вступ

Свого часу К. Цюлковський казав, що людина влаштована так, що її більше цікавить світ навколо неї, ніж свій власний внутрішній світ. Тому людство прагне спочатку дослідити Всесвіт, а коли вже в ньому не залишиться нічого непізнаного, почне вивчати себе, як таку. Він не помилився: на сьогодні неорганічний світ вивчений приблизно на 80–90%, органічний – на 40–50%, а от людина, людське суспільство – не більш, як на 10%. Отже, існує очевидна лакуна у наших знаннях про самих себе, про людину в усіх її іпостасях, тож треба спрямувати сучасний процес пізнання на дослідження людського фактора, тобто на гуманізацію науково-освітнього простору.

Поворотним моментом у сучасній когнітивній історії суспільства, який змусив науку змінити акценти й пріоритет-

ні цінності пізнавальної діяльності у бік її гуманізації, стала активізація визвольних рухів у другій половині ХХ ст., рухів за права жінок і права етнічних меншин. Саме ці суспільні процеси зумовили необхідність зміни дослідницьких парадигм у напрямі орієнтації на потреби окремої людини, зосередження на особистості як суб'єкті науки й освіти.

Вплив гендерної теорії на гуманізацію вищої освіти: досвід американських та європейських університетів

Основний ефект соціального руху за права жінок мав для системи освіти насамперед аксіологічний характер – він вплинув на систему цінностей освітнього простору, сприяв гуманізації процесу пізнання. Цей рух дав поштовх новому напрямку знань, який сьогодні називають «гендерною теорією»*. Інституція-

* Сучасна гендерна теорія – це система наукових поглядів на відносини й статус жінки й чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей [8, 13].

лізація цієї галузі знань, разом з розповсюдженням гендерної освіти, безумовно, є одним з найважливіших досягнень у розвитку світового освітнього простору за останні 40 років.

Піонерами інтеграції гендерних інновацій в освіту стали, насамперед, викладачі гуманітарних та соціальних наук, до яких пізніше приєдналися представники інших галузей знань. Цей процес особливо активізувався в середині 70-х рр. і пройшов три етапи становлення (докладніше див. [16]).

Спочатку це були просто заходи з підвищення рівня самоусвідомлення жінок в рамках рухів за громадянські права і свободу слова. Університетські жінки збиралися в неформальні, свого роду «терапевтичні» групи, щоб обговорити суто жіночий суспільний досвід, висловити своє невдоволення неоднаковим ставленням до статей у різних галузях суспільного життя – політиці, системі освіти, сім'ї, на ринку праці і т. д. Потім при університетах США, а згодом і Західної Європи, стали відкриватися центри для підтримки і об'єднання зусиль окремих науковців з розробки міждисциплінарних дослідницьких програм. Одними з перших викладачів курсів з жіночих досліджень ще наприкінці 60-х рр. стали Г. Лернер у США та Дж. Мітчелл у Великій Британії. А перша офіційна програма курсів з жіночих досліджень була затверджена 1970 р. в університеті американського штату Сан-Дієго. Проте ці курси отримали просто шалену популярність і впроваджувалися назвичайно швидкими темпами. Тільки рік по тому, 1971 р. у США було введено вже 15 нових програм і викладалось більш як 600 (!) курсів з жіночих студій у 200 навчальних закладах. 1973 р. число курсів з цієї дисципліни вже перевищувало 1200 [18].

У середині 70-х рр. викладачі жіночих/гендерних досліджень стали ініціа-

торами проектів з трансформації базових навчальних програм у вищих навчальних закладах. У цьому їх підтримали вже не тільки фонди, але й корпорації, державні організації, кілька університетів. Науковці й викладачі формували групи для перегляду навчальних програм із соціальних і гуманітарних дисциплін і розробки нових курсів.

Майже з самого початку своєї історії курси з жіночих/гендерних досліджень були між- та полідисциплінарними і легко перетинали межі наук. Крім того, вони уникали представляти жінок як гомогенну групу, натомість пропонували порівнювати їхні життя з точки зору класових, расових, вікових та інших відмінностей і подібностей. Студенти сприймали нові курси з ентузіазмом, адже вони змінювали традиційні форми навчання, робили їх демократичними й інтерактивними (як, наприклад, гендерна педагогіка).

Довгий час ця дисципліна не мала ніякої фінансової підтримки від адміністрацій університетів. Проте викладачі використовували різноманітні офіційні структури і процедури, організовували професійні співтовариства, готували навчально-методичні матеріали, і поступово другорядні курси ставали основними. Ті ж, хто не вважав жіночі дослідження справді науковою дисципліною, часто запитували про доцільність спеціальних програм для жінок, звертаючи увагу на відсутність спеціальних курсів для чоловіків. Однак у 90-х рр. з'явився новий напрям наукових досліджень – чоловічі студії (Men's Studies), які також стали включатися в програми університетських курсів.

Соціологи Дж. Стейсі та Б. Торн вважають, що такі дисципліни, як антропологія, література, історія, будучи інтерпретативними, рефлексивними за своєю суттю, трансформувалися під впливом

гендерних інновацій більшою мірою, ніж соціологія, політологія, психологія та економіка, схильні до позитивізму, закликів до об'єктивності, пошуків універсальної істини. Проте інтерес до питань щодо ролі жінок у різних галузях життя аграрних та індустріальних суспільств дуже скоро виявив необхідність ширшої постановки питання, а саме про гендер, як змінну – у психології, соціології, антропології, філософії, а також питання про розподіл соціальних ролей, влади, ресурсів, винагороди за працю – у політиці й економіці. Гендер як соціологічну категорію необхідно було ввести, щоб показати розбіжності між біологічною статтю і статтю як соціальним конструктом, набором соціально сконструйованих очікувань щодо поведінки, прагнень і бажань, які будучи породжені суспільством, можуть бути змінені. Соціолог А. Россі в роботі про рівність статей провела критичний аналіз традиційних концепцій про ролі жінок у сучасних суспільствах і тим самим проклала шлях новим підходам до досліджень гендерних ролей.

Серед істориків однією з перших у царині гендерних інновацій була Дж. Келлі, яка поставила під сумнів традиційну періодизацію в історії та її співвіднесеність із жіночим досвідом. Наприклад, вона показала, що епоха Відродження не була відродженням для жінок [16]. В антропології дослідження американки М. Мід поставили під сумнів тезу про заданість гендерних ролей.

З того часу інтеграція гендерного чинника у академічний процес західних університетів значно активізувалася. Зокрема, як свідчать дані Американських Рад з Освіти, у США більш як 2/3 усіх університетів, близько половини чотирирічних коледжів та близько 1/4 частини всіх дворічних інститутів впровадили навчальні курси з жіночих студій. У 1982 р. було створено Націо-

нальну Раду Досліджень з жіночої проблематики³. Також було засновано інші професійні організації, які опікуються впровадженням гендерної складової в освітній процес, наприклад, Національна асоціація жіночих досліджень, Американська асоціація жінок у вищій освіті та ін.

Гендерна культура як засіб гуманізації системи шкільної освіти

Зважаючи на відносну молодість гендерної теорії як наукової галузі, не дивно, що визначення самого поняття «гендер» ще й досі є проблематичним. Проте більшість дослідників проводять чітке розмежування між статтю і гендером і сходяться на тому, що зі статтю пов'язані лише фізіологічні особливості будови тіла – жіночі і чоловічі, а з гендером – психологічні, соціальні та культурні відмінності між чоловіками й жінками – їх маскулінні та фемінні якості. Відмінність між статтю та гендером є фундаментальною, оскільки відмінності між жінками і чоловіками не обмежуються лише біологією і фізіологією.

Чому педагогам, вихователям і батькам необхідно враховувати гендерний фактор у освітньо-виховному процесі? В першу чергу, саме з метою його персоніфікації і гуманізації, тому що гуманізація освіти означає насамперед «повагу навчально-виховного закладу й педагогів до особистості дитини, довіру до неї, прийняття її особистісних цілей, запитів і інтересів, створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдаровань, повноцінного життя на кожному з вікових етапів, самовизначення» [10]. Гендерна компетенція як елемент педагогічної культури освітян як раз і передбачає увагу до дитини як особистості в усій розмаїтості її індивідуальних характеристик і проявів. Гендерна теорія стверджує, що

розвиток особистості, соціалізація, в основі якої лежить формування людиною її життєвих ролей, не можуть бути гармонійними без опанування процесами гендерно-рольової соціалізації. Це дуже складний процес, пов'язаний з оволодінням певною гендерною роллю або стереотипом поведінки, який традиційно асоціюється з жіночою або чоловічою соціальною функцією. Такі гендерні якості індивіда, як фемінність і маскуліність, є дуже важливими для нормальної життєдіяльності людини. Усвідомлення нею своєї належності до чоловічого або жіночого гендеру і отожднення з його типовими представниками значною мірою визначають зміст поведінки, спосіб життя, а також формування особистісних якостей. Педагоги й вихователі мають знати, що недоліки формування гендерних ролей ведуть до порушення статевої та гендерної ідентичності, а це у свою чергу може стати причиною проблем у міжстатевих контактах, у сімейному житті, у вихованні власних дітей.

Таким чином, гендерна грамотність педагогічного персоналу є одним з основних елементів гуманізації освіти. Саме з метою гуманізації освітнього процесу в США та країнах Західної Європи в останні десятиріччя все більше уваги приділяється питанням гендерної справедливості в системі шкільної освіти, зокрема забезпеченню дівчатам і хлопцям рівних можливостей в навчанні, рівноцінного ставлення і однакової уваги вчителів та вихователів. Йдеться не про врахування психологічних та поведінкових особливостей дівчаток та хлопчиків у виховному процесі, що не тільки природно, а й необхідно у діяльності педагога, а саме про ненавмисну, підсвідому гендерну дискримінацію, або сексизм – явище, яке викликано впливом консервативних гендерних стереотипів і призводить до ігнорування особистості ди-

тини, неповної реалізації нею свого потенціалу, формування комплексу меншовартості.

Ця проблема викликає сьогодні активну дискусію серед науковців, часто обговорюється в пресі, в наукових виданнях, на національних і міжнародних конференціях. Багато уваги приділяється їй і в міждержавних організаціях – ООН, ЮНЕСКО, Раді Європи, ЮНІСЕФ, Європарламенті. Так, на кількох міжнародних зібраннях, організованих Радою Європи, зокрема на інформаційному форумі з національної політики в питаннях рівноправності жінок і чоловіків, який проходив у Будапешті 1995 р., було визначено такі гендерні проблеми шкільної освіти [5]:

- доступ до дисциплін та навчальних приміщень не завжди є гендерно рівним, зокрема доступ до комп'ютерів, технічної освіти, спорту;
- переважно використовуються підручники, побудовані на застарілих гендерних стереотипах, а мова, якою вони написані, є дискримінаційною щодо жіночої статі;
- постаті жінок нехтуються у навчальних курсах і підручниках, зокрема з історичних дисциплін;
- твори письменниць і поеток не включаються у програми з літератури;
- підготовка вчителів та наставників з питань гендерної рівності є недостатньою;
- існує потреба впровадження освітніх програм, в рамках яких молодь могла б вивчати права людини, громадянські права і обов'язки, юридичні права та здобути статеве виховання;
- необхідно створювати для хлопців і дівчат можливості нарізно вивчати окремі дисципліни навчальної програми;
- важливо включати жіночі питання до програм післяшкільної освіти.

Аналіз робіт вітчизняних та західних науковців, матеріалів педагогічних кон-

ференцій та міжнародних форумів, аналітичних документів міждержавних організацій, таких як ЮНЕСКО, Рада Європи, ЮНІСЕФ, ЮНІФЕМ, дав змогу розширити та деталізувати цей список нагальних проблем, з якими стикається сучасна гендерна освіта, а саме:

- дівчат менше залучають до участі в активних видах позакласної діяльності – турпоходах, спортивних змаганнях, польових дослідженнях;

- хлопцям дають складніші навчальні завдання, їм доручають більш відповідальні ролі й справи, особливо у виконанні керівних функцій у шкільному самоврядуванні, їх частіше призначають помічниками вчителів;

- на пришкольніх подвір'ях зазвичай виділяють спортивні майданчики для гри у футбол, волейбол та інші активні види вправ, у яких переважно задіяні юнаки, а юнки таких можливостей для фізичних занять часто не мають;

- до занять з комп'ютерною технікою та новими інформаційними технологіями заохочують переважно хлопчиків;

- до сімейного і подружнього життя та виконання батьківських функцій активніше готують дівчат;

- інформація з репродуктивного і сексуального здоров'я більше спрямована на жіночу молодь, ніж на чоловічу.

Більше того, на основі досліджень американські науковці довели, що шкільна програма, як правило, розрахована скоріше на хлопців, ніж на дівчат. У роботі К. Голдберг [2] йдеться про теорію різних принципів прийняття рішень дівчатами і хлопцями підліткового віку. Вона базується на припущенні, що при прийнятті рішень дівчата здебільшого керуються морально-психологічними чинниками, тобто намагаються вирішувати проблеми так, щоб не зруйнувати стосунки з близькими людьми. Такий стиль прийняття рішень дістав назву «турботлива етика». В той же час для юнаків ос-

новним принципом прийняття рішень найчастіше є уявлення про соціальну справедливість. На цій основі було зроблено висновок, що шкільний процес як такий краще пристосований до чоловічих потреб, ніж жіночих, оскільки він націлений на формування «етики справедливості», а не «турботливої етики».

Фахівці наголошують, що вирішення проблеми забезпечення гендерної справедливості в шкільному навчанні неможливе доки педагоги не усвідомлять її існування, доки не сформується мотивація вдосконалення гендерної педагогічної компетентності і майстерності. Для цього необхідна кардинальна трансформація гендерного менталітету освіти. Тому дуже важливо, щоб учителі, вихователі, соціальні педагоги володіли азами гендерної грамотності щодо поведінки в шкільній аудиторії, знали типові проблеми, які можуть виникнути у спілкуванні з дітьми різної статі. Хоча треба пам'ятати, що гендерні відмінності у стосунках не мають універсального характеру, в різних культурах їм притаманні свої особливості.

Однією з перших наукових розробок, присвячених вивченню питань гендерної справедливості у шкільній аудиторії, стала книга американських дослідниць Б. Сандлер, Л. Сілверберг та Р. Холл [17], які наголошують, що вчителі по-різному ставляться до дітей різної статі. Зокрема, їхні очікування щодо навчальних досягнень хлопчиків є вищими, ніж щодо дівчат, і якщо перших орієнтують на змагальність, компетенцію і соціальний успіх, то останніх націлюють на засвоєння вмінь і навичок, достатніх для хатньої роботи і виконання материнської функції.

Дослідження, проведені в американських шкільних закладах, дали змогу виділити типові прояви гендерно некоректної поведінки вчителів у класній аудиторії, а саме:

– до хлопчиків звертаються частіше і ставлять їм більш складні запитання, а якщо їм щось не вдається – заохочують спробувати виконати це завдання ще раз, в той час як дівчаткам пропонується припинити намагання впоратися з проблемою;

– хлопцям дають інструкції або підказки, як виконати складне завдання, а дівчаткам показують, як саме його виконати, або навіть виконують це завдання замість них;

– хлопці дістають від учителів схвалення за результати розумової роботи і покарання – за неакуратність та недбалість у оформленні завдань, в той час як дівчат хвалять за старанність і ретельність у роботі, але не помічають їхніх інтелектуальних досягнень;

– у невербальному спілкуванні приділяють більше уваги хлопцям, ніж дівчаткам, наприклад, підтримують зоровий контакт з ними частіше і довше, мімікою і жестами активніше реагують на їхні вчинки і висловлювання;

– уважніше вислуховують хлопчиків і демонструють зацікавленість під час їхніх відповідей, а під час відповідей дівчаток щось роблять або роздивляються, поглядають на годинник, спостерігають за іншими учнями, роблять зауваження;

– до хлопчиків звертаються незалежно від їхнього просторового розміщення в класній кімнаті, частіше зупиняються біля їхніх парт, а до дівчаток звертаються, коли вони знаходяться поруч (просторова близькість учителя у класному спілкуванні має своє значення і може означати для учнів запрошення до відповіді);

– з дітьми різної статі розмовляють різним тоном – до хлопців звертаються з інтонацією зацікавленості, підтримки, а до дівчаток – з нетерплячістю, зверхністю;

– сприймають думки, пропозиції та погляди дівчат як менш серйозні;

– на уроках з гуманітарних дисциплін віддають перевагу дівчаткам, а на уроках математичного циклу – хлопцям;

– для групової роботи розподіляють учнів за статтю, особливо для виконання завдань різної складності. Скажімо, при виконанні лабораторних робіт з фізики вчителі уникають утворювати групи, які б повністю склалися з дівчат на тій підставі, що дівчата гірше вправляються з фізичним обладнанням;

– звертаючись одночасно і до хлопців, і до дівчат, вживають форми тільки чоловічого роду, наприклад: «Кожен учень має повідомити батькам про класні збори» і т. ін.;

– вживають узагальнюючі стереотипізовані висловлення на зразок: «Хлопці зазвичай сильніші у математиці, ніж дівчата», «Дівчатом фізика (астрономія, алгебра і т. ін.) ні до чого», «Ти такий сором'язливий, як дівчинка».

Ці комунікативні відмінності, здавалося б незначні і здебільшого неусвідомлювані ані вчителями, ані учнями, є тим не менш досить небезпечними, бо при всьому тому гостро сприймаються дітьми і впливають на їхню самооцінку, на відчуття комфортності у класному оточенні, сприяють формуванню комплексу меншовартості. Скажімо, американські соціальні психологи помітили, що у статево змішаних класах навіть найкращі учениці висловлюють свої думки рідше, ніж однокласники-хлопці, хоча їхні письмові роботи можуть бути сильнішими. Натомість, після занять дівчата частіше звертаються до вчителів за індивідуальними консультаціями, щоб обговорити питання, які не наважилися поставити в класі. Така особливість дівчат, як сором'язливість і невпевне-

ність у власних здібностях ставить їх у невідгідне становище порівняно з хлопцями не тільки у школі, а й пізніше, у дорослому житті, коли йдеться про їхній професійний вибір і працевлаштування. Для позначення цього гендерного феномену навіть вживається спеціальний термін «страх успіху» («fear of success»), який означає, що в результаті впливу консервативних гендерних стереотипів у дівочому середовищі, поведінка, націлена на лідерство і досягнення, не знаходить підтримки.

Проте дослідники визнають, що хлопці стикаються у шкільному житті з не меншими гендерними проблемами, ніж їхні ровесниці, тому що обстановка в сучасній шкільній аудиторії реально є «недружною» до обох статей [1; 9]. В першу чергу, це пов'язано з тим, що сучасний педагогічний колектив складається переважно з жінок, що призводить до домінування жіночого стилю спілкування і адміністрування в освітньому просторі. Соціалізація хлопців здебільшого відбувається за умов відсутності зразків чоловічої моделі поведінки, необхідних для гендерної ідентифікації хлопчиків, формування їх гендерних ролей, що в майбутньому може призвести до проблем.

Отже, є гостра потреба в сучасній школі, зокрема українській, налагодити освітню роботу з питань гендерної культури як серед учнів, так і серед вчителів, вихователів, шкільної адміністрації. А для цього потрібні широкомасштабні дослідження гендерних питань освітнього простору, підготовка фахівців з гендерної психології і педагогіки, видання спеціальної науково-популярної літератури, вивчення та концептуалізація досвіду розвинутих країн з питань формування педагогічної культури в системі освіти.

Гендерна гуманізація української освіти

У працях багатьох українських дослідників визнається, що питання гуманізації, демократизації та орієнтації на особистість набувають все більшої актуальності в сучасній національній освіті. Про це йдеться у багатьох державних документах, прийнятих після проголошення Україною незалежності. Основні стратегії Пекінської декларації передбачають впровадження гендерної проблематики на всіх рівнях освіти. Ця ідея, зокрема, знайшла відображення у двох Національних планах дій з підвищення статусу жінок в українському суспільстві. На їх виконання з другої половини 90-х рр. у вузах України стали активно впроваджуватися окремі курси з гендерної проблематики. Загалом, в різних регіонах України сьогодні працюють більш як 40 наукових центрів та лабораторій з гендерних досліджень, які значною мірою впливають на формування гендерної культури населення. Проте для забезпечення європейського рівня викладання гендерних студій в українських університетах необхідно, щоб впровадження гендерних знань проводилось планомірно і систематично, охоплювало не окремі вузи і центри, а всю науково-освітню галузь і мало підтримку з боку державних структур.

На реалізацію цих завдань був націлений всеукраїнський проект «Розвиток гендерної освіти в Україні», який реалізовувався протягом 2000–2004 рр. фахівцями українських вузів і дослідницьких центрів за підтримки фонду «Відродження». В рамках проекту було засновано мережу досліджень з питань гендерної педагогіки в Україні, організовано низку семінарів і круглих столів з актуальних проблем впровадження гендерних знань в систему освіти, здійснювалось навчання викладачів ВЗН основ методики викладання гендерних

курсів, а також видано перший національний навчальний посібник «Основи теорії гендеру» [8]. Здійснення цього всеукраїнського проекту дало змогу акумулювати досвід застосування гендерних інновацій у системі вищої освіти України та виділити основні проблеми, що стоять перед ВНЗ на цьому шляху. Так, учасниками проекту було ідентифіковано 6 основних блоків системних перешкод на шляху впровадження гендерних знань у вузи України [4]: соціально-економічні; інформаційні; кадрові; методологічні; світоглядні; індивідуально-психологічні.

На рівні шкільної та позашкільної освітньої педагогіки велику роботу у напрямі формування гендерної культури молоді і розвитку гендерної компетенції шкільних педагогів провадить сьогодні Київська школа рівних можливостей (ШРМ). Зокрема, одним з інноваційних підходів до формування гендерної грамотності молоді у школі є широке використання методу «рівний – рівному» (peer education), тобто робота серед однолітків. Іншою авторською інновацією ШРМ є застосування гендерного інтерактивного театру як ефективного методу просвітницької роботи з молоддю. Його метою є розповсюдження гендерних знань, формування гармонійних міжгендерних стосунків, а також розкриття у доступній для дітей художній формі сутності сучасних гендерних перетворень в Україні. Особливістю театру є не тільки його методична та ідеологічна інноваційність, але й практична спрямованість на найбільш депривовані верстви української молоді: дітей вулиці, дітей та молоді з особливими потребами, з неповних, кризових та багатодітних сімей і т. д. Завдяки широкому залученню наукових експертів з гендерних питань, тренерів і волонтерів з молодіжного середовища, ШРМ виконує важливу суспільну місію подолання не-

гативних соціальних явищ у дитячому і підлітковому середовищі.

Можливості професійного обміну, який надають різного роду конференції, семінари, форуми є значним внеском у формування наукового підґрунтя для впровадження гендерної освіти й накопичення дослідницької бази для розробки концептуальних засад національної гендерної педагогіки. Серед заходів, що відіграли значну роль у цій справі, слід відзначити Другий Всеукраїнський Конгрес жінок, який відбувся у жовтні 2001 р. До початку роботи Конгресу було приурочено оприлюднення Проекту 6-ї періодичної Доповіді про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, в якій, зокрема, були зібрані статистичні дані стосовно становища жінок і дівчат України на всіх рівнях освіти, відображені гендерні диспропорції у науково-освітній галузі і дано їх оцінку з точки зору додержання прав людини [3]. В рамках роботи Конгресу було організовано секцію з питань становища жінок у науці й освіті.

Співорганізатором роботи цієї секції, а також іншого заходу міжнародного значення була й автор цієї статті, зокрема – Міжнародної науково-практичної конференції «Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень». У роботі конференції взяли участь загалом більш як 230 фахівців з різних регіонів України і СНД, країн Центральної та Західної Європи, США. Конференція дала змогу зібрати базу даних про наявні осередки гендерної освіти й науки в Україні, провести моніторинг вітчизняних і зарубіжних наукових праць у цій галузі, визначити пріоритетні напрями гендерної просвіти на пострадянському просторі.

Початок 2007–2008 навчального року став знаковим з погляду впровадження гендерної компетенції у шкільну освіту,

тому що саме цього року було започатковано нову важливу традицію – починати навчальний процес з «Уроку гендерної грамотності». Такий захід вперше проводився у загальноосвітніх школах по всій Україні з ініціативи Міністерства освіти й науки України, Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту за підтримки Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні (ПРООН) в рамках Року гендерної рівності в Україні, проголошеного Постановою Кабінету Міністрів від 16.05.2007 р. Цей захід націлений на впровадження у середовище учнівської молоді та освітян світосприйняття, позбавленого гендерних стереотипів. З метою забезпечення методичної бази для проведення означеного уроку українськими фахівцями з гендерних питань було розроблено відповідні методичні рекомендації, видано «Абетку рівності» – яскравий навчальний матеріал для школярів, написаний доступною мовою, ілюстрований роботами учасників конкурсу дитячого малюнку на тему гендерної рівності.

Отже, сьогодні в Україні вже робляться перші кроки для забезпечення гендерної культури та компетентності у галузі освітньо-виховної роботи.

Література

1. *Бреслав Г., Хасан Б.* Половые различия и современное школьное образование // Вопросы психологии, 1990, № 3. С. 66–67.
2. *Голдберг К.* Освіта дівчат: разом з юнаками чи окремо? Боротьба в класі. Онлайн-матеріали на URL: http://gender.ntu-kpi.kiev.ua/web_ukr/bibo/article_27.html
3. *Голубєва І., Таран А., Яременко О., Галустян Ю, Толстокорова А., Палій Л.* Доповідь про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Проект). Шоста періодична доповідь. К.: 2001.

Висновки

Щоб ефективно розвиватися, суспільству необхідно використовувати всі інтелектуальні ресурси, увесь людський капітал, під яким розуміють уособлений у людині запас здібностей, знань, навичок і мотивацій [6]. Особливістю науково-освітнього процесу в Україні сьогодні є те, що серед кваліфікованого трудового персоналу більшість становлять жінки. Тобто саме вони фактично є основною складовою творчого потенціалу нації. Зважаючи на це, повноцінний розвиток українського суспільства неможливий без урахування гендерного чинника як основного прояву людського розвитку, що дає можливість розширення вибору у реалізації інтелектуальних ресурсів соціуму. Тому особливого значення набуває нині впровадження гендерних інновацій у систему освіти як базової системи у формування світоглядних орієнтирів і перспектив суспільства. Це дасть можливість використовувати здібності, знання і таланти кожного громадянина і досягнути повноцінної участі у розбудові українського суспільства усіх його членів – як жінок, так і чоловіків.

4. Завершальний звіт про виконання проекту «Розвиток гендерної освіти в Україні» за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження», Київ, 2004 (на правах рукопису).

5. Інформаційний форум з національної політики в питаннях рівноправності жінок і чоловіків // Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні, № 1, 1997. С. 64 – 80.

6. *Капелюшников Р.И.* Теория человеческого капитала. Онлайн-матеріали на URL: <http://www.libertarium.ru/libertarium/10624>

7. *Кутова Н. А.* Гендерні ініціативи в педагогічній освіті. Онлайн-матеріали на

URL: http://gender.ntu-kpi.kiev.ua/web_ukr/bibo/article_20.html

8. Основи теорії гендеру. Навчальний посібник. К.: Видавництво «К.І.С.». 2004.

9. *Плахотник О.* Гендерний вимір сучасної освіти: здобутки сучасних феміністсько-педагогічних студій // Американська філософія освіти очима українських дослідників: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Полтава, 2005. – С. 128–133.

10. *Світлична С.* Гуманізація та демократизація освіти як пріоритетні напрямки освітньої політики України // Міжнародна конференція «Освіта для майбутнього розвитку». Тези. Київ, 2002. С. 95–97.

11. *Толстокорова А.* Гендерний компонент освітньо-наукової політики в контексті Європейського вибору України // Круглий стіл «Моделі університетів ХХІ ст.». Матеріали презентацій випускників академічних програм Уряду США. – К., 2002. – С. 14–17.

12. *Толстокорова А.* Проблеми забезпечення гендерної рівності в науково-освітній галузі України // На шляху реформування освіти в Україні. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – с. 63–67.

13. *Толстокорова А.* Гендерна демократія у вищій освіті // Демократичні цінності та трансформація української системи освіти. Матеріали конференції. – Київ, 2003. – С. 15–18.

14. *Толстокорова А.В.* Гендерна складова освітньо-наукової політики в сучасній Україні // Наукові і освітянські методології та практики, Київ: Центр гуманітарної освіти НАН України, 2004. – С. 503–515.

15. *Толстокорова А.* Вплив жіночого руху на філософію вищої освіти: західний досвід та українські перспективи // Американська філософія освіти очима українських дослідників: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Полтава, 2005. С. 200–206.

16. *Kelly J.* Women, History, and Theory. The Univ. of Chicago Press, 1984.

17. *Sandler B., Silverberg L.A., and Hall R.M.* The Chilly Classroom Climate: A Guide to Improve The Education of Women. National Association for Women in Education, 1996.

18. *Sexton P.* Women in Education. PHI DELTA KAPPA Education Foundation, 1976.

19. *Tolstokorova A.* Integrating Gender into the Bologna Process: Ukrainian Perspectives, In: Multiple Marginalities: An Intercultural Dialogue on Gender in Education Across Europe and Africa / Ed. Justyna Sempruch, Katharina Willems, and Laura Shook. University of Helsinki, University of Basel, Hamburg University: Helmer Verlag, 2006, pp. 66–81.

Американсько-українська наукова взаємодія і проблема об'єктивності історичних досліджень

Костянтин Гломозда

This article examines American-Ukrainian academic cooperation, and argues that it is important to take advantage of opportunities to advance Ukrainian academic and scientific inquiry and bring it into compliance with modern corporate and professional standards. It is necessary for researchers to purposefully master modern academic culture and acquire the skills necessary for truly fruitful discussion. Research on the diverse academic experience in the United States is important for the development of a viable professional code of standards. An understanding of the modern historian's commitment to motherland, society, and the public can be acquired. The history of the American quest for «that noble dream» of historical impartiality and objectivity and the traditions of both the American Historical Association and the Organization of American Historians form a solid base for such expectations.

Підсумки розвитку української історичної науки доби незалежності вже неодноразово підводилися в літературі¹. Певна річ, поясненню радість викликає факт, що автори підсумкових праць фіксують численні позитивні зміни.

Вельми значущим є те, що до таких авторів належить і Марк фон Гаген – професор кафедри російських і східно-європейських студій Колумбійського університету, Президент Міжнародної асоціації українців у 2001–2005 рр. Він відзначив, що українські історики дістали можливості проведення досліджень і викладання за кордоном; їхні праці перекладають європейськими мовами й включають до авторитетних збірників, друкують за міжнародної підтримки. Міцною сполучною ланкою між україністичними дослідженнями в Україні та поза її межами стають ті наші дослідники, які здобувають вишкіл у західних університетах і роблять кар'єру в інших країнах. Завдяки публікаціям емігрантських досліджень і перекладу важливих європейських праць українські історики «ма-

ють зі своїми колегами з-поза України спільний резерв посилення і концепцій». Від 1991 р. спільнота українських істориків, на думку М. фон Гагена, вже перейшла «період реабілітації створених у діяспорі наративів і запропонувала нові, базовані на власному досвіді», має змогу «писати критичну історію своєї держави та її минулих суспільств». Через це автор вважає можливим стверджувати, що «як це траплялося з громадами в облозі, етос наукової спільноти українців був значною мірою сформований вірою в монолітну істину, результатом чого були дуже заполітизовані й персоналізовані суперечки. Нині політичний та інтелектуальний клімат змінився»².

Таким чином, на погляд ззовні, зміцнення й поглиблення міжнародних зв'язків української історіографії, як і сподівалися десятиліття тому, принесло вже відчутні плоди. «Зсередини» ж досі маємо менш захоплені візії. Відомий український історик Н. Яковенко відносить себе до тих, «котрі, віддаючи належне згаданім ознакам змін (зростання масиву друкованої продукції, захищених

дисертацій, енциклопедій з новим баченням і часописів. – *Авт.*) усе-таки схильні стверджувати, що криза триває»³. Н. Яковенко пов'язує кризові явища з поняттєвим апаратом, академічною культурою історіописання й певними фаховими нюансами. «Затребування історії, хоч як би ми цього хотіли, ніколи не буде політично нейтральним, тож історик, перепрацюючи давній Лавісів вислів, не здатен вивчати свій предмет із такою самою незворушністю, з якою займався би дієприслівниками». Соціальне замовлення створює специфічну ситуацію «подвійного ринку» – поєднання стандартів академічної апробації з низкою позаакадемічних чинників, які спонукають до появи «меморіальної», офіційної історії для управління колективною пам'яттю. Проекція минулого, вже позбавлена претензій на моделювання життєдіяльності й свідомості «всієї нації», залишається «радіше новаторською заявкою, ніж впливовою течією». Більшість же істориків і далі сприймають минуле в канонах національного історіографічного проекту взірця XIX – початку XX століть, роздвоюючись між звичним та новим. «Словом, ідеться про конфлікт між громадянським почуттям історика й сучасним академічним викликом, що підштовхує деконструювати національний історичний наратив, дистанціюючись від поточних політичних потреб». Поряд із закликами до звільненого від тиску ідеологій історіописання, протестами проти зближення історичної науки з публіцистикою, закидами щодо політичної тенденційності й етноцентризму зберігається й зовнішня спонукка для історика дотримуватися традиційної професійної ідентичності. «Двозначна позиція породжує двозначні тексти, в яких химерно суміщаються обидві професійні ідентичності»⁴.

Як зазначає О. Толочко, «вихідним пунктом національної історії є не давни-

на, а сучасність. Історія, написана від імені сучасної нації, являє собою версію минулого, яку модерна нація хотіла б уважати своєю біографією. Справедливим є висновок, що національна історія, таким чином, є способом привласнення минулого – явищ, подій, імен, територій – від імені певного колективу, який усвідомлює себе нацією. Національна історія, отже, не стільки досліджує минуле нації, скільки творить, формує його»⁵. Інакше кажучи, попри повільне й фрагментарне поширення сучасних засад історіописання, в історичній спільноті через розмаїті чинники зберігається прагнення до відтворення не так «справжньої», як «бажаної», «потрібної», «доцільної» історії.

У згаданій статті М. фон Гаген до обов'язкових для фахового історичного читання в Україні відніс «Український історичний журнал» («реабілітований і перероблений»), кварталник «Україна модерна» та часопис «Критика»⁶. На нашу думку, саме шпальти «Критики» дають чудову нагоду, так би мовити, за краплею пізнати ціле, простежити реалії сучасного стану української історіографії – і переконатися у тому, що і сам М. фон Гаген, і Н. Яковенко слушно помічають різні нюанси такого явища, як сучасне українське історіописання.

15–16 грудня 2005 р. в Інституті історії України НАН України відбулася міжнародна конференція «Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації». На цій конференції було, між інших, виголошено доповідь історика В. Їльге з Наукового центру досліджень історії та культури Центрально-Східної Європи при Лейпцизькому університеті. Есе на основі кількох доповідей конференції, у тому числі й цієї, надрукувала «Критика».

Автор висловив свій погляд на вельми актуальні проблеми української історії та їхнє місце в сучасному громад-

ському житті України. На його думку, хоча офіційне визнання УПА та ОУН є легітимною вимогою в українській незалежній державі, «дуже сумнівно, що ці вимоги реабілітації сприятимуть національній консолідації... якщо їх офіційно підкріплюватиме «правдива» та «наукова» версії історії за допомогою однобічних аргументів і вкрай суперечливих формулювань». Українському суспільству притаманні різні регіональні, соціальні та політичні культури пам'яті, що не зводяться до пам'ятей «радянської» та «націоналістичної», а накладаються на рівні окремого індивіда, середовища чи колективу. Тому, з погляду В. Їльге, «відкрита й гостра дискусія, а також воля визнати «іншого» та різні досвіди війни сприятимуть національній консолідації більше, ніж «правдивий» образ історії, підкріплений офіційними ухвалами»⁷.

Саме есе В. Їльге викликало на шпальтах «Критики» (і не тільки) найбільше відгуків. Виникла своєрідна дискусія, яка, утім, не відрізнялася розмаїттю оцінок. Наприклад, один з авторів, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та історичних дисциплін Київського міського педагогічного університету ім. Бориса Грінченка В. Русначенко, закинув німецькому історикові, що «в умовах розмиті за попередні десятиліття національної самосвідомості українців той виклад, що переважає в підручниках (і не тільки в них), є цілком зрозумілим в умовах будування української держави. Автор це розуміє, але таке трактування йому не до вподоби». Міркування В. Їльге зазнали критики за подібність до позиції «сьогоднішніх комуністів і більшості у Партії регіонів», за невизнання колоніального характеру УРСР й уникання «слова «тоталітаризм» на означення того періоду історії, що його він зве «радянським» і за симптоматичне ототож-

нення «антирадянського» й «українського національного», за ствердження факту колаборації з німецькою окупаційною владою слідом за «критиками «українсько-німецького буржуазного націоналізму», насамперед т. Дмитром Мануїльським», непостановку питання про причини тодішнього ставлення до євреїв у середовищі українців Галичини, за марне приписування замість індивідуальної, колективної чи організаційної відповідальності за конкретні злочини. Загалом, в автора відгуку склалося «враження, що, крім проблеми невисвітлення певних питань з історії України часів минулої світової війни, яку добре заторкнуто в есеї, існує ще одна: п. Їльге, що засвідчує особливо висновок його статті, дуже вже не хоче залучати український визвольний рух у час цієї війни та після неї за участі ОУН і УПА в національну українську історію, а тим паче як унікальну й героїчну її частину»⁸.

Оцінюючи не так статтю В. Їльге, як перебіг дискусії, професор НаУКМА, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України Г. Касьянов дійшов висновку, що за чотирнадцять років по Другому світовому конгресі українців ситуація з дискусійними історичними проблемами в Україні не змінилася: далі йдеться про «неправильні» інтерпретації, коректність певних питань, обурення «хибністю» інтерпретацій, «неправильними» тлумаченнями, «переживання та дії не зовсім наукового чи зовсім не наукового характеру»⁹. Він визначає у сучасній українській історіографії два основних підходи: можливість подання української історії поза ідеологічними конструктами і поза стандартною патріотичною риторикою, намагання говорити мовою науки, ставлення до історії як до змагання текстів, дискурсів та версій – проти вимоги строгої відповідності канонам

національної історіографії, мови ідеологічних стандартів, ставлення до історії як до засобу виховання та досягнення прикінцевої істини. Невід'ємні від другого підходу «апелювання до канонів зразка ХІХ ст. і спроби культурницької самоізолюваності не лише відштовхують інтелектуалів і породжують безліч конфліктів, але й значною мірою ідеологічно та політично дискредитують сам національний проект. Тим часом українські інтелектуали, які шукають іншого, сучаснішого варіанту «українськості», зазвичай уникають прямого діалогу з «традиціоналістами» й утворили власний паралельний світ, який має більше каналів спілкування зі світовою культурою, ніж із власною традиційною».

Ці дві статті вибрані з масиву відгуків на есе В. Їльге як показові не лише тим, що побудовані на цілковито різних підходах до історичного пізнання, засадах висвітлення минулого й наукового спілкування й уміщені в одному числі «Критики». Так само поруч з ними уміщено й на сайті Програми академічних обмінів ім. Фулбрайта в Україні¹⁰. Діаметрально протилежні підходи справді представлено українськими фулбрайтерами. На нашу думку, це дає підстави обговорювати сенс і бажану мету участі українських дослідників у міжнародних наукових програмах, і особливо тих, що пов'язані з підготовкою й проведенням досліджень у США. Якщо саме розвиток міжнародних зв'язків українських істориків може розглядатися як своєрідний критерій поступу української історіографії, то приклад саме історичної науки США має бути досить авторитетним уже тому, що в розпал переорієнтації історичних досліджень наприкінці 70-х років ХХ ст. фахова корпорація американських істориків налічувала вдвічі більше представників, ніж решта країн світу¹¹. Історія американської історичної науки являла собою неухильний розви-

ток інтелектуального й фахового розмаїття, і водночас американська спільнота істориків практично вже від початкової стадії професіоналізації являла собою згуртовану на усталених засадах громаду, свідому своєї корпоративності.

Чого ж саме слід шукати нашим історикам за океаном? Наведені визначення поляризації сучасної фахової корпорації українських істориків, заклики один до одного учасників розмаїтих громадсько-політичних дискусій на історичні теми, історіографічні праці тощо навіюють думку, що йдеться про запозичення в стабільніших фахових спільнот сучасного розуміння історичної об'єктивності. Автор свідомий того, що в сучасних умовах це поняття (як «історизм») є надзвичайно контрверсійним. Сумніви у можливості об'єктивного пізнання минулого, у перспективності й вартісності історичних реконструкцій дійсно наростали мало не з часів Л. фон Ранке¹². Тим не менш, попри панування у прикладних історичних дослідженнях поміркованого релятивізму, «солідаризувавшись з гаслом про абсолютну неспроможність подолати розрив між історією-реальністю та оповіддю про неї, ми мали би відмовитися від свого фаху»¹³. Історія ж американської історіографії, можливо, більшою мірою, ніж будь-якої іншої, може бути представлена як своєрідний «квест об'єктивності». Користуючись висловом Т. К. Сміта, професор Чиказького університету П. Новік дослідив історію «тієї шляхетної мрії» у капітальній монографії, що витримала кільканадцять видань. «У самісінькому центрі професійного історичного підприємства міститься ідея та ідеал «об'єктивності». Це була та скеля, на якій підприємство було споруджене, його тривкий сенс існування... Це була ключова категорія у визначенні прогресу в історичній науці: подальше наближення до об'єктивної істини про минуле... Роль

об'єктивного історика – це роль нейтрального, незацікавленого судді; вона ніколи не має виродитися в роль адвоката, або ще гірше, пропагандиста. Від висновків історика очікувався вияв стандартних юридичних якостей урівноваженості й неупередженості. Як і судочинство, ці якості оберігалися ізоляцією історичної професії від суспільного тиску або політичного впливу...»¹⁴.

У своїй об'ємній праці П. Новік прагнув показати, що еволюція ставлення істориків до проблеми об'єктивності завжди була тісно пов'язана зі змінами суспільного, політичного, культурного й професійного контексту. Початковий комплекс об'єктивістських уявлень поєднував взаємопов'язані елементи, і коли конкретні складники комплексу за тих чи інших обставин опинялися під питанням (завдання «реконструкції», примат факту щодо теорії, відмінності між фактом і оцінкою, фактом і тлумаченням, уявлення про історика як безстороннього суддю), «численні історики мали дедалі більші клопоти з розумінням, що таке об'єктивність, і нерідко були схильні відкинути її як застарілий конструкт, аж ніяк не обов'язково зрікаючись усіх її складових елементів»¹⁵.

Історія американської історичної науки – це тривала й непроста історія боротьби істориків за право на незалежність власних поглядів, боротьби з ангажованістю й тимчасових перемог останньої. Важко переоцінити й значення для історіографії США постмодерністського виклику. Тим не менш, сучасні американські автори виходять з того, що існує як можливість, так і необхідність уникнути панування упередженості. Підводячи підсумки розділу «Об'єктивність та її межі», Р. Еванс стверджує, що хоча історичне судження й не має бути нейтральним, історик має виробити незалежний спосіб пізнання (a detached mode of cognition), здатність до само-

критики й спроможність розуміти точку зору інших осіб. «Це стосується як політично прихильної історії так само, як історії, що вважає себе політично нейтральною. Політично прихильна історія лише завдає собі шкоди, якщо спотворює історичний факт, маніпулює ним або затушовує його в інтересах справи, на обстоювання якої претендує... Зі свого власного боку, я залишаюся оптимістом стосовно того, що об'єктивне історичне знання є й бажаним, і досяжним. Тому коли Патрік Джойс говорить нам, що соціальна історія мертва, Елізабет Дідз Ермарт оголошує, що час – це штучний конструкт, Роланд Бертес проголошує, що все на світі є текстом, Френк Анкерсміт присягається, що ми взагалі нічого ніколи не можемо знати про минуле, тож цілком можемо обмежитися вивченням інших істориків, а Кейт Дженкінс провіщує, що вся історія – лишень гола ідеологія, призначена, щоб надати історикам авторитету й грошей у великих університетах, керованих буржуазією, я скромно погляну в минуле й скажу, всупереч їм усім: це справді сталося, і ми справді можемо, якщо будемо дуже ретельними, обережними й самокритичними, віднайти, як це було, й дійти певних здорових висновків, що це все означало»¹⁶.

За приклад синтезу американського історіографічного досвіду сучасності може правити видання «Переосмислюючи американську історію за глобальної доби», яке постало із циклу Ла-П'єтрівських конференцій протягом 1997–2000 рр. Учасники конференцій і автори підсумкового видання розглядали проблему нації, її гіпотетичну роль єдиного й цілковитого носія національної історії, приклади переосмислення головних проблем американської історії і спонуки істориків до новацій¹⁷.

Як зазначив упорядник, професор Нью-Йоркського університету Т. Бендер,

«модерна історіографія нерозривно пов'язана з модерною нацією. Цей зв'язок водночас зумовив зосередження історичних досліджень і забезпечив їм місце у громадському житті. Але він також псував, приглушував історії як менші, так і більші за націю». Нині ж «історизувати націю – це співвідносити її панівний наратив, її національний наратив з іншими наративами, які стосуються як менших, так і більших історій. Це означає розуміння історичного витвору (*production*) нації і вміщення його в контекст, більший за нього»¹⁸.

Автори закликають до обережності в переосмисленні нації й національних історій. Хоча на історика справді чигає небезпека використання нацією, амбітні наміри уникнути нації й традицій професійної історіографії криють не менш грізні небезпеки. Відтак націєцентричні історії не заперечують пошуку стратегій «реконтекстуалізації» їх. «Хоч би яку користь не намагався історик свідомо принести своїй нації або будь-якій національній солідарності, ця користь, певна річ, найліпше врівноважується імперативами міжнародної спільноти вчених, яким заздалегідь ідеться лише про істину (*for whom the truth is presumably the only client*). Тому два вітри нашої теорії, якщо ми вірно напнули вітрила, здатні нести нас в одному й тому самому напрямі»¹⁹.

Американська історична наука не знала, на відміну від української, жодного зовнішнього домінування, яке спотворило б її самобутній розвиток за власною логікою. Стосовно України наслідки подібних зовнішніх зламів схарактеризував дотично М. Стріха, зазначивши, що трагічна неготовність українського суспільства до відкритого обговорення історичних колізій може полягати «в природному острахові малої й загроженої нації визнати будь-яку правду, яка ще погіршує її й без того невтішний статус»²⁰.

Але в сучасному світі загроженою може відчувати себе й справді велика нація. У своїй праці «Переосмислюючи американську історію у світі по 11 вересня» професор Колумбійського університету Е. Фоунер, колишній Президент обох американських фахових асоціацій істориків, зробив спробу схарактеризувати виклики, які постали перед американським суспільством та історіографією після терористичної атаки.

Автор стверджує, що «найчіткіші шкідливі нових напрямів в історичній освіті... надійшли з-поза меж академії». Громадські діячі наполягають, що заклики до інтенсивнішого вивчення решти світу – це все одно, що звинувачення Америки у «відмові зрозуміти іслам» та примирення з нападом. Жорстко критикується професура, не здатна викладати «істину», що кращим прикладом цивілізації як такої представлена «суть Захід і, безперечно, Америка». Деякі автори прагнуть згуртувати американський народ переконанням, що такі принципи, як свобода й релігійна терпимість суть винятково «західними» рисами, а єдина спонукана вивчення інших частин світу – показати перевагу над ними. Опонентів таких поглядів викривають як «тих, хто обґрунтовує тероризм», «поширює виснажливе замішання», «послаблює рішучість країни».

За Е. Фоунером, 11 вересня, як і будь-яка важлива подія – це «чудова можливість навчитися. Але лише за умови, що ми використовуємо її, щоб відкрити, а не закрити дебати. Критичний інтелектуальний аналіз є нашим обов'язком – перед собою і нашими студентами. Пояснення – це не виправдання вбивства, критика не рівноцінна зраді, а пропонувати історичний аналіз зла – не те саме, що лигатися зі злом».

Автор наголошує, що «минуле, яке зображають історики, має бути таким, з якого здатне правдоподібно постати сьо-

годення. Проблема з одностайною історією 50-х років, наприклад, полягала не просто в тому, що вона була неповна, а в тому, що залишала студентів надто невідготовленими до розуміння американських реалій. Революція громадянських прав, суперечки щодо В'єтнаму, Ватергейт – усе це, здавалося, вистрибнуло з нізвідки, без видимих коренів в американському минулому. Самозаглиблена, надвеличальна історія, пропагована внаслідок 11 вересня – історія, якій бракує нюансів і комплексності – не надасть студентам можливості збагнути наш дедалі більше взаємопов'язаний світ. Нам потрібен історичний каркас, що уникає проголошень власної вищості й спонукає до більшої самосвідомості американців і більшого знання про тих, хто озброївся проти нас».

11 вересня брутально поставило на історичний порядок денний певні проблеми. Перший крок в обдумуванні цих «несподіванок» – це історизувати їх, тобто зрозуміти, що всі вони мають історію.

Роль істориків же полягає не в тому, щоб інструктувати співгромадян, що вони повинні думати про буремний світ. Їхнє завдання – це наполягання, що вивчення історії має долати кордони, а не посилювати чи відтворювати їх. Як наголошує автор, після 11 вересня стає дедалі нагальнішою вимога, що історія має бути відвертою оцінкою сильних і слабких боків власного суспільства, а не просто вправою в самозвеличванні. «Якщо 11 вересня змушує нас мислити історично – не міфічно – про нашу націю і її роль у світі, то, можливо, із цієї трагічної події буде якась користь»²¹.

Ще один важливий аспект американського прикладу для української історичної науки може бути пов'язаний з визначенням корисного для суспільства співвідношення різних рівнів істо-

ріюписання. Негаразди із поляризацією історичної спільноти спонукали авторитетних українських істориків до спроби засадниче розмежувати завдання й площини функціонування історії популярної, дидактичної та професійної²². Натомість, у США останнім часом вироблено переконання, що «краще місце для поліпшення викладання історії в школах... – це університетські історичні курси», що «кожен курс у програмі має бути переглянутий та перероблений на зразковий та має надавати кращу підготовку в історичному мисленні – особливо вступний оглядовий курс історії Сполучених Штатів...»²³ Саме «подолання прірви» між історією в середній та вищій школі має сприяти успішному виконанню завдань отієї першої, і не в останню чергу завдання виховного. Виявлення з віком кричущих розбіжностей між «дидактичним» і «дорослим» знанням може перекреслити всі виховні досягнення школи.

Під час написання цієї статті не обійшлося без уживання терміна «фахова корпорація українських істориків». Але наведений вище матеріал спонукає поставити питання, а чи насправді досі існує така корпорація взагалі? Засобом навіть здійснення самої професіоналізації історичної науки в США стала заснована учнем Л. фон Ранке Г. Адамсом Американська історична асоціація, яка і нині є найширшим науковим товариством, і свого роду профспілкою із широкими повноваженнями (поділяючи цю роль з Організацією американських істориків). Асоціація регулярно переглядає і публікує «Виклад стандартів професійної поведінки». Остання (2005 р.) редакція цього документа містить, зокрема, положення, що «історики... мають поважати й вітати відмінні погляди, навіть якщо вони не погоджуються з ними і піддають ці погляди критичному розгляду. Вони мають пам'ятати, що

наша спільна справа (*collective enterprise*) залежить від взаємної довіри. І вони мають ніколи не зрадити цю довіру...

Історики не мають підлягати інституційним чи професійним покаранням за свої переконання й діяльність, якщо вони не перебирають на себе право представляти свої інституції чи професійні об'єднання, не маючи відповідних повноважень.

Заняття історією в офіційній (*public*) сфері являє собою відповідальне завдання, бо коли історики спілкуються із широкою громадськістю, вони мають представляти не окреме тлумачення чи комплекс фактів, а кращий досвід самої історичної дисципліни. Це означає, що вони неодмінно мусять врівноважувати своє бажання представити окремий погляд зі своєю відповідальністю за дотримання стандартів і цінностей, на яких ґрунтується їхній професійний авторитет як істориків. Це завдання може виявитися надто складним для офіційних істориків, чиє повсякденне робоче життя нерідко вимагає численних рівнів підзвітності, і для істориків, що працюють на пропагандистських посадах (*in advocacy roles*)»²⁴. За сьогоднішніх українських реалій не так уже й багато хто з наших істориків, палких і пристрасних дискусіантів, спромігся б утриматися в межах цілком певних і виважених корпоративних вимог подібного гатунку...

Отже, українсько-американська наукова взаємодія може й мусить мати кілька вимірів. Певна річ, що скористатися можливостями, що їх забезпечують для виконання дослідницьких проектів науковій інституції США – це надзвичайно

цінний і часто неповторний шанс. Виконання цих проектів українськими науковцями в США сприяє й збагаченню американських наукових знань про складний і розмаїтий навколишній світ. Але не менш важливим уявляється і використання означених можливостей для просування української наукової спільноти до відповідності сучасним корпоративно-фаховим критеріям.

Серед таких критеріїв можна було б назвати бажане цілеспрямоване засвоєння сучасної академічної культури, набуття навичок справді плідної дискусії, які практично втрачені в різних верствах нашого суспільства за десятиліття напучувань у дещо утилітаризованому сенсі «активної життєвої позиції». Важливим було б дослідження розмаїтого академічного досвіду США, вироблення на цій підставі життєздатного кодексу професійної відповідності, норм академічного «співжиття», усвідомлення цілей і критеріїв історико-наукового пошуку, справжнього обов'язку сучасного історика перед Батьківщиною, суспільством, громадськістю, визначення на основі апробованого досвіду з урахуванням вітчизняних реалій завдань історичної науки на різних рівнях її практикування. У принципі проекти, що їх наші колеги подають для участі в конкурсах, містять відповідні пункти щодо власного професійного зростання. Але не так уже й рідко з успішного стажування повертається назад непримиренний вояк, озброєний якщо й не остаточною істиною, несумісною з рештою можливих та наявних тлумачень, то не менш самодостатнім суспільним благом. Справжня фахова корпорація українських істориків, мабуть, чекає нас ще десь у майбутньому.

Література

- ¹ Див., зокрема: *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – К., 2002. – Ч. 4; *Стельмах С.П.* У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії // Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Історія. – 2002. – Вип. 63–64; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть. – Львів, 2004; *Грицак Я.* Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін // Україна модерна. – Київ; Львів, 2005. – Ч. 9; та ін.
- ² *Гаген М., фон.* Повертаючися до історій України // Критика. – 2007. – Ч. 6. – [Цит. 2007, 31 серп.]. – Доступний з <http://krytyka.kiev.ua/articles/s.5_6_2007.html>.
- ³ *Яковенко Н.* Нариси кризової історіографії // Критика. – 2006. – Ч. 1–2. – [Цит. 2006, 20 квіт.]. – Доступний з <http://krytyka.kiev.ua/articles/s.9_1-2_2006.html>.
- ⁴ Там само.
- ⁵ *Голочко О.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – Т. І. – С. 252.
- ⁶ *Гаген М., фон.* Цит. праця.
- ⁷ *Їльге В.* Змагання жертв // Критика. – 2006. – Ч. 5. – [Цит. 2007, 31 серп.]. – Доступний з <http://krytyka.kiev.ua/articles/s.7_5_2006.html>.
- ⁸ *Русначенко А.* Не про підручники йдеться // Критика. – 2007. – Ч. 3. – [Цит. 2007, 31 серп.]. – Доступний з <http://krytyka.kiev.ua/articles/s.6_3_2007.html>.
- ⁹ *Касьянов Г.* Déjà vu! // Критика. – 2007. – Ч. 3. – [Цит. 2007, 31 серп.]. – Доступний з <http://krytyka.kiev.ua/articles/s.7_3_2007.html>.
- ¹⁰ <<http://www.fulbright.org.ua/page.php?pid=62&lang=1>>.
- ¹¹ *Veysel L.* The United States // International handbook of historical studies / Eds. Georg G. Iggers and Harold T. Parker. – Westport, Ct., 1979. – P.157–158.
- ¹² Між іншим, у сучасній історіографії стверджується, що приписування Л. фон Ранке прагнення описувати історію «як вона була насправді» є наслідком невірного перекладу його виразу «wie es eigentlich gewesen»; мало б бути «як це сталося по суті». Див.: *Bentley M.* Modern Historiography : An Introduction. [4th ed.] – London; New York: Routledge, 2003. – P. 39.
- ¹³ *Яковенко Н.* Нариси кризової історіографії.
- ¹⁴ *Novick P.* That Noble Dream : The «Objectivity Question» and the American Historical Profession. – Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1988. – P. 1–2. – (Ideas in context).
- ¹⁵ Ibid. – P. 415–417, 596, 628.
- ¹⁶ *Evans R.J.* In defense of history. – New York, 1999. – P. 219–220.
- ¹⁷ *Bender Th.* Preface // Rethinking American history in a global age / Ed. by Th. Bender. – Los Angeles, Ca.; London, 2002. – P. vii.
- ¹⁸ Ibid.
- ¹⁹ *Hollinger D.* The historian's use of the United States and vice versa // Rethinking American history in a global age. – P. 394.
- ²⁰ *Стріха М.* «Мультикультуралізм по-українському»: спроба «перегнати, не доганяючи»? // Критика-Коментарі. – 2003. – 5 черв. – [Цит. 2005, 19 груд.]. – Доступний з <<http://www.krytyka.kiev.ua/comments/Strixa27.html>>.
- ²¹ *Foner E.* Rethinking American History in a Post-9/11 World – [Cited 2007, 19 March]. – Available from: <<http://hnn.us/articles/6961.html>>.
- ²² Див.: *Яковенко Н.* Історія пізнана і непізнана // День. – 1996. – 25 вер. – С. 6; *Яковенко Н.* Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – № 12. – [Цит. 2004, 6 жовт.]. – Доступно з: <http://krytyka.kiev.ua/articles/s4_12_2002.html>.
- ²³ *Hall T., Scott R.* Closing the Gap Between Professors and Teachers: «Uncoverage» as a Model of Professional Development for History Teachers // History Teacher. – Vol. 40, 2007. – N 2. Febr. – P. 264.
- ²⁴ Statement on Standards of Professional Conduct. – [Cited 2007, Sept. 3]. – Available from: <<http://www.historians.org/pubs/-Free/ProfessionalStandards.cfm#Guidance>>.

Навчання англомовного наукового письма: американський досвід в українському освітньому контексті

Тетяна Яхонтова

This article analyzes the different conceptions of what constitutes the essentials of good writing in Ukraine and the United States, and analyzes contemporary approaches to teaching writing. It also proposes a model for a genre-specific approach in teaching English academic and scientific writing for students of Ukrainian higher education establishments. It analyzes how this approach is applied in English Academic Writing for Students and Teachers, the first Ukrainian textbook aimed at teaching the fundamentals of English academic writing.

Тракткування письма в українській академічній культурі. Як відомо, навчанню різних видів письма як важливого виду мовної та розумової діяльності приділяється увага у багатьох освітніх системах. В Україні навички письма формуються у середній школі. Письмо розглядається як вид мовлення, яким треба оволодіти в його трьох основних аспектах – орфографічному, граматичному та стилістичному. Навчання логіко-композиційної структури письмових висловлень так само тісно пов'язане з мовною стороною її реалізації: найбільша увага традиційно приділяється так званій культурі слова, яка виражає прагнення до граматично та стилістично правильних письмових висловлень, що мають справляти певне естетичне враження.

У вищій школі письму приділяється ще менше уваги. Студентів рідко вчать, як оволодіти такими важливими вузівськими жанрами, як, наприклад курсові

або дипломні роботи; більшість викладачів обмежуються порадами щодо оформлення титульної сторінки та необхідності дотримання найзагальнішої структури тексту (вступ – основна частина – висновки – список використаної літератури). Отже, фактично припускається, що студенти самі знають не тільки *що*, але і *як* писати, незважаючи на відсутність хоч якогось попереднього тренування.

Аналогічну ситуацію можна спостерігати й на вищому рівні навчання – в аспірантурі, де від майбутніх учених вже чекають певної друкованої продукції. Імітування залишається основним способом оволодіння письмом для українського науковця-початківця. Як з певним сумом констатувала Н. Зелінська, наших вчених «ніхто і ніколи не вчив, як треба писати наукові праці, – а, зрештою, і будь-які інші»¹. На думку дослідниці, це пов'язано із старою радянською традицією, коли «всі авторські оригінали проходили ретельне ре-

дакторське опрацювання (що іноді мержувало з переписуванням)» [там само]. Очевидно, що свою роль відіграли тут і певні освітні особливості: пріоритетність усних форм подання і репродукції знань, які довгий час панували у наших університетах, а також особлива увага до стилістики мовлення, дотримання «культури слова» і одночасна занедбаність риторичних студій, відсутність прагматичного інтересу до вивчення й навчання ефективних стратегій комунікації (детальніше про це див. [Yakhontova, 2001]). Загалом видається, що у нашій культурній та педагогічній традиції письмо трактується не як сукупність певних *умінь* та *навичок*, а як *здатність* або *дар*, внутрішньо притаманний людині, що може бути гіршим або кращим залежно від рівня індивідуальних здібностей. При цьому письмо розглядається передусім як словесна творчість, що вимагає постійної уваги до мовних ресурсів.

Заради справедливості слід зауважити, що останнім часом можна спостерігати помітні зміни у ставленні до наукової комунікації як у теоретичній, так і прикладній площинах. Показовою у концептуальному плані є, наприклад, стаття П. Селігея, в якій автор порушує питання про майстерність написання наукових текстів, необхідність урахування чинника адресата та психології сприйняття при оприлюдненні наукових ідей та важливість здійснення свідомого впливу на читачів з боку автора наукової праці³. Про новий для нашої педагогіки підхід до навчання наукової мови свідчить поява посібника Г. Онуфрієнко, де автор прагне допомогти студентам, магістрантам та аспірантам опанувати технологію роботи з сучасним українським науковим текстом. Автор пропонує скористатися спеціально розробленими алгоритмічними приписами, за якими організовується навчальна

мисленнево-мовленнева діяльність, пов'язана з узагальненням інформаційного змісту тексту (при написанні анотацій, рефератів, рецензій) та підготовкою наукової доповіді або статті².

Трактування письма в американській академічній культурі. У США письмо займає чільне місце у навчальних планах університетів і має досить довгу історію: вважається, що вона розпочалася ще у 1873 р., коли Гарвардський університет вперше додав до списку своїх вступних вимог наявність умінь композиційно будувати тексти англійською мовою. Особливий інтерес до вивчення і навчання письма в Сполучених Штатах розвинувся у 50–60-х роках ХХ ст. під впливом тогочасних освітніх реформ, які привели до тестування навичок письма у вступників до американських коледжів і включення обов'язкового предмета (*freshman writing and composition class*) для тих першокурсників, які не могли успішно впоратися з тестом. Метою цього курсу є розвиток у студентів таких умінь і навичок, як здатність розпізнавати певні риторичні ситуації та застосувати відповідні стратегії письма; використовувати різну організацію текстів відповідно до їхньої мети; знати й вживати стилістичні прийоми, адекватні різним риторичним ситуаціям; синтезувати ідеї з різних джерел із своїми власними думками та досвідом⁸.

Величезний вплив на розвиток письма як науково-педагогічної дисципліни у США мала класична риторика Аристотеля, успішне відродження і педагогічне застосування якої стало поштовхом до розробки нових теорій, адекватних сучасним науковим і суспільним потребам. У педагогічній практиці риторика як мистецтво переконання стала основою трактування письма як *когнітивного та соціально-обумовленого процесу*, під час якого студенти вчать вибирати

різні риторичні стратегії і приймати рішення щодо їх застосування.

З кінця 1970-х рр. риторика й педагогіка письма почали доповнюватись поняттями з нової методологічної парадигми – соціального конструктивізму (*social constructionism, або social constructivism*), поштовх до формування якого дала відома нині книга П. Бергера та Т. Лукманна «Соціальне конструювання реальності»⁷. Нині соціоконструктивізм домінує в суспільних науках США з особливим впливом на наукові дисципліни, що мають відношення до вивчення мови, дискурсу і культури. Хоча можливі досить різні інтерпретації його основних теоретичних засад, найхарактернішим положенням цього напрямку є визнання того, що знання та ментальні репрезентації реальності інтерактивно створюються в соціокультурних середовищах як відповідь на спільні потреби і цілі членів різних соціумів і як реакція на самі соціокультурні середовища. Ці репрезентації весь час відтворюються, динамічно видозмінюються у процесі історичномінливої людської діяльності, формують наші уявлення про соціальні реалії і значною мірою конструюють саме суспільне життя.

Підходи до навчання письма. У ході еволюції письма як дослідницької галузі та навчальної дисципліни у США сформувався широкий діапазон дидактичних підходів та методів. Їх можна об'єднати за загальною спрямованістю: 1) статичні, зосереджені на кінцевому продукті процесу письма – тексті (*product approach*); 2) процесуальні, коли передусім цікавляться процесом написання (*process approach*); 3) жанрові, спрямовані на опанування провідних жанрових особливостей різних текстів (*genre-based approach*).

Згідно з першим підходом студентам пропонують модель тексту та різні вправи, спрямовані на те, щоб привернути

увагу до його важливих рис. Потім вони самі повинні створити подібний текст. Другий підхід, що розвинувся як протидія першому, базується на ряді філософсько-ідеологічних припущень, головними з яких є такі: письмо є креативним процесом, що включає вироблення різних стратегій та розв'язування риторичних проблем; воно допомагає формувати та розвивати думки, потребує постійної роботи над текстом та уважного ставлення до його сприйняття іншими; оцінюванню підлягає не лише кінцевий письмовий продукт, а і попередній процес його поліпшення та вдосконалення⁸. Відповідно, письмо повинно корелювати з ментальними діями у таких формах, як обдумування та планування тексту, підготовка його попередніх версій, їх поступове вдосконалення, обговорення тексту з викладачем та іншими студентами.

Суть жанрового підходу полягає у використанні поняття жанру як домінуючого організаційного принципу навчання письма. При його застосуванні увагу зосереджено на вивченні й засвоєнні глобальної побудови різних жанрів та провідних типологічних рис текстів, що їх реалізують. Наприклад, жанрово спрямоване навчання написання наукових статей передбачає ознайомлення з їхніми головними цілями (презентація нових наукових результатів, переконування читачів у цінності доробку, просування наукових результатів, їх популяризація та поширення), формальною структурою (вступ – методи – результати – обговорення – висновки), типовими риторичними особливостями аргументації (наприклад, стратегією заповнення прогалини в існуючих дослідженнях) та провідними мовними рисами (наприклад, вживанням пасивного стану дієслова).

Жанрово-спрямоване навчання видається особливо корисним при вивченні

англійської мови як важливого засобу міжнародної інтеграції, необхідного для встановлення та підтримання контактів і співробітництва. Такі ознаки жанрового підходу як глобальне бачення організації текстів та наголос на типових текстових моделях допомагає суттєво збагатити мовні ресурси, часто обмежені в тих, хто є культурно, географічно та економічно віддаленим від реалій англомовних країн. Отже, не дивно, що цей підхід набув поширення при викладанні англійської з академічною метою. Зокрема, він широко застосовується при навчанні студентів-іноземців англомовного наукового письма в Мічиганському університеті (м. Анн Арбор, США), де автор неодноразово стажувалася.

Навчання англомовного наукового письма в українському контексті. Слід зазначити, що в Україні інтерес до англомовної науково-академічної комунікації набуває популярності завдяки розширенню міжнародних науково-професійних контактів, поступовому залученню українських науковців до міжнародного співробітництва та модернізації освіти. Українські викладачі англійської мови почали цікавитися принципами й методами навчання академічного письма, стали включати його елементи в університетські мовні курси та підручники для аспірантів і студентів. Своєчасними реакціями на ці нагальні потреби стало опублікування навчальних та довідкових матеріалів з наукового письма англійською мовою українськими авторами (див. 4, 6). Про серйозність інтересу до цієї нової дидактичної проблематики свідчить і створення Центру англомовної академічної комунікації (2005) при Львівському національному університеті імені Івана Франка, мета якого надання допомоги у вигляді консультацій, семінарів, тренінгів та дистанційних курсів студентам та науковцям, зацікавленим в ово-

лодінні навиками англомовного письмового спілкування.

Навчання англомовного письма потребує, однак, вироблення методології, адекватної завданню – прилучити наших майбутніх і теперішніх учених до міжнародного академічного життя, надати їм змогу оприлюднювати свої праці для глобалізованої аудиторії та спілкуватися з науковцями інших країн. Саме такою спрямованістю викладання англійської мови для наукових цілей у наших умовах повинно відрізнятися від відповідних курсів в англомовних західних університетах, де студенти перебувають у відповідному мовному й культурному середовищі і потребують навичок комунікації передусім для навчальних цілей. Отже, є потреба у розробленні принципів та методів викладання курсів з англомовного наукового письма, які відбивали б специфіку навчальних цілей нашого освітнього контексту.

Видається, що саме такою, ефективною для українського навчального середовища, методологічною базою навчання англомовного наукового письма могла б стати сучасна концепція жанру та розроблений на її основі жанрово спрямований дидактичний підхід, який завдяки своїй дедуктивності та глобальності охоплення дає змогу доволі швидко та ефективно опанувати провідні моменти організації й побудови текстів різної жанрової приналежності. Його подальший розвиток та адаптування до українських освітніх умов могли б допомогти студентам і аспірантам достатньо успішно розвивати найважливіші навички англомовної наукової комунікації.

Концептуальна модель жанрово орієнтованого навчання англомовного наукового письма для аспірантів українських вузів була розроблена в ряді попередніх праць (детальніше про неї див. [Яхонтова, 2007]) на основі творчої

модифікації американського підходу. Її методологічною основою є бачення жанрів наукового спілкування як водночас нормативних зразків та креативних процесів. Відповідно, навчання англомовного наукового письма має два основних рівні реалізації: перший рівень присвячено оволодінню науковими жанрами як моделями, а другий – розвитку навичок їх вільного, креативного використання. Цим двом етапам передують коротке і доступне для аспірантів за формою і змістом ознайомлення з теоретичними аспектами обраних для вивчення жанрів, що може включати висвітлення комунікативних цілей, а також загальні відомості про особливості функціонування та стиль комунікації, прийнятий у міжнародних наукових спільнотах.

Жанрово орієнтована модель навчання письма відображена в *English Academic Writing for Students and Researchers* («Основи англомовного наукового письма») – першому в Україні підручнику з основ англомовної письмової наукової комунікації, що належить автору статті. У ньому висвітлено особливості структурно-композиційної та функціонально-сислової організації провідних жанрів сучасного англомовного наукового дискурсу (статей, анотацій, тез доповідей, наукових проектів, листів), розглянуто їхні важливі складові елементи, виділено моделі текстуалізації жанрового змісту та окреслено суттєві мовні моменти. Посібник ґрунтується на автентичному матеріалі з гуманітарних та природничих галузей гуманітарного знання, методично розробленому у вигляді 100 вправ. До більшості завдань подані відповіді в окремому розділі, що дає змогу контролювати самостійну роботу. Організація навчального матеріалу у посібнику загалом відповідає структурі згаданої вище концептуальної моделі.

Як показав практичний досвід викладання основ англомовного наукового

письма аспірантам Львівського національного університету імені Івана Франка, підручник є ефективним матеріалом, який можна успішно застосовувати у навчанні аспірантів українських вузів. Більше того, він може бути основою і короткотривалих (одно- або дводенних) тренінгів для окремих груп науковців, зацікавлених в оволодінні певними жанрами англомовного наукового спілкування. Такі тренінги, зокрема, вже були проведені автором у Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську і Тернополі для випускників українсько-американського академічного обміну за сприяння таких науково-освітніх організацій і програм, як CEUME, IREX та ECA NIS College and University Partnerships Program.

Звичайно, педагогічний потенціал жанрового підходу до навчання англомовного наукового письма в українському контексті залежить і від дидактичного забезпечення, його відповідності цілям і потребам конкретних груп науковців, рівня теоретичної та практичної підготовки викладачів, загальної розвиненості культурологічних досліджень, у тому числі і порівняльного характеру. Тому потрібна подальша робота з розробки та апробації відповідних методичних прийомів та навчальних матеріалів, що вимагатиме певних зусиль лінгвістів і фахівців споріднених сфер. Жанровий підхід може бути поширено і на навчання письмової комунікації в інших англомовних галузях, наприклад ділової англійської мови (*business writing*) або міжнародної юриспруденції (*legal writing*). Отже, будемо сподіватись, що американські підходи до навчання письма почнуть активніше привертати увагу наших науковців та педагогів, а їх адаптація до українських академічних вимог принесе реальну користь для вітчизняної освіти, співзвучну її прагненням увійти в європейський освітній та інтелектуальний простір.

Література

- ¹ Зелінська Н. Дзеркало сучасної науки: книговидання в Україні 90-х // Слово і час. – 2001. – № 9. – С. 75–82.
- ² Онуфрієнко Г.С. Науковий стиль української мови: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.
- ³ Селігей П.О. Науковий стиль української мови: ресурси оновлення // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 174–186.
- ⁴ Тарнопольський О.Б., Кожушко С.П., Рудакова М.В. Писати академічно: Посібник. – К.: ІНКОС, 2006. – 228 с.
- ⁵ Яхонтова Т.В. Жанрова модель навчання англомовної наукової комунікації // Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень і методика викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі / За ред. В.Т. Сулима, С.Н. Денисенко. Ч. 1. Лінгвостилістика. Лексична семантика. Фразеологія. – Львів: Видавничий центр ЛДНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 359–361.
- ⁶ Яхонтова Т.В. Основи англомовного наукового письма: Навч. посібник для студентів, аспірантів і науковців. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 220 с.
- ⁷ Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality. – Anchor Books: Garden City, New York, 1967. – 130 p.
- ⁸ Connor U. Rhetoric and composition in the United States: Some recent trends // Academic Writing Today and Tomorrow / Eds. E. Ventola and A. Mauranen. – Helsinki: Helsinki University Press, 1996. – P. 91–126.
- ⁹ Hyland K. Teaching and Researching Writing. – Harlow: Longman, 2002. – 254 p.
- ¹⁰ Yakhontova T. Textbooks, contexts, and learners // English for Specific Purposes. – 2001. – Vol. 20. – Supplement 1. – P. 397–415.

III. Взаємopроникнення культур

Олександр Довженко і Америка: «Прощавай» чи «Здрастуй»?

Наталія Висоцька

The paper seeks to explore the subject of Oleksandr Dovzhenko's relationship with America on a variety of levels, including the reception of the well-known Ukrainian director's films in the United States, his own attitude toward the country, and the inclusion of propagandistic Cold War clichés in Dovzhenko's uncompleted last film Goodbye, America! The paper argues that the artist's largely negative perception of the U.S. was caused not solely by the ideological pressure exerted on him by the totalitarian regime, but also by internal factors, such as his dissatisfaction with America's stand during World War II as well as his personal preoccupation with the decline of the «natural» lifestyle, which he believed was threatened by America's urbanized and mechanized civilization.

2002 р. у багатьох містах США та Канади зі значним успіхом пройшла широка ретроспектива довженкових фільмів під назвою «Краєвиди душі: кінематограф Олександра Довженка», супроводжувана виставками, лекціями, відгуками у пресі (у підготовці цього проекту американська сторона співпрацювала з Міністерством культури України та Національним центром Довженка). У хорі панегіричних висловлювань не можна було не почути й невеселі ноти – Довженка характеризували як «одного з найменш відомих [у світі] серед видатних кіномитців ХХ ст.». На думку дослідників, до такого стану спричинилися як політичні, так і естетичні чинники, – поперше, багаторічна опала з боку тоталітарного режиму, по-друге, поетична природа довженкового кіно, що вступала у суперечність з панівним у масовій свідомості уявленням про фільм

як, насамперед, про «низку подій». Зокрема, «заочні стосунки» українського режисера з Америкою позначені неоднозначністю й навіть суперечливістю, зумовленими комплексом об'єктивних і суб'єктивних обставин, що переплелися для Олександра Довженка у тугий вузол його трагічної долі.

На одному з міжнародних зібрань Ч. Чаплін назвав Довженка єдиним митцем – мислителем і поетом, що його дало світові слов'янство. Коментуючи ці слова у своєму щоденнику, їхній об'єкт саркастично зауважує: очевидно, почувши їх, «українська частина нашої радянської делегації діячів культури ніяково опустила очі, не знаючи, як реагувати...»¹. У цьому епізоді сконцентровані дві теми: висока оцінка довженкового кінодоробку світовою (і американською в тому числі) художньою спільнотою, і та «смерть у житті», на яку прирікла його «ненависть великих

якраз у момент їхньої малості» [там само]. Власне кажучи, діячі культури США мали змогу познайомитися з кращими працями Майстра, знятими на вершині його творчих можливостей, – «німою» трилогією, до якої, поруч із «Звенигорою» (1927), та «Арсеналом» (1929) належить і шедевр «Земля» (1930), з першим його звуковим фільмом «Іван» (1932) та «Аероградом» (1935). Це знайомство, по-перше, не залишило сумнівів щодо виправданості рогляду кінематографу Довженка у контексті мистецького авангарду перших десятиліть минулого століття, по-друге ж, визначило його особливе місце серед митців європейського модернізму як належного до того його струменя, представники якого (наприклад, Марк Шагал, Ф. Гарсія Лорка) знаходили наспрагу в національних традиціях, спираючись на народний етос, світовідчуття і фольклорну міфопоетику.

Немає нічого дивного у тому, що американську уяву особливо вразило вміння Довженка кінематографічними засобами передати широчінь, незорість, красу рідного краю. Адже міфологема «природи/землі» завжди відіграла одну з провідних ролей у становленні національної системи цінностей мешканців Нового Світу. Спочатку як велич, безмежність і «незайманість» північноамериканського континенту, що відкрилася очам заворожених першопоселенців – прибульців з Європи і відбилася у концепції Америки як «Нового Едему»; далі як невблаганна, часто ворожа до людини сила, і водночас джерело життя й добробуту. Трансценденталізм першої половини ХІХ ст. відкрив у природі всеохопну духовність, єднання з котрою було проголошено метою людського життя. Невипадково естетичні пошуки і знахідки Довженка порівнювали з тим, що робили в американському кінематографі режисери його покоління – Кінг Відор

(1894–1982) та Джон Форд (1895–1973), звертаючись до теми землі у широкому сенсі, не лише «earth», як звучить в англійському варіанті назва фільму Довженка, але й «land». Невипадково й те, що «Аероград» йшов в американському прокаті під назвою «Фронтір»: історія боротьби за побудову соціалістичного міста у далекосхідній глибинці неминуче асоціювалася в американській свідомості саме з вестерном: і там, і там, хай по-різному в силу ідеологічних відмінностей, гучно лунала тема невблаганного, і водночас неоднозначного наступу «цивілізації» на «дикість» (у природі та людині). Саме через вкоріненість Довженка у природні цикли та життєустрій українського села одним з нервів його кінематографу стало зіткнення між патріархальним ладом життя та його докорінним ламанням, що відбувається через вторгнення у нього ХХ ст. з його механізацією, урбанізацією, конвеєром та знеособленням людини (якщо навіть винести за дужки соціальну складову цих змін). Подібна тривога, хоч і потрактована під іншим кутом зору, наспражує й американську культуру, починаючи ще з ХІХ ст. (поширений образ «машини в саду»). Водночас, цими ж настроями можна, принаймні частково, пояснити негатив, яким часто-густо забарвлені різноформатні «висловлювання» митця про США – від щоденникових записів і до сценарію та відзнятого матеріалу фільму «Прощай, Америко!»

Мабуть, не всім не-фахівцям відомо, що режисерська кар'єра видатного митця, яку в останні десятиліття його життя болісно гальмував режим, перервалася під час роботи над фільмом саме під цією назвою. Як правило, сучасні кінознавці, згадуючи про цю стрічку, не висловлюють особливого жалю з приводу її незавершеності, і їх можна зрозуміти. Створювана на початку холодної війни (1949–1950) людиною, яка до самого

дна душі переживала драму понівеченого таланту (про що свідчать, зокрема, неймовірно гіркі щоденникові нотатки того періоду), вона є не стільки явищем мистецтва, скільки продуктом вкрай несприятливої для творчої особистості взагалі, і для конкретної особи Олександра Довженка історичної ситуації. У 1949 р. практично викреслений з творчого життя Довженко не міг собі дозволити розкоші відмовитися від наданого йому «згори» замовлення – написати сценарій і зняти фільм за книгою американської журналістки А. Б'юкард (*Annabelle Bucard*) «Правда про американську дипломатію», що вийшла російською та англійською мовами того самого року. І Довженко починає працювати над сценарієм (принагідно зазначимо, що після того, як майже всі епізоди у павільйонах було відзнято, режисер одержав наказ негайно припинити зйомки). «О. Довженко встиг змонтувати відзнятий матеріал (6 частин)». Таким чином, історія розчарування співробітниці посольства США у Москві «Анни Бедфорд» у повоєнній американській дійсності та політиці, що завершується рішенням залишитися в «країні майбутнього» – СРСР, має документальну основу. Це не змінює того факту, що лівова частка тексту являє собою суто пропагандистський матеріал, поданий у формі чорно-білої агітки: в США – роздмухувачі нової війни, їхні представники в Радянському Союзі – шпигуни й гранично аморальні люди, СРСР – єдина надія людства. У фільмі діє величезна кількість персонажів, серед них чимало історичних – хтось під власним прізвищем, хтось – під прозоро видозміненим (Беррімен замість Гарріман, Джон Форстер Пурріс замість Далласа тощо). Є серед персонажів і певний «містер Кеннон», представлений як зятятий ворог миру і всього прогресивного взагалі... Щодо простих американців

(члени родини Анни, передові науковці, робітники тощо), їх показано з симпатією, близькою до жалю з приводу їх нездатності щось змінити у власній країні. Тим болісніше раптом натикатися серед цього вкрай заідеологізованого дискурсу на відголоски «колишнього» Довженка, які трапляються, щонайбільше, у поетичних описах природи. Ось, скажімо, як зображено трансатлантичний переліт (до речі, у літаках відбувається значна частина дії, і це вже данина новому світові, що стрімко глобалізується): «Над океаном сходить сонце. Вся неозора океанська гладінь і фантастичні стовпища весняних хмар, пронизаних віялом променів, і літак – все залите урочистим рожевим сяйвом з багатьма найскладнішими миготливими відтінками»². Так само знаменно з огляду на світобачення автора, що прагнення СРСР до миру як антитеза людиноненависницьким планам імперіалізму США виявлено через лісонасаджувальну, як ми сказали б сьогодні, екологічну діяльність. Радянське абсолютне «добро», протиставлене такому ж абсолютному американському «злу», уособлено в дорогому для письменника образі 30 мільярдів дерев, які за планом «професора Громова» висаджують на стародавніх чернігівських землях тисячі щасливих колгоспників. Шкода, що Довженко не знав, мабуть, про популярного персонажа американського фольклору – Джона Яблучне Зерно, що засіває землю яблуньками... Міру насильства Довженка над собою під час виконання цієї небажаної роботи можна уявити за допомогою наступного контрапункту: сценарій закінчується епізодом тріумфальних першотравневих свят у Москві, місті, де «створені найвищі діла сучасності», де «сказані найдорожчі слова народам на тисячі років наперед», яке «звернене в майбутнє»². Паралельний запис у щоденнику засвідчує, що приблизно тоді,

коли писалася ця вірнопідданицька сцена, письменник відчував себе «проклятим всіма, всіма забутим і ненавидимим кимсь» і констатував: «Яку пекельну кару придумано для мене! Холодну, довгу, тиху смерть. Немов немає мене уже давно й не було. Неначе я й не жив на світі, і не трудивсь, і не творив нічого. І Батьківщину наче не любив і (мов) вигнаний помилуваний пес живу, доношую розбите хворе серце»¹.

Проте навряд чи коректно відносити всі інвективи на адресу Америки, виключно на рахунок явного і прихованого примусу. У випадку з Довженком справа значно складніша, бо ідеологія доби, безжальної до нього, була ним певною мірою (якою саме – він сам, напевне, не віддавав собі ради) інтерналізована, «впущена в себе», внутрішньо прийнята. Як зазначає Р. Корогодський, говорячи про «стражденний процес ламання характеру в результаті приневолення», «Довженко-людина і сам прагнув, і водночас примушений був служити ідеям нового ладу. Довженко-художник внутрішньо опирався такого роду «самовідданій службі»⁴. Таким чином, ставлення до США складалося з кількох шарів зовнішніх і внутрішніх спонукань та імпульсів, серед яких, безумовно, важливе місце належало очевидному політичному і психологічному тиску з боку влади та упертій потребі митця зберегти залишки віри в ідеали комунізму. Але до них додаються, на нашу думку, принаймні ще два моменти. Один з них пов'язаний з досвідом Великої Вітчизняної війни, котрий для Довженко мав пронизливо особистісний характер: розп'яття матінки-України, Великої Вдовиці, «що загубила у війні половину своїх синів»¹. У світлі народної трагедії образ Сполучених Штатів – багатой країни, яка територіально перебуває у безпеці, не має жертвувати життями своїх синів та дочок, а до того ще й наживається на

горі європейських народів, відкупаючись від них лендлізами, набував для емоційного художника виразно непривабливих рис; звідси й несправедливі з нашої сьогоденішньої точки зору прокльони на її адресу у щоденнику Довженка. Щодо другого моменту, то він стає зрозумілим у контексті вже згаданого, органічного для Олександра Петровича як для людини і митця переживання гармонії з природою як вищої точки буття, що разом з любов'ю до України складає, на нашу думку, стрижень його індивідуальності. Він розмірковує про протиставлення культури природі, про «містоманію», яка охопила його сучасників. «Світ великий, красивий, вічно повний новин і таємниць. Отся безмежність, неосяжність світу більш, як це не дивно, влаштовувала людину в ньому, аніж зараз, коли радіо-пропелеро-стратосферо-телевізію демони, що виплигнули з пляшки, отруїли людину, посіяли печаль і зло. Скільки зла!»¹. У технізованій Америці, що не лише забудувала свої простори мега-містами, а й відкоркувала судину з ядерним джином, він бачив загрозу своєму уявленню про те, як належить жити людині, а відтак і загрозу мистецтву. «Американський композитор», пише Довженко, «живе в світі виття, стуку, скреготу, какофонії, божевільного ритму, автомашин, ліфтів т. і. Це створює його світовідчуття. Жалюгідне явище, але це факт. Він – антипод гармонії і мелодії через те, що гармонія й мелодія в нашому розумінні і в розумінні великих класиків відсутні в його серці»¹. І знову можна лише пошкодувати, що «залізна завіса» перешкоджала Довженкові почути голоси американців різних епох, занепокоєних симптомами тієї самої хвороби. Він знав про багатьох з них; на сторінках сценарію «Прощай, Америко!» з'являються імена Т. Драйзера, Марка Твена та У. Уїтмена, цитуються вірші цього останнього. Проте

надто пильно вдивлятися в обличчя «ворога» не дозволяла жорстока доба – а, можливо, цьому не сприяли і внутрішні нахили самого Довженка, очі котрого були «запрограмовані» на якнайяскравіше бачення рідної, а не чужої землі.

Хоча б як там було, сьогодні Довженко приходиться до Америки своїми фільмами. І нехай, як про те було згадано на початку, англійською мовою про нього написано не дуже багато (чи, сказати б, недостатньо), проте англійськомовна довшенкіана все-таки існує. Творчість Довженка характеризує у серйозному дослідженні «Кіно: історія російського та радянського кінематографу» Д. Лейда (*Leida, 1973*). Того ж року виходить збірка за редакцією відомого канадського науковця і перекладача М. Царинника «Олександр Довженко: поет як фільмотворець» (*Carynyk, 1973*), куди увійшли вибрані переклади довшенкових текстів, і яка вже давно стала бібліографічним раритетом. В. Кеплі, професор Вісконсінського університету у Медісоні, захистив дисертацію на тему «Ранні твори Олександра Довженка і українська відповідь на виклики радянського модернізму», на основі якої згодом написав книжку. Монографія Кеплі «На службі у держави: кінематограф Олександра Довженка» вийшла друком 1986 р. (*Kepley, 1986*). Дослідник розглядає довшенкові фільми як результат зіткнень та суперечностей між політичними силами та впливами. Зокрема, їхньою найважливішою ознакою Кеплі вважає «напруту між народними українськими джерелами та модерністськими (і модернізуючими) впливами, які були приведені у дію більшовістською революцією» (*Kepley, 2002*). Нарешті, недавно (2002) надруковано працю

Д. Лайбера «Олександр Довженко: життя у радянському кіно» (*Liber, 2002*). Це, власне кажучи, біографія митця, що проливає світло на його бурхливі стосунки з владою – як у особі «перших постатей» держави – Сталіна та Хрущова, так і з нижчими її ешелонами, представленими «керівниками» радянської (і української) культури і кінематографу зокрема. Щодо естетичного аналізу, на увагу заслуговує присвячений Довженкові розділ у збірці відомого кінокритика Г. Переса «Матеріальний привид: фільми та їхні художні засоби» (*Perez, 1998*), позначений тонкістю та глибиною прочитання кінотекстів. Цілком закономірно, що сучасні наукові звернення до довшенкового спадку використовують розмаїтий спектр підходів, від культурологічного і новоісторичного, з наголосом на ідеологію, до суто поетологічних. Скажімо, у дисертації Р.Д. Узвішина (2005), присвяченій трьом «німим» кінофільмам Довженка, вони розглядаються як «ейфоричний діалог з європейським модернізмом», для аналізу котрого залучаються графічні та музичні асоціації, простежуються зв'язки з усією палітрою українського і світового мистецтва того часу, у тому числі, курбасівським «Березілем», неовізантійськими пошуками бойчуківців, мексиканською школою настінного живопису (*Uzvishyn, 2005*).

І все-таки – ще так часто засоби масової інформації США продовжують йменувати Довженка «російським» режисером... Отже, нові зустрічі митця з Америкою ще попереду, так само, як і ґрунтовні дослідження контактних і типологічних зближень між творчістю українського художника і феноменами американської історії, психології та культури.

Література

1. Довженко О.П. Сторінки щоденника (1941–1956). – К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. – С. 204–383.
2. Довженко О.П. Прощай, Америко! // Твори в п'яти томах. Том 2. – К.: Дніпро, 1984. – С. 401.
3. Олександр Довженко. Літопис життя. Фільми. Малюнки. Задуми. – К., 1994. – С. 38.
4. Короводський Р. Хресна дорога до «Зачарованої Десни» // О.П. Довженко. Господи, пошли мені сили. Щоденники, кіноповіді, фольклорні записи, листи, документи. – Харків: Фоліо, 1994. – С. 6–53.
5. *Sarynnyk, Marco*. Alexander Dovzhenko: Poet as Filmmaker: Selected Writings. MIT, 1973.
6. *Kepley, Vance*. In the Service of the State: The Cinema of Alexander Dovzhenko. – Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1986.
7. *Kepley, Vance*. Ukrainian Pastoral. How Alexander Dovzhenko brought the Soviet avant-garde down to earth. <http://www.film-line.com/fcm/5-6-2002/dovzhenko2.htm>
8. *Leida, Jay*. Kino: A History of the Russian and Soviet Film. – N.Y.: Collier Books, 1973.
9. *Liber, George*. Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Cinema. British Film Institute, 2002.
10. *Perez, Gilberto*. The Material Ghost: Films and Their Medium. – Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1998.
11. *Uzvyshyn R.J.* Icons of Dreams. Alexander Dovzhenko's Silent Trilogy. Dissertation. <http://members.aol.com/vladyt-wo/Dissertation.html>

Весь цей джаз із французьким шармом...

Наталія Мусянко

This article is devoted to the problem of higher education reform in Ukraine taking into consideration the experience of the United States. The article suggests establishing university associations and professor associations for the purpose of disseminating information. This would include information on scholarships, opportunities to take elective courses in addition to the core curriculum, the organization of individual and independent work, new methods to deliver lectures, the standardization knowledge testing, and new approaches in education.

Новий Орлеан – Одеса – Монреаль

Новий Орлеан, Одесу та Монреаль розділяють тисячі кілометрів і державні кордони, проте об'єднує виразна пасіонарність, жага до життя, любов до краси, музики і веселощів, французький шарм та почуття гумору. Три ці значимих порти, відповідно, США, України та Канади створюють своєрідний пасіонарний трикутник.

Одеса, безумовно, є найбільш французьким містом України. Батьки міста Дюк Рішельє та генерал Де Рібасс впевнено зберігають перші позиції за популярністю та кількістю сфотографованих біля їхніх пам'яток туристів, перехрестя Дерibasівської та Рішельєвської залишається стовпом одеської міфології, а Французький бульвар – найкрасивішою вулицею міста. Коли в радянську епоху в інших містах шостої частини світу до жінок зверталися гендерним *товариш* або уїдлигим *громадяночка*, то в Одесі соковито звучало елегантне *мадам* чи просто, по-одеськи, *дама*. Люблю Одесу.

Монреаль є найбільш французьким містом Канади. Звичайно, місто Квебек, столиця канадської франкомовної провінції Квебек, само претендує бути таким. Однак там французькою спілкуються сухі, як в усьому світі, чиновники, а в Монреалі простою невишуканою квебецькою варіацією мови кохання та дипломатів щебечуть українські та китайські дітлахи, італійські та грецькі ресторатори, португальці та арабські продавці, гаїтянські та індійські таксисти. Навіть англофони тут знають французьку. Суцільний драйв.

Найбільш французьким містом США, беззаперечно, є Новий Орлеан. Вже сама назва міста говорить про його французькі корені. Колись до Луїзіани тікали з Вандеї від Французької революції багаті роялісти. Рятувалися і французькі фермери та бідняки з Канади, після перемоги англійців над французькою армією. Всі вони привезли неповторну французьку кухню, мову та колорит до цього краю, де вже змішалися білі, чорні, індіанці. В 1803 р. Наполеон Бонапарт за безцінь продав французьку Луїзіану уряду Сполучених

Штатів. А вишуканий Французький квартал досі приваблює туристів зі всього світу. Помилка історії.

Прямує Міссісіпі до Нового Орлеана легендарна «Принцеса Міссісіпі», спускається Дніпром до Одеси новонароджена «Принцеса Дніпра». Кілька століть тому припливли Святим Лаврентієм до Монреалю *дочки короля*. Так охрестили прибулих жінок, серед яких було і чимало повій, котрих французький король відправив своїм колоністам, бо їм їх бракувало. Як завжди. Та гонорові місцеві трапери ставили питання про родовід своїх наречених. І одержували відповідь: король усіх удочерив, отже, кожен, хто з ними одружиться, стане зятем короля. А копія цього указу досі висить у красивій рамці на стіні відомого монрального ресторанчика «Filles du roi». Можете перевірити. Там вдягнуті у строї XVII ст. офіціантки подають традиційну квебецьку страву – тушковані свинячі ніжки. Більш ніж смачно.

Монреальський порт є морським, доступним для океанських гігантів, що вільно піднімаються могутнім Святим Лаврентієм на сотні кілометрів. Його історія – це історія освоєння просторів Північної Америки. Важка, героїчно-трагічна доба. Може тому, після тривалих війн і нескінчених мандрівок, щохвилиної боротьби за існування і виживання, від порту до Королівської гори звелось одне з найкомфортабельніших міст світу. Щоб можна було схватися від сорокаградусних затяжних зимових морозів і вітрів, а також від жорстокої літньої спеки. Суцільний комфорт.

Вулиця Порто-франківська, що огинає центральну частину Одеси, нагадує нам про «вільну гавань» (*porto franco*). В 1817 р. тут була зона вільної безмитної торгівлі, яка дала поштовх швидкому розвитку порту і міста, але жила за своїми суворими законами, а вітер не-

безпеки гуляв нею навіть при спокійному морі. Відправлялися звідси кораблі і до Нового Орлеану, де зупинялися на відпочинок, окрім простих моряків, пірати і работоргівці, де з дверей барів – ресторанів ллється музика, де народився джаз, і сам його батько з чорної шкірою та французьким іменем: Луї Армстронг.

Одеса також завжди вважалася негласною столицею джазу. Вона збирає гостей з усього світу на свій джаз-карнавал в оксамитовому сезоні. Карнавальна концепція цього джазового фестивалю не є випадковою, адже сюди запрошують музикантів з різних країн, що грають абсолютно різний джаз. Карнавал відкритий – тут кожний знайде щось для душі. Як і на джазовому фестивалі в Монреалі, який виплескується на вулиці в середині літа, коли липнева монреальська спека і розкішні квіти, що ними прибране місто, роблять його подібним до південних Одеси і Нового Орлеана, коли неможливо повірити, що невдовзі величезні снігові кучугури накриють його на півроку. Якщо в Одесі та Монреалі є джазові сезони, то в Новому Орлеані кількість джазових фестивалів просто важко перерахувати. Джаз – форевер.

Історія цих *сонячних* міст має свою втаємничену місячну сторону. В багатокілометрових катакомбах Одеси, що ніхто не обійшов до кінця, криються нерозгадані таємниці, про них складають легенди. Дії багатьох містичних трилерів американського кіно – згадаємо «Серце ангела» Алена Паркера – відбуваються саме в Новому Орлеані, де серед веселощів звучать і сумні блюзи, мелодії, що їх привезли з собою рабів-африканці. З далекого Чорного континенту прибули з ними і їхні вірування, з незрозумілими, часто жорстокими ритуалами. А Монреаль, про всяк містичний випадок, дав своїм вулицям імена

святих. Його так і називають: Місто всіх святих (*La ville de tous saints*).

Єдиний у світі Музей сміху знаходиться в Монреалі, а єдина в світі Юморина відбувається в Одесі. Новий Орлеан сміється голосно і заливчасто, особливо на славетному зимовому карнавалі Марді гра (*Mardi gras – жирний вівторок*), що колись знаменував собою, як і європейські карнавали, веселощі перед Великим постом. У завжди відкритому для карнавалів та вуличного театру Новому Орлеані, він з'єднав у собі європейські, африканські, американські традиції і вибухнув з новою південною силою. Щороку саме в цей час у місто стягується безліч туристів. Щоб посміятися разом з Новим Орлеаном. PR.

Проте в житті цих трьох міст було далеко не до сміху. Вони пережили тяжкі випробування через природні катаклізми та війни. Відчай і страх. Безпощадна Катрін зруйнувала в 2005 р. майже половину Нового Орлеану, більшість городян покинули місто, багато хто з них, вже не повернеться сюди ніколи. Льодовий дощ взимку 1997 р. надовго занурив у холодну темряву Монреаль, половина його дерев та стовпів електропередач впали наче зрізані лезом, перекриваючи дороги, завалюючи будинки та машини. Яким мінливим і залежним є будь-який комфорт. Холера багато разів

стукала в двері Одеси, зупиняючи і сміх, і торгівлю, і життя людське. Війни 20 сторіччя руйнівним вихором не раз проносилися бульварами південної Красуні. *C'est la vie*.

Життя знову і знову відновлюється і бере своє. *Хай біжать ці добрі дні* (*Laissez les bons moments rouler*) – таким, незважаючи на сумнозвісну Катрін, залишається французький слоган Нового Орлеана. І першим відновився саме його Французький квартал, відомий у світі своїми ресторанами, їхньою різноманітністю та якістю, відкритістю та смачністю, де змішалися кухні Півдня та Півночі, Заходу та Сходу. Монреаль, сидячи на своїй літній терасі у греків, італійців, китайців, індусів, португальців, арабів, і, звичайно, у кулінарних метрів – французів, є істинним пошанувачем такого розмаїття, а в самому серці його фестивального життя гостинно відкриває двері ресторанчик Батон Руж (*Baton Rouge*). Жодної конкуренції – просто і в Монреалі, і Новому Орлеані люблять смачно поїсти, вміють з душею приготувати і елегантно подати. Вже не кажучи за всю Одесу. Тут без коментарів. Зібраний з усього світу гастрономічний досвід та мультиетнічний ритуал. Бурхливий та пристрасний, весь цей джаз із французьким шармом.

Деякі аспекти впливу «американізації» на релігійне життя в Україні

Едуард Мартинюк

In this article, the author uses the concept «Americanization,» which means the process of the convergence of religious life in the world during the second half of the 20th century, which is characterized by the widening influence of the United States on the entire spectrum of religious revival. The article also notes that this is but one aspect of the influence of the U.S. on humanity, and of the influence of American religious life on the world.

Термін «американізація» щодо характеристики особливості релігійного життя, з'являється не пізніше другої половини XIX ст. Тоді він уже вживався як ознака діяльності католицької діоцези у США – її місця та впливу на загальний католицизм, як виокремленої єпархії (потяг до самостійності, при достатній фінансовій забезпеченості, в умовах розвитку пастви у багатоконфесійній державі й законодавчо закріпленої релігійної свободи і т. ін.)

У значущій релігієзнавчій якості термін було вжито відомим західнонімецьким соціологом Керером в 80-ті роки задля характеристики новітніх релігійних течій, чий розквіт припадає на 60–70-ті роки минулого століття саме у США. Однак Америка почала постачати релігії в Європу набагато раніше. Як відомо, майже увесь так званий пізній протестантизм з'явився, головним чином, у Сполучених Штатах, а потім вже поширювався у всьому світі.

Ми вживаємо термін «американізація» як такий, що позначає конверген-

тний процес релігійного життя світу другої половини XX ст., який виокремлює тенденцію поширення впливу США на увесь спектр релігійного відтворення в зазначений період. Йдеться водночас про аналіз впливу на релігійне життя як виокремлення одного аспекту загального впливу США на людство та вплив саме релігійної складової.

Вже наприкінці XIX ст. «американська мрія» стає на рівень релігійної ідеї у багатьох країнах світу, формує численний потік емігрантів, який не тільки не звужується, але й вбирає в себе все нові й нові країни світу саме у післявоєнний період.

Якби перед Україною зараз знову постала проблема «вибору релігії», то до якої б країни насамперед послав Володимир своїх представників, і якби аргументом слугувала, як у літопису, «красота» архітектурних форм та богослужіння? Навряд чи зараз знайшлася б інша держава ніж США, яка відповідала б майже усім духовним потребам людини, що визискує нової віри. Що,

звісна річ, породжує якоюсь мірою саме духовне протистояння по відношенню до США у багатьох інаковірних, які свій вибір зробили.

У 1943 р. відомі релігійні діячі світу саме в Америці розглядали питання післявоєнного розвитку релігійного життя і деякі їх ідеї знайшли своє втілення. Серед багатьох мотивів, що приписують Сталіну як такі, що привели до зміни його офіційного ставлення до релігійних організацій в країні в цей час є і такий, як позиція США, яку американський посол Гарріман на переговорах з постачання постійно доводив, тобто необхідність надати віруючим в СРСР свободу релігій.

Можемо виокремити окремі країни (ФРН і Японію), де американська адміністрація безпосередньо формувала законодавство про свободу релігії. І вже десь років 40 потому нам довелося в англomовному японському часописі читати статтю саме японського автора, який критикував деякі аспекти здійснення свободи совісті у США.

У вересні 1949 р. видатний російський богослов Г.В. Флоровський (емігрував у 1920 р. з причин неприйняття більшовицької ідеології) виступав з великою доповіддю на 23 щорічному з'їзді Федерації російських православних клубів, що проходив у Філадельфії. Темою його виступу була «Відповідальність православних в Америці», і мала як побіжне завдання – обґрунтувати необхідність вживання англійської мови для усіх потреб православного релігійного життя у цій країні, а також і в духовній освіті. Він говорив: «Я знаю, може так бути, що настане день, коли Америка стане єдиною в світі вільною країною... вільною для розвитку релігії і богослов'я. Не виключено, за життя наступного покоління таку свободу буде втрачено на усьому європейському кон-

тиненті, і може статися так, що Америка одного разу стане єдиною країною, у якій зможуть зберегтися та мати продовження традиції православної духовної освіти» [Георгій Флоровський: священнослужитель, богослов, філософ. / Общ. ред. Ю.П. Сенокосова. – М.: АО Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – С. 89].

Принаймні декілька висновків можна зробити з цієї тези, пам'ятаючи, що це роки, коли вже розгорнулася «холодна війна» і зовсім не було зрозуміло, хто в ній переможе, і тому певні підстави для такого передбачення були. Г.В. Флоровський шукав і обґрунтовував вирішення проблеми усіх релігійних організацій, що кожна в свій час, прибували до Америки. Спочатку вони робили спроби відтворювати своє релігійне життя за зразком тієї країни, яку залишили, а потім з багатьох причин (найважливіше: це втрата надії на повернення, поява нової генерації, що не мала прямих контактів з батьківщиною перших прибульців, необхідність відтворення із залученням до себе англomовного населення тощо), соціалізувались за американськими патернами.

Отже, можемо стверджувати, що *«американізація» релігії починається у самій Америці.*

Передбачення Г.В. Флоровського здійснилося майже через 50 років, коли Конгрес США у 1998 р. прийняв біль «Про міжнародну релігійну свободу», продемонструвавши усьому світові своє ставлення до однієї з найважливіших свобод людини. З різних боків можна оцінювати цю подію, але зрозуміло, що вона є безперечним свідченням перемоги Америки у «холодній війні». Роздуми Г.В. Флоровського навіть і не торкалися того, що його нова батьківщина гарантуватиме відтворення православ'я не лише на своєму терені, а буде вживати заходів

до того, щоб православні, як і віруючі інших релігій, були в змозі вільно діяти в усіх регіонах світу.

Для подальшого дискурсу про історію взаємовідносин між релігійним життям США і всього іншого світу спробуємо виокремити деякі загальні риси розвитку релігії в цій країні. Насамперед зауважимо, що у суто історіософському сенсі маємо декілька історій релігій в Америці.

Релігійні течії, що виникли у Америці і набули поширення (мормони, свідки Єгови, п'ятидесятництво, адвентисти тощо), мають свої особливості розвитку в Америці. Далекосхідні релігійні напрями, які стали складовою загальної американської релігійної свідомості (синкретичної – інкарнація, йога) в останні роки ХХ ст. відтворюються також і в традиційних формах, залучаючи до лав своїх вірних укорінених американців з інших расових, чи етнічних груп. Ще коли у моді був «Melting Pot» (назва комедії З. Ізраєла «Плавильний казан», 1908 р.) – «Америка... це великий плавильний казан, у якому переплавляються й перетворюються усі європейські національності», – здавалося, що сам процес створення американської нації матиме в своїй основі загальноамериканську релігію. Коли було заявлено про визначення громадянської релігії в США у 80-ті роки минулого століття, то до історіософії американського релігієзнавства увійшли уявлення і про сучасний сакральний простір Сполучених Штатів [Richard Hughes Seager. *America as Sacred Space, Place, and Landscape.* // *Religious Studies Review.*, Vol. 24, № 3 / July 1998. – P. 248–252].

Окрім того, всесвітню релігійну значущість має така особливість американської свідомості, якщо її охарактеризувати коротко – здатність зробити предметом релігійного поклоніння май-

же все, що супроводжується соціальним успіхом. Здається, що уява полінезійців про ману, яка властива кожній людині, відроджується у Америці з появою кожної нової зірки кіномистецтва, спорту, політики чи суто релігії (Е. Преслі, Дж. Кеннеді, М. Лютер Кінг).

Фантастична уява Д. Лукаса породжує нову самоідентифікацію – джидай (тисячі австралійців при останньому перепису населення так відповіли на питання про свою національність). Американський кінематограф підігрує есхатологічні уявлення населення світу, розпалює інтерес до вампірів, створює нові релігійні світи за допомогою «X-file». Американська свідомість має властивість обожнювати матеріальні речі і, навпаки, дозволяє обходитися із сакральними речами як з профанними.

Якщо аналізувати суто історіософські підходи до самої історії релігії в Америці, то виокремимо принаймні три періоди:

1) Це історія WASP (білий, американець, чоловік, протестант) десь до початку 60–70-х років (мабуть, остання цікава ластівка це «Пілігрими у своїй країні» [Martin E. Marty. *Pilgrims in their own land. 500 years of religion in America.* / New York.: Penguin Books., 1984. – 500 p.]). Саме в цей час, на початку 60-х років академічне релігієзнавство у США остаточно відмежовується від вузького конфесіоналізму, перетворюючись на світську науку про релігію;

2) Період 70–80-х років, коли зростає інтерес до релігії тубільців, саме з них і починають історію: у той же час в цю розповідь вже включають історію релігійного життя афроамериканців, латинос та інших значних меншин, і це пов'язано з тим, що вони саме у цей період починають стверджувати свої громадянські права;

3) З 90-х років американські релігієзнавці вивчають як американські майже усі релігії, що існують у світі, оскільки вони з'являються у США у тому вигляді як на батьківщині.

У перших двох періодах це була історія релігій, які зазнавали утисків у рідній країні, утверджувались, як у першому випадку, завдяки еміграції, чи, як у другому, – за рахунок виборювання своїх прав саме у США. Третій період історії релігії Америки – особливий період розвитку релігійного життя. Він супроводжується також переглядом місця і ролі транснаціональних релігій у формуванні сучасного глобального громадянського суспільства, після закінчення «холодної війни» [Transnational Religion and Fading States/ ed. by S.H. Rudolf, J. Piscatori. – Colorado, Oxford: Westview Press, 1997. – 280 p.], впливом постмодернізму на релігієзнавчі пошуки і багатьма іншими змінами в американській історіософії релігії. Цей процес триває і потребує окремого дослідження. Звернемо увагу лише на зацікавленість релігієзнавців по обидва боки Атлантики трансатлантичними змінами у релігіях, у яких вже йдеться про «американізацію» ісламу, іудаїзму, вуду, католицизму, п'ятидесятництва та інших релігійних практик і вчень не лише в США, а взагалі на американському континенті [Les mutations transatlantiques des religions/ sous la direction de Ch Lerat et B. Rigal-Cellard – Bordeaux: Presses universitaires de Bordeaux, 2000. – 377 p.].

Нині такі процеси спостерігаються у всьому світі. Наприклад, історія релігії в Україні до часів незалежності розглядалась переважно як складова історії російського православ'я. Сьогодні, природно, наголос робимо на відтворенні історії усіх релігій, що діяли на терені України, а наш дискурс щодо «амери-

канізації» свідчить про загальносвітові проблеми релігійного життя сучасності.

За статистичними даними, серед майже 30 тис. (29 785) зареєстрованих в Україні на 01.01.2004 р. релігійних організацій таких, що можемо віднести до групи т.зв. «американських» нараховується 1052, не беручи до уваги 285 місій, більшість з яких християнські американського походження: (наприклад, Південна баптистська конвенція США, Блага вість тощо). Тобто «американські» релігії в релігійному полі України складають лише 3,5%. Цими організаціями охоплено не більше 1% населення. Отже, в українському поліконфесійному середовищі частка американських релігійних течій і рухів є незначною.

Рік від року питома вага нових течій взагалі і американських зокрема повільно зростає: на 1995 р. фіксувався лише 1% зареєстрованих неорелігійних організацій, в 2000 р. – вже близько 3%, зараз – біля 5%. При збереженні нинішніх темпів зростання релігійних громад через 15–20 років кількість нових релігій в Україні може скласти до 10% діючих організацій. Це суттєво змінить релігійне обличчя України – адже станеться за життя одного покоління (1990–2020-ті) [Л. Филипович. Релігії американського коріння в Україні: український погляд/ Експорт релігії, трансляція віри: американські релігійні впливи в Європі. Зб. доповідей міжнарод. наук. конференції, 16–17 квітня 2004 р. – К.: НаУКМА, 2004. – С. 16–17].

Вільний дискурс постмодернізму дає можливість не робити обов'язкових висновків та узагальнень. Важливіше вказати на ті стежки, які можуть привести до мінливих висновків. Але викладання у навчальних закладах має свою специфіку й потребує принаймні таких уза-

гальнень, що допомагають студентам пізніше доходити до самостійних висновків та суджень. Мабуть, найкраще місце релігії в свідомості американців окреслено в доповіді посла з особливих доручень Дж. В. Хенфорда, який займається питаннями свободи релігії, «Про свободу віросповідань за 2002 рік»: «Ще на зорі становлення нашої країни точка зору, відповідно до якої кожна людина володіє фундаментальним правом на релігійну віру і практику згідно з власним сумлінням, перетворилася на одне з основних переконань американського народу... Вони розуміють, що, як наголошує президент Буш у своїх виступах вдома і за кордоном, в кращих своїх проявах релігійна віра веде до формування продуктивних, духовно щедрих громадян та стабільного суспільства».

Отже, якщо саме тут поставити крапку в пролегоменах до головного висновку, то можна сказати: «американці вірять у релігію. Не в якусь конкретну, це властиво багатьом людям і за межами США, а в релігію як таку, незалежно від її конкретного виразу».

Якщо визнати цю тезу, то, мабуть, важливим буде ще один мотив против «американізації» релігійного життя у світі, в якому багато людей, які наполягають на винятковості саме їхньої віри у справі спасіння людини та людства.

У суто релігійних дослідженнях, на наш погляд, треба виходити з того, що у другій половині ХХ ст., саме на теренах США виокремлюється новий тип релігійної свідомості: ствердження констеляції прав людини, релігійний і релігієзнавчий пошуки американців, що поширюється у світі усіма прийнятними засобами офіційних і неофіційних організацій США.

Український релігієзнавець Л.О. Філіпович стверджує: «В українському

контексті ... риси американських релігій (АР) виявлялися надто суперечливо. Але дещо, без сумніву, матиме конструктивні наслідки для релігійного (і не тільки) життя України:

1) американці своєю активною місіонерською діяльністю нагадали про первісну – місіонерську – природу християнства, про найважливіше покликання християн – через проповідь нести Євангеліє всім народам...;

2) американці відродили в Україні зацікавленість Біблією...;

3) АР продемонстрували практичність християнства, утвердили образ практикуючого християнина;

4) привнесли англійську мову як мову священних текстів, богослужінь, церковного спілкування, міжнародного спілкування віруючих;

5) АР виступили як інституції народної дипломатії, через які прості люди, а не тільки лідери, прагнуть взаєморозуміння, єдності у вірі, добрих стосунків;

6) завдяки своїй глобальній присутності в світі АР ввели Україну в світовий релігійний простір, культурно адаптуючи українців до вселюдського контексту;

7) АР сприяли західному (європейському) вибору українців;

8) АР актуалізували важливу соціальну функцію церкви – опіки над нужденними (духовно і матеріально) через надання соціальної і гуманітарної допомоги;

9) АР подали реальний приклад демократизму, поваги до людської особистості, підняли значення релігійної свободи;

10) АР реально змінили світогляд віруючих, ставлення до себе, світу, інших людей, до життя: замість колективного несвідомого приходиться відповідальніше індивідуально свідоме;

11) АР показали можливі форми організації духовного життя;

12) АР виконали роль ферменту сучасного релігійного життя українців, чия релігійність актуалізована завдяки американцям – християнам.

Це реальні здобутки, які одержала Україна від присутності АР, і їх не можна не бачити. Але також постали питання про контроверсійні ситуації» [Л. Филипович. Релігії американського коріння в Україні: український погляд. / Екс-

порт релігії, трансляція віри: американські релігійні впливи в Європі. Зб. доповідей міжнарод. наук. конференції, 16–17 квітня 2004 р. – К.: НаУКМА, 2004. – С. 18–19].

Поділяючи думки Л.О. Филипович, зауважимо, що вплив американізації на релігійне життя в Україні не вичерпується лише позитивними проявами. Як відомо, однією з реакцій на цей вплив є поява релігійного антиамериканізму, але це вже тема іншого дослідження.

IV. Економічна взаємодія

Міжнародна технічна допомога: співпраця України і США (1992–2007)

Олександр Бабанін

This article considers issues of U.S.-Ukrainian cooperation in the field of international technical assistance. It undertakes a comparative analysis of the amounts of international technical assistance and foreign investment received by Ukraine, Poland, and the Czech Republic. It examines systems for classifying technical assistance, and analyzes the problems of cooperation between Ukraine and donors.

Проблематика міжнародної технічної допомоги (МТД), яку вважають одним із можливих чинників економічного зростання, привертає увагу багатьох дослідників. Після Другої світової війни на МТД було витрачено понад 2,5 трлн дол. США.

Яким чином міжнародна допомога може поліпшити життєвий рівень країни, що її одержує?

Розглянемо рівняння валового внутрішнього продукту (Y):

$$Y = G + C + I + NX,$$

де **G** – державні видатки, **C** – суспільне споживання, **I** – інвестиції, **NX** – чистий експорт.

Міжнародна технічна допомога виступає в правій частині рівняння як латентна змінна, адже вона

- частково заміщує державні видатки;
- сприяє росту споживання через заробітну плату персоналу;

- сприяє поліпшенню знань і вмінь, поліпшенню інфраструктури, тим самим торуючи шлях майбутнім інвестиціям;

- поліпшує умови для зовнішньої торгівлі, стимулює зростання експортного потенціалу країни.

Допомога, що надається донорами у рамках технічної й техніко-економічної співпраці, сприяє дотриманню Україною курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, дає змогу залучити додаткові ресурси для розв'язання стратегічних завдань розвитку, створити нові робочі місця.

Офіційна допомога для розвитку

На 1 січня 2005 р. до списку отримувачів міжнародної допомоги, складеного Організацією економічної співпраці й розвитку (ОЕСР), включено 153 країни і території (www.oecd.org/dac).

Варто зауважити, що технічної допомоги не цураються 36 держав, які належать до групи з доходами вище середнього рівня (3255–10065 дол. США валового національного доходу на душу населення в 2004 р.), зокрема, Аргентина, Лівія, Мексика, Саудівська Аравія, Туреччина, Уругвай, Хорватія, Чилі та ін. Нещодавно таку допомогу отримували усі 12 нових членів Європейського Союзу, Корея, Малайзія та інші країни.

Особливо важливу роль міжнародна допомога відіграє в країнах, які перебувають у зоні нестабільності й не відзначаються сприятливим діловим кліматом. Україна перебуває в групі 49 країн з рівнем доходів нижче середнього (826–3255 дол. США валового національного доходу на душу населення). Міжнародна допомога Україні не була

надто щедрою. В 1993–2006 рр. середній щорічний обсяг допомоги Україні дорівнював приблизно 0,5 млрд дол. США, що становило 0,5% МТД країн-донорів, учасників ОЕСР у 2006 р.

Наприклад, згідно з (OECD/DAC «Creditor Reporting System ...») у 1999 р. Україна поділяла третю-четверту сходинки в групі Центральної й Східної Європи і колишнього Радянського Союзу (ЦСЕКРС), одержавши 6% від загального обсягу допомоги країнам цієї групи. Проте у вимірі на душу населення (9,6 дол. США) обсяг офіційної допомоги Україні був лише десятим у ЦСЕКРС і становив 43% середньорегіонального обсягу допомоги на душу населення (табл. 1). Він дорівнював 80% світового середнього показника (12 дол. США) і був менший, ніж в усіх частинах світу, крім Азії.

Таблиця 1

Допомога на душу населення (дол. США)

Країни	1995	1998	1999
Україна	6,2	7,6	9,6
Європа і Центральна Азія	24,4	17,8	22,9
Країни, що розвиваються	12,0	9,3	9,5

Джерело: OECD/DAC. Creditor Reporting System: Aid Activities in CEECs/NIS 1999–2000.

Порівняльний аналіз допомоги (Польща, Чехія і Україна)

Завдяки цілеспрямованішій підтримці розвинутих країн і сприятливішому інвестиційному клімату такі провідні країни Центральної Європи, як Польща і Чехія зуміли різко збільшити ВВП,

одержавши не тільки відчутні потоки прямих іноземних інвестицій (ПІІ), але й щедрі обсяги технічної допомоги. Показники обсягів допомоги на душу населення в цих країнах значно перевищували відповідні українські індикатори (табл. 2).

Таблиця 2

Міжнародна технічна допомога (дол. США на душу населення)

Країни	1990	1998	1999	2000	2002	2004
Польща	35	23	25	36	30	40
Чехія	1	43	31	43	38	27
Україна	6	8	10	11	10	8

Джерело: World Development Indicators, 1999–2005.

Порівняймо дані 1999 р., останнього року спаду в українській економіці. Річний обсяг допомоги Україні 1999 р. порівнянний з обсягом тогорічних ПІІ (496 млн дол. США) і вважається одним із чинників майбутнього економічного росту. У 1999 р. Польща й Чехія, сумарна кількість населення яких

дорівнювала кількості населення України, а сумарний ВВП перевищував сім ВВП України, одержали офіційну допомогу в 2,3 рази більшу, ніж Україна. Така тенденція тривала протягом усього перехідного періоду, сприяючи швидшому зміцненню економік Польщі й Чехії (табл. 3).

Таблиця 3

Міжнародна технічна допомога (млн дол. США)

Країни	1990	1998	1999	2000	2002
Польща	1390	874	950	1370	1140
Чехія	10	430	310	430	380
Україна	310	410	534	529	483
Польща/Україна	448%	213%	178%	259%	236%
Чехія/Україна	3%	105%	58%	81%	79%

Джерело: World Development Indicators, 1999–2005, власні обчислення.

Проекти технічної допомоги поліпшували інфраструктуру Польщі й Чехії, прокладаючи шлях капіталовкладенням з-за кордону (табл. 4).

Таблиця 4

Прямі іноземні інвестиції (млн дол. США)

Країни	1990	1998	1999	2000	2002
Польща	89	6365	7270	9342	4131
Чехія	207	2554	5093	4583	9323
Україна		743	496	595	693
Польща/Україна		857%	1466%	1570%	596%
Чехія/Україна		344%	1027%	770%	1345%

Джерело: World Development Indicators, 1999–2005, власні обчислення.

Перевагу сумарних обсягів іноземних інвестицій та міжнародної допомоги Польщі й Чехії порівняно з Україною ілюструють наступні таблиці (табл. 5 і 6).

Таблиця 5

Співвідношення сумарних обсягів ПІІ та МТД

Країни	1990	1998	1999	2000	2002
Польща/Україна	477%	628%	798%	953%	448%
Чехія/Україна	70%	259%	525%	446%	825%

Джерело: World Development Indicators, 1999–2005, власні обчислення.

Таблиця 6

Сумарний обсяг ПІІ та МТД як частка ВВП

Країни	1995	1998	1999	2000	2002
Польща	6,7%	4,6%	5,3%	6,7%	4,8%
Чехія	5,3%	5,6%	10,2%	10,1%	8,0%
Україна	1,2%	2,6%	3,2%	3,6%	2,6%

Джерело: World Development Indicators, 1999–2005, власні обчислення.

Варто зазначити, що програми технічної допомоги Польщі й Чехії було підпорядковано меті якнайшвидшого вступу цих країн до Євросоюзу. Це допомогло уникнути розпорошення коштів і дублювання зусиль донорів (Problems of Co-ordinating ...).

Зокрема, програма технічної допомоги PHARE була чітко спрямована на інвестиційну підтримку та підтримку інституціонального розвитку.

У рамках цієї програми протягом 1990–98 рр. Польща отримала 1,7 млрд дол. США, 70% яких було скеровано на підтримку інвестицій. До того ж, Польща одержувала допомогу за програмами ISPA і SAPARD, а також, будучи членом ОЕСР, – в рамках програм PUMA і SIGMA.

Після зміцнення своїх економік Польща і Чехія самі набули статусу донорів. Уже в 2005 р. Вишеградська «четвірка» виділила 0,5 млрд дол. США на проекти технічної допомоги. Хоча частка цих коштів щодо ВВП була незначною (від 0,07% ВВП для Польщі до 0,12% ВВП для Словаччини), проте сам факт теперішнього перебування в ролі донорів виглядає доволі промовисто.

США як найбільший донор України

З початку 1990-х рр. американські урядовці в питаннях надання кількості і якості технічної допомоги приділяли головну увагу країнам Вишеградської групи і РФ.

Тим не менше, після добровільної відмови від ядерної зброї й схвалення відповідних резолюцій Конгресу США в

1995 р. Україна була третім у світі отримувачем американської МТД (700 млн дол. США).

Нині США є найбільшим донором офіційної допомоги Україні (табл. 7).

Бюджет допомоги США для України перевищує загальну суму допомоги інших донорів. Із 7 млрд дол. США, виділених донорами з початку 1990-х років, майже половину виділено Урядом США (табл. 8). США є лідером серед донорів у 8 серед 16 секторів надання технічної допомоги згідно з класифікацією ООН, а також лідером з надання технічної допомоги в усіх регіонах України.

Урядова допомога США Україні надається на підставі рамкових міжурядових угод щодо техніко-економічної співпраці, зокрема, Угоди про здійснення Програми Корпусу Миру США в Україні від 6.05.1992 р., Угоди про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво від 7.05.1992 р., Угоди щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення від 25.10.1993 р. тощо.

Технічна допомога, одержана Україною від США з 1992 р., сприяла створенню базової ринкової інфраструктури, проведенню структурних реформ, підтримці ядерної безпеки, прискоренню інтеграційних процесів, демократизації суспільства, зменшенню бюджетних витрат при вирішенні соціальних, екологічних проблем, проблем охорони здоров'я. У 2005–2007 рр. уряд США надає технічну допомогу через 10 урядових донорських установ (табл. 9).

Таблиця 7

Найбільші донори України у 1999–2006 рр. (млн дол. США)

Найбільші донори	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006 прогноз	1999–2006
США	284,4	273,0	232,3	253,1	227,5	143,5	172,2	265,0	1850,9
ЄС	126,8	125,9	146,4	120,0	113,6	120,0	189,4	166,0	1108,1
ЄБРР	54,0	60,0	53,0	61,0	70,0	100,0	100,0	100,0	598,0
Канада	13,5	13,5	13,0	12,7	14,3	14,0	14,0	14,0	109,0
ПРООН та інші установи ООН	3,5	3,5	5,1	2,3	14,0	10,0	15,0	30,0	83,4
Велика Британія	15,1	14,1	13,0	10,6	15,1		13,0	13,0	83,2
Нідерланди	8,3	7,1	9,8	5,8	7,0	7,0	6,2	6,2	57,3
МБРР	6,6	7,3	3,5	10,2	5,8	4,0	4,5	5,0	46,9
ФРН	10,1	8,7	6,7	6,1	9,5		1,9		43,0
Швеція	3,5	2,2	2,7	5,3	6,4	6,4			26,4
Японія	5,6	6,8	0,4	0,4	0,8	0,8	0,8	6,7	22,3
Швейцарія	2,0	5,0	5,35	2,9	3,4				13,3
КНР		1,2	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,2	8,5
Данія				2,1	1,5				3,6
РАЗОМ	533,4	528,3	487,0	483,1	490,1	406,9	518,1	607,0	4053,9

Джерело: www.me.gov.ua, власні обчислення.

Таблиця 8

Частка донорів в обсягах міжнародної технічної допомоги (1999–2006 рр.)

Донори	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006 прогноз	1999–2006
США	53,3%	51,7%	47,7%	52,4%	46,4%	35,3%	33,2%	43,7%	45,7%
ЄС	23,8%	23,8%	30,1%	24,8%	23,2%	29,5%	36,6%	27,3%	27,3%
ЄБРР	10,1%	11,4%	10,9%	12,6%	14,3%	24,6%	19,3%	16,5%	14,8%
Інші	12,8%	13,1%	11,4%	10,1%	16,1%	10,7%	10,9%	12,5%	12,3%
РАЗОМ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Джерело: www.me.gov.ua, власні обчислення.

Таблиця 9

Урядові донорські установи США, які працюють в Україні (2005–2007 рр.)

Донорська установа	Кількість проектів/ програм	Вартість (млн дол. США)
Агентство США з міжнародного розвитку	42	213,0
Міністерство енергетики	17	80,3
Міністерство оборони	3	37,6
Державний Департамент	8	19,2
Корпус миру	2	10,4
Міністерство праці	2	3,2
Міністерство фінансів	1	2,4
Комісія США з ядерного регулювання	1	1,6
Агентство з питань торгівлі та розвитку	1	0,7
Національний фонд підтримки демократії	1	0,4

Джерело: www.me.gov.ua

Проблеми класифікації МТД

Для обліку міжнародної допомоги розроблено різні системи її класифікації.

У системі ООН пропонується така класифікація секторів МТД:

1. Управління економікою;
2. Управління розвитком;
3. Природні ресурси;
4. Розвиток людських ресурсів;
5. Сільське, лісове і рибне господарство;
6. Регіональний розвиток;
7. Промисловість;
8. Енергетика;
9. Міжнародна торгівля товарами і послугами;
10. Внутрішня торгівля товарами і послугами;
11. Транспорт;
12. Зв'язок;
13. Соціальний розвиток;
14. Охорона здоров'я;
15. Запобігання катастрофам;
16. Гуманітарна допомога і забезпечення.

Водночас, у «Стратегії залучення міжнародної технічної допомоги на 2005–2007 роки», затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2005 р. № 829 зазначено, що залучення МТД у 2005–2007 рр. здійснюватиметься за такими напрямками:

1. Підвищення конкурентоспроможності національної економіки, забезпечення сталих темпів економічного зростання, впровадження інноваційної моделі її розвитку;

2. Забезпечення вступу України до СОТ, здійснення європейської та євроатлантичної інтеграції;

3. Створення сприятливого підприємницького середовища, розвиток малого та середнього бізнесу;

4. Поглиблення демократичних перетворень, формування інститутів розвинутого громадянського суспільства;

5. Досягнення цілей розвитку, визначених у Декларації тисячоліття ООН, зокрема поліпшення соціальних умов і здоров'я громадян України, гуманітарний розвиток;

6. Підвищення рівня екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та соціально-економічна реабілітація забруднених регіонів;

7. Гарантування безпеки та захисту держави і громадян;

8. Розвиток державної регіональної політики, проведення адміністративно-територіальної реформи.

З іншого боку, Стратегічним планом діяльності Агентства США з міжнародного розвитку в Україні (АМР США) на 2003–2007 рр. визначено такі основні завдання допомоги (www.usaid.gov):

1. Поліпшення інвестиційного клімату;
2. Прискорення розвитку малого і середнього бізнесу та сільського господарства;
3. Підвищення участі громадян України у розбудові демократії та економіки;
4. Підвищення ефективності і прозорості роботи органів державної влади та їх відповідальності перед громадянами;
5. Поліпшення соціальних умов і здоров'я громадян.

Крім того, існують ще й інші системи класифікації МТД (ОЕСР, Швеція тощо), що породжує проблему некоординованості. Навіть після 15 років співпраці це приводило до дублювання проектів тоді, як інші ділянки для допомоги залишалися непоміченими.

Проблемні питання співпраці з донорами

Зазвичай, українським урядовцям і донорам вдається визначити напрями допомоги, підвищити відповідальність за її зміст і результати реалізації проектів, що відповідають пріоритетам політики, сформувавши проектні портфелі. Запроваджений у 2002 р. моніторинг дає змогу простежувати та аналізувати заходи, що здійснюються у рамках

проектів. Однак для досягнення більшої ефективності та прозорості процесу надання допомоги слід забезпечити тіснішу координацію з донорами щодо розроблення проектів, обговорення їхніх цілей, завдань, проведення моніторингу, застосування критеріїв оцінки результатів їхньої реалізації, інформування громадськості. Створено департамент координації міжнародної технічної допомоги Міністерства економіки України. Працює донорсько-урядова робоча група, проведено дві донорські конференції (2006, 2007).

Проблемними питаннями залишаються недостатня участь України у визначенні змісту проектів і програм під час їхньої підготовки, низька ефективність окремих форм співпраці, переважне використання послуг іноземних експертів (Кістерський та ін.). Участь українських експертів у проектах МТД сприятиме підвищенню здатності українських фахівців приймати управлінські рішення на рівні міжнародних стандартів та поширенню здобутих знань.

Показовою є угода про співпрацю між Національною агенцією України з питань розвитку і європейської інтеграції та АМР США, підписана в грудні 1999 р., згідно з якою напрями проектів, бенефіціари, а часом і реципієнти вибиралися американською стороною.

Плюси і мінуси співпраці

Серед успіхів українсько-американської співпраці слід відзначити визнання з боку США ринкового статусу української економіки та скасування одіозної поправки Джексона – Веника. Проте загальний результат далекий від оптимального.

У 2007 р. Україна:

- тільки повертається на рівень виробництва 1990 р.;
- перебуває на 51-му місці в світі за обсягом ВВП;

- за рівнем зарплати (240 дол. США за місяць) перебуває на 46-му місці в Європі позаду не тільки країн ЄС і кандидатів до ЄС, а також Росії, Казахстану і Білорусі.

Тільки протягом 1999–2001 рр. майже 502 млн дол. США допомоги було спрямовано за статтею «нові і відновлювані джерела енергії», але енерговитратність української економіки залишається однією з найвищих в Європі. Нещодавно Президент В. Ющенко критично оцінив співпрацю у справі ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Україна досі не ліквідувала надмірну енергетичну залежність від Росії і не одержала бажаного рівня економічних гарантій безпеки;

Між Україною і США ще:

- не налагоджено дієвої співпраці в галузі стандартизації і сертифікації продукції;
- не налагоджено співпрацю академічних установ і університетів України та США;
- не приведено у відповідність систему взаємного визнання документів про освіту і наукових ступенів і звань тощо.

Україна ще не стала повноправним членом Світової організації торгівлі, не вступила до ОЕСР і навіть не наблизилась до зони вільної торгівлі з ЄС чи асоційованого членства в ЄС. Майже не працювала комісія Кучма-Гор, а після 2004 р. не створено відповідної комісії Ющенко-Чейні. Не створено раду економістів Конгресу США й Верховної Ради України, аналогічно тій, що існує між Конгресом США та Державною Думою РФ.

Крім великої частки відповідальності українських урядовців, частина провини лягає й на плечі американської сторони, оскільки консультантами до України потрапляють чимало недосвідчених або неефективних працівників.

До речі, японські спеціалісти, незважаючи на брак кадрів і відповідної інфраструктури в Киргизстані, зуміли професійно виконати покладену на них місію:

- у 1993 р. Киргизстан (другий після Естонії) вийшов з рублевої зони і запровадив повноцінну національну валюту (Україна – 1996 р.);
- у 1998 р. Киргизстан (першим серед країн колишнього СРСР) було прийнято до Світової організації торгівлі (Україна – ?).

Україна як держава-донор

Розгляньмо ще одну форму міжнародної допомоги, а саме, списання боргів. У цій справі американська сторона, по-перше, майже не підтримала Україну в питанні вирішення проблеми активів і пасивів колишнього СРСР, що сприяло б швидшому утвердженню України на міжнародній арені.

По-друге, незважаючи на вагомий внесок України в перемогу в Другій світовій війні, геноцид українського народу в 1932–1933 рр., проблему подолання наслідків Чорнобильської катастрофи ані адміністрація США, ані інші донори не пішли навіть на символічне прощення частини зовнішнього боргу й після 2004 р. Доречно згадати, що в аналогічній ситуації на початку 1990-х рр. було списано майже 50 % зовнішнього боргу Польщі. У 2004–2005 рр. Індонезії та іншим країнам, потерпілим від цунамі, «прощено» заборгованість на суму 2,2 млрд дол. США, Нігерії – на 5 млрд дол. США, Іраку – на 14 млрд дол. США (Stojanov).

По-третє, списання боргів Іраку матиме негативний ефект для України, адже поставка озброєння і техніки з СРСР здійснювалась переважно з українських підприємств. Тому Російська Федерація, репрезентуючи себе як єдиного спадкоємця колишнього СРСР, позбав-

ляє Україну величезної суми, вдвічі більшої за обсяг допомоги Україні в 1992–2006 рр.

Фактично Україна вже сьогодні є потужним донором країн третього світу. За умов збереження високих темпів економічного росту через певний час Україна й США активно співпрацюватимуть на міжнародній арені як країни-донори.

Допомога Україні недержавних організацій США

Ведучи мову про МТД, не можна оминати великий внесок організацій української діаспори в США та інших американських недержавних організацій у справі підтримки незалежності України, розвитку демократичних процесів, програм гуманітарного напрямку.

Література

1. Л. Кістерський, І. Скребцов, Т. Липова. Ефективність міжнародної технічної допомоги Україні. Економіка України, 2003, 5 – С. 74–79.
2. Тобі, Україно. Історія Координаційного Комітету Допомоги Україні в США. 1991–2003 рр. Київ, Аконт, 2004.
3. OECD/DAC «Creditor Reporting System: Aid Activities in CEECs/NIS 1999–2000», Paris, OECD, 2001.
4. Problems of Co-ordinating International Technical Assistance in Ukraine: Com-

Зокрема, більшість коштів, які надходили на рахунки Координаційного комітету допомоги Україні в США (ККДУ), було спрямовано на:

- підтримку дітей, які постраждали від Чорнобильської катастрофи;
- освітні програми (підготовка, друк і розповсюдження нових підручників, комп'ютеризація шкіл, курси українознавства);
- програми регіонального розвитку (поліпшення інфраструктури, організація туризму) тощо.

Загальна сума допомоги, направленої в Україну українськими недержавними організаціями із США протягом 1991–2003 рр., перевищила 4 млн дол. США (Тобі, Україно).

parison with Polish Experience. Research Report (May 2001). www.icps.kiev.ua

5. Stojanov, R. Official Development Assistance and Debt Relief in Central Europe. Case of the Czech Republic. 2005, www.centrum.cz

6. World Development Indicators. New York, World Bank (1999, 2000/2001, 2002, 2003, 2005).

7. www.me.gov.ua/oda-coordination.

8. www.usaid.gov

Поліпшення інвестиційного клімату в Україні: використання досвіду США

Ольга Носова

This paper analyzes the experience of the United States in attracting foreign direct investment. The U.S. is the biggest source of and destination for foreign direct investment in the world. The paper argues for applying the experience of the U.S. to the Ukrainian situation, and outlines basic avenues for improving the investment climate in Ukraine.

Значення іноземного капіталу в розвитку національної економіки розглянемо на прикладі аналізу інвестиційної політики Сполучених Штатів Америки, які є найбільшим інвестором і реципієнтом прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у світі. Раніше за інші країни США почали використовувати переваги розвитку зовнішньої торгівлі й розширення інтеграції між державами. Вони провадять нейтральну політику в галузі ПІІ, основними рисами якої є встановлення партнерських відносин з іноземними інвесторами, що ґрунтуються на використанні інвестиційного законодавства, яке забезпечує взаємовигідні правові відносини, відсутність дискримінації в питанні національної належності власника компанії. При здійсненні фінансових операцій з іноземними фірмами провадиться політика, що виключає надання яких-небудь привілеїв або створення спеціальних обмежень іншій стороні. Філії американських компаній мають аналогічні права при організації інвестиційної діяльності в рамках чинного законодавства. В галузі оподатковуван-

ня іноземні компанії не мають ніяких спеціальних привілеїв у порівнянні з національними фірмами.

Досягненню стійких міжнародних позицій у сфері залучення іноземного капіталу в США ще на початку XIX ст. був період проведення спеціальної економічної політики, що передбачає створення інфраструктури: транспортної системи, доріг, мереж комунікацій. Більш висока економічна віддача від вкладень іноземного капіталу в порівнянні з поточними витратами дала змогу забезпечити одержання фінансових коштів для здійснення прискореної індустріалізації в Сполучених Штатах. В історії використання іноземного капіталу спостерігаються періоди, як різкого піднесення, так і скорочення обсягів припливу ПІІ. Головними мотивами інвестування в країну були наявність великого внутрішнього ринку, надлишок природних ресурсів і землі, політична стабільність, відповідність високого рівня технологічного розвитку й менеджменту, надлишок висококваліфікованої робочої сили й розвинений фондовий ринок. Великобританія, Канада, Нідер-

ланди й Швейцарія виступили основними інвесторами Сполучених Штатів протягом усього XIX ст. У період з 1970 р. по 1990 р. простежується довгострокова тенденція постійного збільшення використання накопичених фондів ПІІ у США. До числа найбільш привабливих галузей іноземного інвестування належали автомобільна промисловість і електроніка. Збільшенню припливу ПІІ сприяло одержання специфічних переваг володіння власністю іноземними фірмами в порівнянні з американськими компаніями. Відмітними рисами ПІІ в США є проведення імпортозамінної політики контрольованими іноземним капіталом дочірніми підприємствами, а також орієнтація на виробництво продукції з високою часткою доданої вартості в країнах інвестування. До основних напрямків інвестиційної діяльності належать створення розвиненої інституціональної структури, здійснення нейтральної інвестиційної політики, застосування ліберального правового законодавства, стимулювання американських інвесторів на освоєння нових ринків збуту продукції. Використання Україною досвіду Сполучених Штатів вказує на необхідність дотримання ряду рекомендацій в галузі іноземного інвестування, які можуть бути застосовані при виробленні інвестиційної політики з метою підвищення інвестиційної привабливості України.

Створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні є одним з актуальних завдань поточного етапу економічного розвитку. Інвестиційний клімат являє собою складне поняття, якому іноземні інвестори надають важливого значення у процесі прийняття інвестиційних рішень. Під інвестиційним кліматом розуміють ступінь сприятливості ситуації, що складається в тій чи іншій країні (галузі, регіоні, підприємстві), стосовно інвестицій, що могли б

бути зроблені в країну (галузь, регіон, підприємство).

На мотивацію іноземного інвестора впливають політичні, економічні, виробничі, конкурентні, маркетингові, екологічні чинники. У більшості досліджень при визначенні інвестиційного клімату порівнюють параметри інвестиційного потенціалу й інвестиційного ризику, що характеризують політичну стабільність, дотримання податкового законодавства, незмінність правового законодавства, кадрову стабільність. У інших дослідженнях оцінка інвестиційного клімату здійснюється на основі порівняння рівня ризику й прибутковості інвестицій. При його визначенні використовуються показники політичних та економічних ризиків, строки окупності, поточної вартості інвестицій, норми прибутковості інвестицій.

Серед найчастіше застосовуваних методик оцінки інвестиційного клімату варто виділити універсальний метод – порівняльний аналіз і бальну оцінку інвестиційних можливостей країни.

Традиційно експертно-аналітичне оцінювання інвестиційного клімату передбачає виведення інтегрального показника ризику та відповідне ранжування країн шляхом визначення їхнього інвестиційного рейтингу.

За кордоном накопичено значний досвід щодо оцінки підприємницького клімату. До теперішнього часу методи подібних оцінок, розроблені фірмами «Rundt», ICRG, BERI, «Frost & Sullivan», стали вже загальноприйнятим стандартом, а результати досліджень наводяться у вигляді оцінок ризику втрати вкладених коштів за різних обставин.

Серед різноманіття міжнародних методик оцінки інвестиційного клімату варто виділити Moody's Investors Services, Standard & Poor's Rating Services, Fitch Ratings, Heritage Founda-

tion/Wall Street Journal, Transparency International, Euromoney, Economic Intelligence Union та інші. Аналіз результатів, одержаних при оцінці кредитного рейтингу, індексу економічної свободи, індексу корупції, платоспроможності країни, що проводиться міжнародними організаціями, свідчить про поліпшення інвестиційного клімату в Україні для іноземних інвесторів. У щорічному рейтингу кредитоспроможності 2005 р. Україна поліпшила свої позиції в світовій економіці, зайнявши за індексом конкурентоспроможності 84 місце, за індексом технологічної конкурентоспроможності – 85, за індексом державних інституцій – 90. Переведення України Організацією економічної співпраці і розвитку із 6 в 5 групу експортних кредитних ризиків сприяло збільшенню припливу іноземних інвестицій в країну.

Аналіз розвитку тенденцій оцінки інвестиційного клімату дає змогу виділити такі особливості цього процесу:

- поліпшення інвестиційного клімату, що виразилося в збільшенні загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україні. За підсумками 10 місяців 2006 р. їхній загальний обсяг склав 19 млрд 911 млн дол. Приріст прямих іноземних інвестицій в економіку України за 9 місяців 2006 р. склав 18,2%, або 3,071 млн 700 тис. дол., що в 3,3 раза більше в порівнянні з 2005 роком. Інвестиції надходили з 117 країн світу, при цьому на частку 10 з них припадала більш ніж 84% загального обсягу прямих іноземних інвестицій.

- міжнародні рейтингові агентства, підвищуючи рівень довгострокового кредитного рейтингу України (по запозиченнях в іноземній валюті) з «стабільний» до рівня «позитивний», стимулюють зростання капіталовкладень в українську економіку, сприяють підвищенню довіри до дій уряду. Міжнародне рейтингове агентство Fitch Ratings підтвердило рей-

тинги дефолта емітента України по зобов'язаннях в іноземній і національній валюті на рівні «BB-». Прогноз рейтингів був змінений на «позитивний» з «стабільного». Fitch підтвердило межі рейтингу країни на рівні «BB-» і короткостроковий рейтинг «B». Міжнародне рейтингове агентство Standard & Poor's (S&P) наприкінці серпня минулого року підтвердило довгострокові кредитні рейтинги України: «BB-» – по зобов'язаннях в іноземній валюті, «BB» – по зобов'язаннях у національній валюті, а також короткострокові рейтинги «B», прогноз рейтингів – «стабільний». Підвищення рейтингів довгострокового кредитування сприяло тому, що найбільш привабливими для інвесторів у 2006 р. були фінансова діяльність – 993,9 млн дол., нерухомість – 385,3 млн дол., промисловість – 703,2 млн дол., у тому числі видобувна – 55,4 млн дол. і обробна – 638,3 млн дол.

- наявність значної диференціації між регіонами, поділ їх на відносно благополучні й неблагополучні. Таке становище багато в чому є наслідком колишньої директивної політики з розміщення виробництва. Рейтинг оцінки інвестиційного потенціалу регіонів України, проведений CAIB Securities, продемонстрував, що максимальний показник у місті Києві перевершив мінімальний у Кіровоградській області в 6,2 рази. По ризику був відзначений менший розкид результатів – 1,7 рази. Відповідно потенціал основної маси регіонів (15 областей) був оцінений нижче середнього, причому було визначено зниження інвестиційного потенціалу в напрямку зі Сходу на Захід і тенденція підвищення ризику з Півночі на Південь. Це підтвердило поглиблення диференціації між сприятливими і несприятливими регіонами в економіці України. Більше половини (15) регіонів України були визначені з низьким потенціалом, а 4 ре-

гіони одержали максимальний потенціал. Характерно, що розрив між благополучними й неблагополучними регіонами згодом збільшується. Слід зазначити неефективність галузевої структури іноземних інвестицій, що характеризується концентрацією іноземного капіталу в секторах з високим прибутком і легкістю їхнього вилучення.

- існування різноманіття підходів, що використовують різні способи статистичного збору інформації і різноманітні критерії економічного аналізу, є основою для протилежних рейтингових оцінок, що враховують певні групи населення. Міжнародний рейтинг А.Т. Kearney оцінює інвестиційний клімат з позицій привабливості політичної еліти й великого бізнесу. Рейтинг CalPERS визначає надійність вкладання інвестицій у різні групи фінансових інструментів, пенсійні фонди, з огляду на інтереси найширших груп населення.

Передумови поліпшення інвестиційного клімату в Україні:

- з метою створення умов для економічного зростання необхідно концентрувати наявні ресурси в пріоритетних галузях економіки з наступною їх трансформацією в інвестиції;

- інвестування в людський капітал, підвищення ступеня кваліфікації працівників є основою для впровадження нових технологій на підприємствах;

- зростання інвестицій в акціонерний капітал і надання кредитного фінансування на більший термін сприяє підвищенню конкурентоспроможності приватного сектора економіки;

- прозорість прийняття інвестиційних проектів у сфері місцевого виробництва, сервісу, нерухомості й сільського господарства;

- створення системи стимулів, спрямованих на залучення інвестицій, які включають податкові пільги, передачу

новим підприємствам держзамовлень, надання послуг за митним оформленням, консультування, спрощення процедур реєстрації та ліцензування, фінансова підтримка;

- поліпшення ділового клімату (оздоровлення довкілля, створення інфраструктури ринку).

До основних ризиків поліпшення інвестиційного клімату в Україні належать такі:

- високий рівень **політичних ризиків**, що пов'язано з політичною нестабільністю в суспільстві, часта зміна законів і підзаконних актів, відсутність належного контролю за їхнім виконанням представниками виконавчої влади;

- **правовий ризик** зумовлюється високим рівнем корупції в суспільстві, місцевої бюрократичної тяганини, витрат, що є перешкодою при створенні підприємств з іноземним капіталом. Згідно з оцінками вітчизняних та іноземних експертів, за результатами численних опитувань представників бізнес-спільноти встановлено, що якість державних та суспільних інститутів в Україні є надзвичайно низькою. Відсутність ефективної судової системи і верховенства закону, а також слабкість регуляторного середовища обмежують приплив іноземного капіталу;

- **економічний ризик** відбивається на нестачі внутрішнього інвестування як в економіці в цілому, так й у її окремих галузях, зростанні інфляційних очікувань населення й суб'єктів підприємництва, існуванні регіональної нерівномірності;

- високий ризик пов'язано з **недостатнім рівнем розвитку фінансового ринку**, відсутністю прозорості угод, низькою ефективністю функціонування фондового ринку, слабкою інтегрованою національного фондового ринку

в світовий фондовий ринок. У щорічному рейтингу FT-500 в 2005 р. у списку 100 найбільших корпорацій Східної Європи взагалі не наводяться дані по українських компаніях. П'ять найбільших українських компаній, включаючи «Укртелеком» із показником ринкової капіталізації 2,46 млрд дол., значно відстають від найбільших корпорацій Східної Європи за обсягом капіталізації, тому вони не включені в рейтинг FT-500;

- наявність **банківського ризику** зумовлено ступенем невизначеності, що пов'язано з неплатоспроможністю банків і невиконанням ними зобов'язань перед зовнішніми кредиторами у випадку зміни курсу національної валюти або падіння вартості внутрішніх активів.

За цих умов пріоритетними напрямами поліпшення інвестиційного клімату в Україні в короткостроковій перспективі мають стати такі:

- Підготувати програму підвищення інвестиційного іміджу України. Метою програми має бути визначення пріоритетних напрямів розвитку в економічній сфері:

- збільшення ВВП на душу населення до рівня нових країн-членів ЄС;

- досягнення рівня доходів населення країн із середнім доходом.

У політичній сфері – досягнення політичної стабільності шляхом прийняття Верховною Радою України законодавчих актів, що гарантують стабільність політичної системи, незалежність судової системи, захист іноземних інвестицій від політичних ризиків.

У правовій сфері пріоритетними завданнями є прийняття Верховною Радою України зводу законів, що регулюють систему прав власності і її гарантії іноземному інвесторові, забезпечують гарантії компенсації при націоналізації та реквізиції майна іноземного інвестора; визначають законодавчі

основи створення умов для легалізації повернення вітчизняного капіталу з-за кордону.

- Для збільшення кількості привабливих інвестиційних проектів ініціювати підготовку центром фінансового моніторингу проекту-моделі інвестиційного розвитку, що спирається на приватні інвестиції.

Завданнями державної політики щодо поліпшення інвестиційного клімату в довгостроковій перспективі мають стати:

- вироблення загальних критеріїв і показників оцінки при проведенні рейтингів, що сприятиме об'єктивному аналізу економічних процесів;

- розробка регіональних програм стимулювання приватних вітчизняних та іноземних інвестицій на базі виявлених у регіонах потреб і можливостей з урахуванням місцевих умов і накопиченого досвіду в сфері інвестиційного співробітництва. Законодавчо закріпити надання в пріоритетних для регіону сферах діяльності додаткових податкових і митних пільг інвесторам;

- підвищення якості освіти, як конкурентної переваги країни, при досягненні зростання віддачі від інвестицій у людський капітал;

- розробка спеціальної програми розвитку вільних економічних зон на території України (переважно у формі вільних митних зон і зон експортного виробництва);

- розробка комплексу заходів щодо поліпшення інвестиційного клімату із країнами СНД шляхом спільного державно-комерційного фінансування інноваційно-інвестиційних проектів, міжнародного фінансового лізингу, створення договірних спільних організацій типу консорціумів для здійснення інвестиційної діяльності;

- розвиток співробітництва України із провідними міжнародними фінансовими

організаціями, формування привабливого іміджу країни на світових ринках капіталів;

– створення незалежної рейтингової структури (агенції), здатної забезпечити якісний аналіз усіх суб'єктів господарської діяльності на основі єдиної бази даних та уніфікованої методики оцінки інвестиційної привабливості;

– створення Центру моніторингу інвестиційного клімату (аналог Центру фінансового моніторингу), що сприяти-

ме систематизації результатів запровадження в дію сукупності правових актів для галузей, регіонів, підприємств, розробці прогнозів інвестиційної привабливості України.

– прийняття Міжнародним комітетом по стандартах оцінки (МКСО) повного зводу міжнародних стандартів оцінки відповідно до обліку специфіки економіки України сприятиме поліпшенню методів оцінювання, підвищенню ефективності їхнього використання.

Перспективи удосконалення національної статистики праці

Ірина Новак

This article is devoted to an analysis of modern research on contractual regulations in collective labor relations and the problem of national labor statistics. It analyzes the experience of the U.S. and other countries in dealing with the formation of labor statistics databases. In doing this, it outlines the most important trends and priorities in the sphere of improving labor statistics about collective labor relations.

Важлива роль договірної регулювання колективних трудових відносин в Україні зумовлена, передовсім, національною практикою законодавчого визначення базових їх компонентів – зайнятості, оплати та умов праці. Державна політика у цій сфері виходить із встановлення мінімальних соціальних стандартів, рамкових параметрів та зобов'язань, у той час як визначення конкретних кількісних параметрів має здійснюватися з використанням механізмів соціального діалогу, під час укладення колективних договорів та угод різних рівнів. Саме тому розвиток договірної регулювання колективних трудових відносин в Україні є одним з пріоритетних напрямів державної політики в сфері праці. Підтвердженням цього є норми Кодексу Законів про працю України (1971), Законів України «Про колективні договори і угоди» (1993), «Про оплату праці» (1995) та інших актів трудового законодавства.

Становлення та розвиток ринкової економіки позначене «впровадженням гнучких систем заробітної плати..,

прив'язаних до угод, досягнутих в рамках колективних переговорів» [1]. Саме тому Концепція дальшого реформування оплати праці в Україні, схвалена Указом Президента України від 25.12.2000 р. № 1375/2000, серед основних завдань визначає удосконалення механізмів колективно-договірної регулювання оплати праці, наголошуючи зокрема, що колективно-договірну систему слід розглядати як основний механізм регулювання оплати праці в позабюджетній сфері.

Сфера впливу договірної регулювання колективних трудових відносин на економіку країни постійно розширюється. Як свідчать дані Держкомстату України за період 1994–2005 рр., кількість укладених колективних договорів зросла більше ніж у два рази. У 2005 р. кількість працівників, охоплених колективними договорами, становила 82,1% від облікової кількості штатних працівників порівняно з 64,4% у 1994 р., тобто за одинадцять років збільшилась в 1,3 рази. Викладені аргументи визначають актуальність проблеми кількісної та якісної оцінки ситуації у сфері дого-

вірного регулювання колективних трудових відносин з використанням показників статистики праці, важливої для всіх сторін соціального діалогу – роботодавців, профспілок та держави.

Проблемам розвитку статистики праці та договірного регулювання колективних трудових відносин присвячено немало наукових досліджень як вітчизняних, так й іноземних науковців. Втім, аналіз існуючих вітчизняних досліджень з даної проблематики показує, що у ряді випадків вони обмежуються елементарними арифметичними розрахунками і порівняннями. Однією з основних причин цього є відсутність достатньої бази даних, зокрема, у сфері статистики праці. Саме тому необхідною і актуальною стає розробка пропозицій щодо удосконалення статистики праці в частині забезпечення збирання статистичної інформації та створення вітчизняної бази даних з питань договірного регулювання колективних трудових відносин.

Офіційні статистичні дані, розміщені у статистичних щорічниках України та статистичних збірниках «Праця України», дають змогу аналізувати ситуацію лише за кількома показниками, серед яких:

- кількість укладених колективних договорів;
- кількість працівників, охоплених колективними договорами;
- витрати на соціальні пільги понад розміри, передбачені законодавством;
- кількість працівників, зайнятих на підприємствах, де розмір місячної мінімальної тарифної ставки, встановлений колективним договором, є вищим, відповідним або нижчим від законодавчо визначеного.

Стан виконання колективних договорів оцінюється лише двома показниками: кількість зобов'язань з питань зайнятості, заробітна плата та охорона праці, відсоток виконання цих зобов'язань.

Наведений перелік показників не дає можливості здійснити якісну оцінку стану договірного регулювання колективних трудових відносин і його впливу на базові показники статистики праці, що характеризують зайнятість, оплату праці та її умови. Наслідком цього є відсутність зв'язку «між політичними завданнями та статистичними даними» [1]. На необхідності такого зв'язку наголошує Р. Катчер, який вважає, що «до числа важливих пріоритетів системи статистики в країнах з ринковою економікою належить адресний зв'язок з користувачами, ...з тими, хто визначає конкретні політичні рішення, що приймаються на різних рівнях...» [2].

Впродовж останніх п'ятнадцяти років в Україні відбувся перехід від системи суцільної обов'язкової статистичної звітності, що охоплювала всі одиниці господарської діяльності державного сектора народного господарства, до нових концепцій та визначень, що базуються на відповідних міжнародних стандартах, рекомендаціях і класифікаціях, включають проведення регулярних вибіркового обстежень домашніх господарств, переписів та обстежень підприємств/одиниць виробничої діяльності, а також збирання даних з адміністративних джерел. Утім, ситуація зі збиранням даних з питань договірного регулювання колективних трудових відносин практично не змінилася.

Форми державних статистичних спостережень з праці, затверджені наказами Держкомстату України, передбачають збирання даних щодо:

- складу фонду оплати праці та інших виплат;
- чисельності працівників;
- підвищення кваліфікації працівників;
- стану умов праці, пільг та компенсацій за роботу зі шкідливими умовами праці;
- укладення колективних договорів.

Однак групування зведених даних в залежності від охоплення працівників договірним регулюванням колективних трудових відносин не здійснюється. Вибіркові обстеження робочої сили також не включають зазначені вище питання до запитальників.

Важливим джерелом інформації щодо впливу договірного регулювання колективних трудових відносин на якісні характеристики робочої сили є вибіркові обстеження підприємств/одиниць виробничої діяльності з питань вартості праці (витрат на робочу силу). Проведення таких обстежень, що «вважаються найпоширенішим і найповнішим джерелом даних про заробітну плату та вартість витрат на робочу силу» й «дають змогу одержувати інформацію про структуру та розподіл заробітної плати, її диференціацію, а також заробітну плату за професіями в державному, приватному та кооперативному секторах економіки» сьогодні запровадили більшість країн Центральної та Східної Європи, зокрема Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія, а також країни Балтії, Білорусь та Росія [1]. Держкомстат України у 2002 р. опублікував дані обстеження вартості витрат на робочу силу за 2001 рік. Наступне обстеження було здійснено на початку поточного року, однак його результати ще не оприлюднені, а отже, поки що неможливими є будь-які порівняння та висновки.

До адміністративних джерел статистичних даних з праці належать, зокрема, облікові списки членства в організаціях працівників і підприємців. Однак в Україні немає офіційної статистичної інформації щодо членства в профспілках. Наприклад, громадські організації, легалізовані відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» один раз на рік подають статистичний звіт за формою № 1 – гро-

мадська організація, але для профспілок, легалізованих згідно із Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», такої державної статистичної звітності не передбачено.

Слід зазначити, що спеціальний стандарт поширення даних МВФ (SDDS), до якого у 2003 р. приєдналась Україна, не передбачає збирання та обробку даних з питань договірного регулювання колективних трудових відносин. Також немає інформації щодо проведення спеціальних вибірових обстежень із зазначеної тематики. Разом з тим, аналіз світового досвіду статистичних спостережень свідчить, що окремі країни, такі як США і Канада, які також приєднались до спеціального стандарту поширення даних МВФ, проводять вибіркові обстеження, мета яких – одержання інформації щодо стану договірного регулювання колективних трудових відносин та його впливу на показники статистики праці, вартості робочої сили, профспілкового членства тощо.

Бюро статистики праці США щороку публікує дані щодо членів профспілок та подібних до них асоціацій працівників (Union Members). Інформація одержувана з *поточного огляду населення* (Current Population Survey), який містить дані щодо робочої сили, зайнятості та безробіття і здійснюється Бюро переписів США щомісяця на основі науково сформованої національної вибірки. Така інформація дає можливість публікувати дані щодо зайнятості та заробітків працівників – членів спілок у порівнянні з тими, хто до спілок не входить, згруповані за статусом зайнятості, віком та статтю, етнічною приналежністю, родом занять і галузевою ознакою.

Крім цього, бюро статистики праці США має інформацію щодо *основних угод на державному та місцевому рівні*, яка дає змогу оцінити:

– зміни у розмірах заробітної плати, пільг і компенсацій у поточних та перекладених угодах;

– відсоток працівників, у яких внаслідок укладення угод заробітна плата збільшилась, зменшилась або залишилась без змін [3].

Канада здійснює щомісячні *огляди робочої сили* (Labour Force Survey), запитальник яких містить блок питань щодо належності працівника до профспілкових організацій та охоплення колективними договорами, разом з іншими питаннями щодо розмірів заробітку. Крім цього, статистична служба Канади має досвід здійснення досліджень, в запитальниках яких були відповідні питання. Так, дослідження «*Огляд вартості праці*» проводилось один раз на два роки на базі перепису великих підприємств. Офіційні дані щодо *кількості членів профспілок* у статистичних щорічниках оприлюднюють й такі країни, як, наприклад, Китай і Данія.

Основні висновки та напрями удосконалення статистики праці. Таким чином, аналіз наведеного досвіду статистичних обстежень, здійснюваних у США та інших країнах світу, свідчить, що можливості вітчизняної бази даних державних статистичних спостережень щодо оцінки стану договірного регулювання колективних трудових відносин і його впливу на базові показники статистики праці в сфері зайнятості, оплати та умов праці потребують істотного розширення. Для цього необхідно:

– здійснювати обробку даних державної статистичної звітності з праці з їх групуванням залежно від охоплення працівників колективними договорами (угодами) та членства у профспілках;

– включати окремий блок питань з договірного регулювання колективних трудових відносин до запитальників з обстежень робочої сили;

– запровадити переписи підприємств/одиниць виробничої діяльності та відновити обстеження витрат на роботу з включенням до запитальників окремого блоку питань з договірного регулювання колективних трудових відносин;

– унормувати одержання інформації щодо членства у профспілках та організаціях роботодавців з адміністративних джерел статистичних даних з праці.

Опрацювання визначених завдань може бути здійснено в межах виконання заходів щодо реалізації Стратегії розвитку державної статистики на період до 2008 р. В межах цієї роботи на першому етапі доцільним є доповнення запитальників вибіркового обстеження домашніх господарств з питань економічної активності і статистики праці та підприємств/одиниць виробничої діяльності з питань вартості витрат на робочу силу відповідними блоками питань щодо охоплення колективними договорами (угодами) й членства у профспілках. Це дасть змогу регулярно збирати основну інформацію з проблематики таких обстежень разом з інформацією щодо впливу договірного регулювання колективних трудових відносин на базові показники статистики праці.

На другому етапі, під час обробки даних, одержуваних у ході проведення вибіркового обстеження, важливо забезпечити їх групування за ознакою наявності впливу договірного регулювання на основні базові показники. Наступним етапом може стати запровадження спеціального вибіркового обстеження, метою якого буде кількісна оцінка впливу договірного регулювання на колективні трудові відносини.

Реалізація означених пропозицій дасть можливість створити статистичну базу, яка буде ефективно використовувати

ватися не тільки для оцінки стану до-говірною регулювання колективних трудових відносин, а й загалом для визначення його впливу на якісні характе-

ристики зайнятого населення, такі як рівень доходів, кваліфікації, конкурентоспроможності, інші індикатори людського розвитку.

Література

1. Чернишев І.В. Статистика для нових ринків праці в країнах з перехідною економікою: Техн. посіб. з джерел, методів, класиф. та політики / За участю Г. Стендінга; Передм. Ф. Мехрана. – Укр.вид., перекл. та доповн. – К.: НДІ статистики Держкомстату України, 2000. – 282 с.

2. Kutscher, R. «Development of a System for a Market Economy». Statistical In-

formation Systems in a Market Economy. Proceedings of the Seminar for the Heads of the Statistical Services of the Newly Independent States (Luxembourg, 8–12 March 1993). EUROSTAT, Luxembourg, 1994, p. 93.

3. Bureau of Labor Statistics. <http://www.bls.gov>

4. Statistics Canada. <http://www.statcan.ca>

Принцип справедливості в контексті політичних реалій України

Тетяна Гардашук

Justice is the basis of the idea of democracy. An original contemporary vision of social justice was presented in the American philosopher John Rawls's book titled A Theory of Justice (1971). Since the publication of this book, Rawls's ideas have been applied to many different areas of social policy and decision making, including environmental issues. In Ukraine, the concept of justice is central to the slogans and programs of the various political parties and blocs. Its principles, however, are hardly being implemented practically. An in-depth study of the theory of justice and the role it has played in resolving social problems in the United States may help in better understanding contemporary Ukrainian society, identifying methods of raising public awareness, and mobilizing national and local resources to advance democratization and civil society building.

В українській політичній риторичі останніх років значне місце посідає поняття *справедливості*. Його беруть на озброєння, особливо під час виборчих перегонів різні політичні сили (Партія Справедливості, «Справедливість є! За неї варто боротися», «За справедливий порядок» тощо), обіцяючи втілити принцип справедливості в усі сфери практичного життя та намагаючись у такий спосіб здобути симпатію широкого загалу українців, котрі насправді потерпають від несправедливості, а відтак – і їхні голоси і місця у Верховній Раді та інших представницьких інституціях.

Варто згадати, що після Жовтневого перевороту 1917 р. радянська влада також стверджувала себе під гаслами побудови найсправедливішого суспільства, яке на ділі виявилось суспільством «зрівнялівки» для переважної більшості людей та системи привілеїв для компартійної верхівки та представників бюрократії. Зрештою, невідповідність між ідеологічними гаслами та реаліями життя, стала одним із чин-

ників краху комуністичної системи та розпаду СРСР.

Відтак, видається актуальним проаналізувати зміст поняття *справедливості* та засади реалізації принципу справедливості в ході демократизації українського суспільства, спираючись при цьому як на теоретичні розвідки, так і на практичний досвід інших країн, зокрема США.

Справедливість належить до одвічних і найбільш значущих ідеалів людства, а прагнення справедливості з прадавніх часів пронизує практично всі сфери людського життя. Ще Сократ своїм головним завданням вважав навчання співгромадян того, що є справедливості, бо був переконаний, що людина, котра знає, що таке справедливості, не може бути несправедливою. Аристотель розрізняв два види справедливості: справедливості розподілу і справедливості рівності. Перша полягає в розподілі загальних благ між членами суспільства відповідно до їхнього статусу. Оскільки рівність людей зумовлюється їхнім суспільним статусом,

унаслідок справедливого розподілу між різними верствами кожному з громадян дістається нерівна частка суспільних благ. Мірилом розподілу загальних благ є відносний розмір внеску громадян у загальну справу. Справедливість рівності ґрунтується на обміні благами між громадянами, а засадовий принцип її – взаємне задоволення потреб з метою збереження суспільного порядку і загального добробуту [6].

Справедливість виступає не лише як принцип організації суспільних відносин, а є суттєвою складовою соціальної психології, оскільки втілює почуття, вимоги і сподівання людей щодо організації певних сфер життя та способів розв'язання нагальних життєвих питань. Дотримання об'єктивних критеріїв справедливості та сприйняття справедливості суспільством загалом і його окремими групами впливає на єдність суспільства, життєздатність і стабільність його політичного ладу. У цьому виявляється соціально-регуляторна функція справедливості [2]. Справедливість – це складне й багатогранне явище, яке набуває різноманітних і специфічних виявів у різних сферах життя, потребуючи розроблення конкретних підходів до розв'язання тих чи тих проблем, враховуючи при цьому універсальні характеристики принципу справедливості, з одного боку, та специфічні умови його дотримання – з іншого.

Спираючись на наявні в суспільних науках підходи, справедливість можна визначити як внутрішню властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальну цінність, захищати й культивувати яку за умов демократичного розвитку покликана вся система права. Принцип справедливості перебуває в тісному зв'язку з принципами «права», «законності» та «рівності». Він поши-

рюється як на реальний, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає в ролі належного імперативу, відповідно до сутності прав і потреб людини. Справедливість також є критерієм оцінки різноманітних відносин у житті суспільства [3].

В етиці справедливість визначають як загальну моральну санкцію спільного життя людей, що розглядається під кутом бажань, інтересів, обов'язків, які вступають у суперечності. Справедливість стосується людських взаємин в усіх суспільно значущих сферах життєдіяльності – від міжособистісної сфери до міжнародних відносин. Специфічним предметом справедливості є благо та зло спільного існування в межах єдиного соціального простору. Тому справедливість визначають також як спосіб ставлення однієї людини до іншої, опосередкований ставленням до благ, на які вони обидві претендують. Відповідно, справедлива людина та справедливе суспільство можуть віднайти моральну міру в розподілі благ, а моральною може вважатися така міра, яка влаштовує усіх і на яку отримано згоду тих, на чю долю випадає більше негараздів [5].

Одна з оригінальних сучасних теорій соціальної справедливості була розроблена американським філософом Дж. Ролзом у його праці «Теорія справедливості», що вийшла друком 1971 р. «Справедливість, – за Дж. Ролзом, – є найпершою чеснотою суспільних інституцій. Достоту як істина для філософських систем. Хоч би яка доладна й ошадлива була ця чи та теорія, але, якщо вона виявляється неістинною, її слід відкинути або ж переглянути, переробити; подібним же чином і закони й інституції мають бути реформовані чи скасовані, коли вони виявляються несправедливими». І далі: «Єдине, що дозволяє нам миритися з хибною теорією, – це брак кращої філософської

думки; тож аналогічно: несправедливість буває стерпною лише тоді, коли необхідно уникнути ще більшої несправедливості» [8].

Синтетична теорія справедливості Дж. Ролза пропонує ідеально-типову модель справедливості в сучасних ліберально-демократичних суспільствах. Дж. Ролз стверджує, що суспільство є добре організованим тоді, коли його не лише задумано для зростання блага всіх членів, а й коли воно ще дієво регулюється котроюсь громадянською концепцією справедливості. Тоді громадянська концепція справедливості є такою, що становить фундаментальне право добре організованої людської спільноти [8].

Нормативну основу теорії справедливості Дж. Ролза становлять два принципи: *по-перше*, кожна людина повинна мати рівні права щодо найзагальнішої схеми рівних основних свобод, сумісних із подібними схемами свобод для інших; *по-друге*, соціальна та економічна нерівність має бути облаштована таким чином, щоб вони були наближеними до найочікуванішої вигоди для найменш успішних членів суспільства і забезпечували доступ до посад і становища відкритим для всіх за умов чесної рівності можливостей. Основні громадянські права і свободи мають фіксуватися справедливою конституцією на підставі ухвалення суспільних базових принципів справедливості. Розроблення справедливих законів і механізмів соціально-економічної політики, а також шляхів неупередженого застосування справедливих правил і законів становлять наступну фазу законодавчого процесу.

Аналізуючи теорію справедливості Дж. Ролза, Ж. Рюс звертає увагу на те, що на формування засадничих принципів цієї теорії значний вплив справила американська філософська традиція, згідно з якою основу теорії Дж. Ролза становить безперервність між етикою та

політикою [9]. Разом із вимогою рівності в наданні прав має дотримуватися принцип, відповідно до якого соціально-економічні нерівності мають бути справедливими за певних умов. Саме цей принцип, на думку Ж. Рюс, дає змогу уникати «пасток егалітаризму», або зрівнялівки, спрямовуючи свою увагу не на абсолютну рівність, а на рівновагу та розподіл вигод і ресурсів, на рівновагу, яка утримується завдяки забезпеченню особливих обставин з метою гарантувати кожному *максимум свобод і вільний доступ до стану активного громадянина* (курсив наш. – Т.Г.). Відтак, справедливість визначається саме завдяки такому гнучкому розподілу суспільних обов'язків та ролей, організованих на користь тих, хто перебуває у найменш вигідному становищі.

Теорія справедливості Дж. Ролза спричинила широку дискусію в усьому світі й справила значний вплив на подальший розвиток політичної теорії, оскільки заклала підґрунтя важливого принципу, згідно з яким економічні вигоди та інші блага мають розподілятися так, щоб люди, поставлені в найменш сприятливі умови, могли здобути собі більше економічних вигод, аніж за будь-якої іншої системи. Дж. Ролз одним із перших ґрунтовно теоретично осмислив та концептуально оформив ту загальну інтуїцію, за якою суспільні інститути мають бути справедливими не лише для обраних, а для всіх, до того ж справедливість – не просто один із вимірів людського буття, а головна фундаментальна умова існування, цивілізований спосіб його репродукування [10].

У наступні десятиліття з'явилися праці, що містили критичні зауваження стосовно положень «Теорії справедливості», а також низка статей самого Дж. Ролза, спрямованих на перегляд поля докладання та способів застосування теорії. Проте саму теорію справедливості

Дж. Ролза, на переконання П. Рікера, слід розглядати як канонічну, хоча й зважати «на ті елементи доктрини, які були піддані певного роду самокритиці» [7].

Визначальним у цій теорії є положення, згідно з яким предметом справедливості виступає «базова структура суспільства», тобто не окремі інституції чи взаємодії в одиничних ситуаціях, а об'єднання основних інституцій в єдину систему. У такому разі основні права і обов'язки вписуються в систему таким чином, що постають як результат суспільної кооперації.

Це стосується насамперед розуміння суспільного зв'язку, який Дж. Ролз вважає фундаментальним і який має бути схарактеризований як *кооперація*, а не *домінування*. Тоді справедливість може розглядатися як головна чеснота «базових структур суспільства», якщо припустити, що її метою є взаємна зацікавленість між індивідами [7]. Теорія справедливості Дж. Ролза не лише створює платформу для подальшого переосмислення класичного лібералізму з огляду на його адаптацію до потреб і особливостей сучасної доби, а й вказує на теоретичну і практичну сумісність ринкової економіки із розв'язанням проблеми справедливості. Вона демонструє реальну можливість взаємодії та співіснування плюралізму й пріоритетності права, що характеризують сучасні демократії, завдяки чому створюються умови для реалізації різноманітних інтересів, врегулювання конфліктів, згладжування відмінностей і пом'якшення суперечностей [1].

Крім того, у передмові до доповненого видання «Теорії справедливості» Дж. Ролз зауважував, що за умов демократії, яка володіє власністю, метою є здійснення ідеї суспільства як справедливої системи співпраці протягом тривалого часу серед громадян як вільних і рівноправних осіб. Тобто демократична система має

ґрунтуватися на справедливій системі співпраці вільних і рівноправних громадян із покоління в покоління [8].

До традиційних досліджень щодо визначення сутності та шляхів досягнення соціальної справедливості загалом і в окремих сферах суспільного життя, таких як право та освіта, політична філософія від 1970-х років додалися дослідження, покликані дати відповідь на питання про те, яким чином розв'язання екологічних проблем співвідноситься із принципами соціальної справедливості.

Сучасний американський соціолог М. Белл на перших сторінках своєї книги «Вступ до екологічної соціології» наголошує на безпосередній взаємопов'язаності соціальної справедливості й рівності з екологічною проблематикою [11]. На його переконання, в суспільстві не лише має місце нерівномірний розподіл наслідків екологічних проблем, а й сама соціальна нерівність є причиною виникнення екологічних проблем. Соціальна нерівність є водночас наслідком і причиною забруднень, надмірного споживання, виснаження природних ресурсів, втрати природних екосистем, ризикованих технологій, швидкого зростання населення або депопуляції в окремих регіонах, зокрема через екологічну міграцію тощо. Наші розуміння соціальної рівності та справедливості впливають на наші оцінки екологічних проблем і на наші уявлення про природу загалом.

Залишається актуальним визначення проблемного поля, пов'язаного із виникненням *несправедливості* й дотримання принципу справедливості під час розв'язання різноманітних суспільно-політичних та економічних проблем і розроблення шляхів практичного досягнення справедливості в демократичному громадянському суспільстві. Зокрема, поняття екологічної справедливості набуває гостроти й актуальності для громадян України з огляду на наслідки катастро-

фи на Чорнобильській АЕС, інших техногенних катастроф. Щорічно в Україні виникає приблизно 500 надзвичайних ситуацій техногенного характеру, і ще 300, спричинених природними чинниками, що завдають збитків державі до 800 млн грн, а також створюють екологічно небезпечні ситуації для населення і передумови екологічної міграції [4].

Упродовж останніх десятиліть, як ніколи раніше, величезна частина людей змушена жити в умовах, коли екологічний ризик стає частиною їхнього повсякденного життя. Коли екологічний ризик не може бути зведений до нуля, завданням екологічної політики є забезпечення таких умов, за яких жодна із груп населення не зазнаватиме більших негативних впливів за рахунок зменшення ризику інших груп населення. Тобто, згідно з принципами теорії справедливості Дж. Ролза, екологічна політика як важлива суспільна інституція не має бути дискримінаційною, або, іншими словами, принцип справедливості має становити підґрунтя екологічної політики й слугувати критерієм її ефективності. Втім, на практиці екологічні ризики далеко не завжди рівномірно розподіляються між різними сегментами суспільства, які вирізняються за віковими, гендерними, майновими, класовими, расовими, етнічними, культурними ознаками.

Перші ознаки усвідомлення проблеми нерівномірного розподілу екологічних ризиків увиразнилися у США наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. Тоді з'явилися незаперечні факти стосовно того, що певні верстви населення, здебільшого з низькими доходами, значно більше піддаються негативним впливам довкілля. Підвищеного екологічного ризику зазнають групи населення, котрі проживають в умовах економічної нестабільності, не мають доступу до належної освіти й охорони здоров'я, а також позбавлені політичного впливу

на процес ухвалення й впровадження рішень. Компанії, які здійснюють утилізацію та переробку шкідливих відходів або будують екологічно небезпечні об'єкти (наприклад, хімічні підприємства), під час вибору місця розташування цих об'єктів насамперед шукають, де найдешевше можна придбати землю для реалізації своїх планів і очікувати найменшого спротиву місцевого населення.

У літературі цей феномен описаний за допомогою поняття *нерівномірного розподілу екологічних ризиків (unequal distribution of environmental risk)*, або *екологічної несправедливості (environmental injustice)*. Громадська стурбованість щодо нерівномірного розподілу екологічних ризиків виявляє себе в *турботі про екологічну справедливість (environmental justice)* [12]. На практиці турбота про екологічну справедливість виявилася в об'єднанні зусиль таких двох типів суспільних рухів, як рух за соціальну справедливість, або права людини, та різноманітні екологічні рухи, започаткувавши *рух за екологічну справедливість (environmental justice movement)*. Цей рух об'єднав людей різних соціальних верств, рас і національностей, здолавши шлях розвитку від звичайних місцевих об'єднань громадян та їхніх регіональних мереж до загальнонаціонального руху США із представництвом на міжнародному рівні.

На основі дослідження розподілу екологічних ризиків щодо певних груп населення показано, що несправедливість є не так наслідком цілеспрямованої дискримінації щодо реалізації економічних проектів чи здійснення екологічної політики, як результатом *нерівномірного розподілу політичної влади*. Під час реалізації інвестиційних проектів компанії передовсім беруть до уваги низький рівень громадянської й екологічної свідомості населення, що дає змогу дешево придбати землі і робочу силу, а також

заощадити на безпечних, але вартісніших технологіях, санітарно-гігієнічних та освітньо-інформаційних заходах тощо. Тобто, компанії виходять насамперед з позицій капіталізму (вільного ринку) [14].

Несправедливість має місце там і тоді, де і коли порушується один із базових принципів теорії справедливості, тобто коли, згідно із Дж. Ролзом, порушується суспільна рівновага, яка утримується завдяки забезпеченню особливих обставин з метою гарантувати *кожному максимум свобод і вільний доступ до стану активного громадянина*.

Досвід інституціоналізації руху за екологічну справедливість у США продемонстрував здатність соціальних груп із низькими статками, які історично обмежені в своїй політичній, правовій та економічній силі, поставити на порядок денний розв'язання важливих проблем (розміщення й діяльність екологічно небезпечних виробництв; зниження рівня свинцевого забруднення; обмеження на використання певних груп особливо небезпечних пестицидів; поліпшення санітарно-гігієнічних умов проживання, навчання та праці людей низького й середнього статку; поліпшення умов доступу до інформації й участі в ухваленні рішень), використовуючи при цьому систему чинного екологічного законодавства та бюрократичні механізми різних рівнів [14]. Рушійною силою цього процесу слід визнати підвищення екологічної свідомості населення, вияв громадянської ініціативи знизу та здатність громади до самоорганізації.

Від 1990-х років у США різноманітні аспекти нерівномірного розподілу екологічного ризику привертають увагу представників наукових і бізнесових кіл, експертів та політичних аналітиків, представників екологістського та феміністського рухів, політиків усіх рівнів. Питання екологічної справедливості по-

сідають чільне місце у програмах діяльності і урядових, і неурядових організацій, створюючи сприятливе підґрунтя для політичних змін. Упродовж останніх 15 років проведено низку ґрунтовних досліджень щодо розподілу екологічних ризиків між різними групами населення, зокрема здійснених Комісією з расової справедливості (*Commission for Racial Justice, 1997*); Президентом Б. Клінтоном було ухвалено спеціальний Меморандум (*President Clinton's Executive Order 12989, February 11, 1994*); підготовлено документи, спрямовані на зменшення екологічної несправедливості («*Federal Action to Address Environmental Justice in Minority Populations and Low-Income Populations*») тощо. Концепт екологічної справедливості включено до Національного Акту з екологічної політики (*National Environmental Policy Act – NEPA*), а в Агенції з охорони довкілля (*Environmental Protection Agency – EPA*) 1992 р. створено Офіс з екологічної рівності, який 1994 р. перейменовано в Офіс з екологічної справедливості (*OEJ*).

Різні спекти екологічної справедливості – етико-філософські, політико-правові, економічні, медичні, освітньо-інформаційні – становлять важливу тему досліджень багатьох провідних університетів США та науково-дослідних установ, які тісно співпрацюють з неурядовими організаціями та місцевими громадами з метою практичного втілення принципів екологічної справедливості.

Дослідження різних аспектів екологічної справедливості, принципи екологічної справедливості, розроблені активістами екологістського та громадянського рухів, формування екологічної політики та розвитку екологічного законодавства інших країн можуть стати в пригоді на теренах України задля збагачення підходів до формування засад розбудови правової демократичної держави, становлення підва-

лин громадянського суспільства, розвитку національної стратегії екологічної безпеки та екологічного законодавства. Цей досвід також становить неабиякий інтерес для розвитку в Україні неурядових організацій і місцевих громад, які мають усвідомити себе повноправними учасниками ухвалення рішень, що заторкують їхні політичні права, зокрема право на чисте й безпечне довкілля та громадянські інтереси. Адже політичні й грома-

дянські права становлять стрижень свободи особистості, її самовизначення в усіх сферах життя. Вони перешкоджають «одержавленню» громадянського суспільства, відчуженню людини від влади та власності [1]. Таким чином, громадяни та їхні об'єднання мають бути свідомі щодо всього спектра своїх прав і свобод і перебирати на себе роль активних суб'єктів громадянського суспільства.

Література

1. *Алексеева Т.А.* Справедливость. Морально-политическая философия Дж. Роулса. – М.: Наука, 1992. – 112 с.
2. *Барманова Ю.І.* Політична соціологія. – К.: Аналітичний центр вивчення суспільства. – 2003. – 252 с.
3. *Горбатенко В.П.* Справедливість як соціально-правова цінність // Проблеми філософії права. 2003. – Т. 1. – С. 150–153.
4. *Гуцько Н.* Екологічна міграція в Україні // Демографічні дослідження. – Вип. 25: Зб. наук. пр. / НАН України, Інститут економіки. – К.: 2003. – С. 94–104.
5. *Гусейнов А.А.* Справедливость // Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2001. – Т.3. – С. 622–624.
6. *Кузнєцов В.І.* Філософія права. Історія та сучасність. – К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фолиант», 2003. – 382 с.
7. *Рікер П.* Право і справедливість / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.
8. *Ролз Дж.* Теорія справедливості. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
9. *Рюс Ж.* Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки / Пер. з фр. В.Шовкун. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
10. *Ситніченко Л.А.* «Суспільна угода»: метафора чи методологічний принцип // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – С. 3–12.
11. *Bell M.M.* An Invitation to Environmental Sociology. – London; New Delhi, 1998. – 342 p.
12. *Ringquist E.J.* Environmental Justice: Normative Concerns and Empirical Evidence // Environmental Policy in the 1990s: Reform or Reaction? / 3rd ed./Ed. by N.J.Vig, M.E.Kraft. – Washington, D.C., 1997. – P. 231–253.
13. *Rushefsky M. K.* Elites and Environmental Policy // Environmental Politics and Policy: Theories and Evidences / Ed. by: J.P.Lester. – Durham; London: Duke Univ. Press, 1993. – P. 275–299.
14. *Theodore M.K.* Environmental Justice // Major Environmental Issues: Facing the 21st Century. – Prentice Hall PRT, 1996. – P. 480–489.

Післяслово

Чи ми діждались Вашингтона?

Ярослав Пилинський

Не вам, в мережаній ліврєї
Доношки і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу. Розпинать,
А не любити ви вчилися брата!
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли

Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемося-таки колись!
Тарас Шевченко, *Юродивий*
[Грудень 1857,
Нижній Новгород]

Питання, винесене у заголовок післяслова до чергового видання *Агори*, є за своєю суттю риторичним. Хоча насправду воно містить відповідь у собі, і відповідь ця проста: – Так ми його дочекалися!

Уже можливість саме так ставити запитання свідчить на користь того, що в Україні, незважаючи ні на які перепони, відбулися докорінні зміни і наш народ дожив, достраждав і доріс до того, щоб для нього Шевченкове запитання не було простою риторикою. Звичайно, це не означає, що хтось конкретний став у нас Вашингтоном, адже історія ніколи не повторюється і подібності часто є умовними і уявними, проте нарешті український народ довів, що прагнення свободи у нього незнищенне. Досить згадати про «природне право» на свободу, яке обстоював Пилип Орлик. І те устремління до свободи, яке надихало американських батьків-засновників, стало нарешті буттям і для нашого народу.

Нині варто пригадати, що американська свобода стала реальністю не за один день. Після проголошення неза-

лежності 4 липня 1776 року знадобилося ще довгих 11 років для опрацювання та ухвалення Конституції у 1787 році та ще чотири для того, щоб 15 грудня 1791 року було нарешті ратифіковано Біль про права, і Сполучені Штати Америки одержали нарешті той основний закон, який діє і нині.

Під час роботи над Конституцією Джеймс Медісон зазначав: «Розробляючи систему, що, як ми хочемо існувала б століттями, ми не повинні забувати про ті зміни, які відбудуться за ці століття». Конституція мала служити всім громадянам – багатим і бідним, з Півночі і з Півдня, фермерам, робітникам і бізнесменам. Приймаючи Конституцію, делегати Конституційного Конвенту були щиро переконані у праві більшості, але вони хотіли захистити і меншість від будь-яких зловживань з боку більшості. Вони досягли цієї мети, забезпечивши розподіл і баланс повноважень загальнонаціонального уряду. Серед головних цілей Конституції були забезпечення поваги до громадян і до штатів, забезпечення правління народу, відокрем-

лення церкви від держави, верховенство загальнонаціонального уряду. Неухильне втілення в життя цих головних положень Конституції і стало основою подальшого розвитку держави, і забезпечило їй провідну роль у розвитку демократії у наступні десятиліття. Але, подбавши про державу, батьки-засновники не забули і про громадян, створивши і прийнявши Біль про права. У ході його обговорення Томас Джефферсон писав до Джеймса Медісона: «Біль про права це те, що громадяни зможуть протиставити будь-якому урядові на землі, загальному чи місцевому, це те, чого жоден уряд не зможе відкинути чи відкласти для додаткового тлумачення».

Саме це дало підставу відомому польському журналісту, дисиденту, громадському діячу та одному з лідерів «Солідарності» Адаму Міхніку, розмірковуючи про різні впливи на розвиток подій у Центральній та Східній Європі наприкінці ХХ століття, стверджувати, що найбільший вплив мала саме «Американська революція, бо її покликана до життя ідея свободи, а не утопія. Згідно із поглядами Томаса Пейна, вона ґрунтувалася на природному праві людей самостійно визначати свою долю. Вона свідомо відкидає ідею прекрасного, вільного від будь-яких конфліктів суспільства, а натомість обстоює право на рівні можливості, рівність перед законом, релігійну свободу та верховенство права».

Сучасна Україна переживає період свого державного становлення, а, отже, і самоусвідомлення. Жодна нація не проходила цей шлях легко і просто. Від того, чи дослухаємося ми своїх і чужих «Джефферсонів», «Адамсів», «Медісонів» та «Вашингтонів» залежить, який шлях далі торуватиме наша держава. Адже сучасна держава це передусім суворе і неухильне дотримання чітких і зрозумілих для всіх законів, розвинута судова система і відпрацьованість у судах

процесуальних дій, що мають відкритий та змагальний характер, а також невідворотність покарання за порушення і злочин незалежно від соціального та майнового статусу правопорушника. На жаль, поки що ці «прості завоювання» вільного світу залишаються омріяною метою для українського суспільства.

Однак підстави для оптимізму є. Повільно але неухильно Україна рухається по шляху второваному американською революцією і американською демократією. Нині на порядку денному нашої держави такі важливі проблеми, як побудова громадянського суспільства, створення політичної нації, розмежування повноважень та бюджету між центральною та місцевою владою, гармонізація міжетнічних стосунків, вирішення проблем корінних народів, проблеми, пов'язані з розвитком мультикультуралізму, а також міграційні проблеми, пов'язані як із зовнішньою, так і з внутрішньою міграцією.

Розв'язання кожної з цих проблем вимагає передусім їх глибокого усвідомлення суспільством і готовності політичних еліт не спекулювати ними, а добросовісно виконувати взяті на себе зобов'язання. І тут ми знову повертаємося до Американської Конституції. Як свідчить досвід США, лише чітке і однозначне законодавство, чіткий розподіл владних повноважень і верховенство закону усувають ті лазівки, через які політичні сили намагаються обійти ними ж прийняте законодавство, і ухилитися від виконання передвиборчих обіцянок. Саме неухильне дотримання законів унеможливить проголошення політичними силами нездійсненних обіцянок та нереальних популістських гасел. Але одне з цих гасел, якщо не безпосередньо своїм змістом, то своїм духом, безперечно, впливає із вже понад двохсотрічного досвіду розвитку американської демократії: «Свобода є – за неї варто боротися!»

Наші автори

Антоніна Колодій,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, випускниця програми Інституту Кеннана

Віктор Степаненко,

кандидат філософських наук, в.о. завідувача відділу Інституту соціології НАН України, випускник програми Інституту Кеннана

Марина Шаповаленко,

кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми IREX

Олена Лазоренко,

доктор філософських наук, професор, незалежний дослідник, випускниця програми Інституту Кеннана

Володимир Фісанов,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Сергій Федуняк,

кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, випускник програми JFDP

Рустем Аблятіфов,

головний консультант юридичної служби Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим

Володимир Саламатов,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент Національної Академії державного управління при Президентові України, випускник програми імені Фулбрайта

Олена Яцунська,

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Миколаївського навчально-наукового центру Одеського Національного університету ім. І.І. Мечникова, випускниця програми Інституту Кеннана

Ярослава Артеменко,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету внутрішніх справ

Тетяна Мироненко,

кандидат педагогічних наук, завідувача кафедри англійської філології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського, випускниця програми ім. Фулбрайта

Сергій Слухай,

*кандидат економічних наук, доцент економічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
випускник програми ім. Фулбрайта*

Наталія Слухай,

*доктор філологічних наук, професор Інституту філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, випускниця програми ім. Фулбрайта*

Аліса Толстокорова,

*кандидат філологічних наук, доцент, керівник групи наукових експертів Міжнародної
школи рівних можливостей, випускниця програми Junior Faculty Development Program*

Костянтин Гломозда,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету
«Києво-Могилянська Академія», випускник програм ім. Фулбрайта
та Інституту Кеннана*

Тетяна Яхонтова,

*кандидат філологічних наук, доцент Львівського національного університету
ім. І. Франка, випускниця програм ім. Фулбрайта і IREX-RSEP*

Наталія Висоцька,

*доктор філологічних наук, професор Київського національного лінгвістичного
університету, випускниця програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана*

Наталія Мусієнко,

*кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту проблем сучасного
мистецтва, Академії мистецтв України*

Едуард Мартинюк,

*кандидат філософських наук, доцент філософського факультету Одеського
національного університету ім. І.І. Мечникова, випускник програми RSEP*

Олександр Бабанін,

*кандидат фізико-математичних наук, магістр економіки,
Центр міжнародних системних проєктів, випускник програм Е. Маскі, IREX –
RSEP та програми Інституту Кеннана*

Ольга Носова,

*доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економічної теорії
Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми
Інституту Кеннана*

Ірина Новак,

*кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України, випускниця програми IREX*

Тетяна Гардашук,

*доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії
імені Г. Сковороди НАН України, випускниця програми RSEP*

Ярослав Пилинський,

*кандидат філологічних наук, директор Київського представництва
Інституту Кеннана*

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01004, Київ, вул. Прорізна 16/2, кв. 19 або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера: *Перспективи соціального розвитку*

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 січня 2008 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим таким проблемам:

- реформа місцевого самоврядування;
- багатокультурність в Україні: перспективи розвитку;
- економічна та політична інтеграція регіонів;
- міграційні процеси в контексті соціального розвитку держави.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА

**Україна і США: взаємодія у галузі політики,
економіки, культури і науки**

Випуск 6

Редактор *Я. Пилинський*

Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:

м. Київ, 01004, вул. Прорізна 16/2, кв. 19,
Київський проект Інституту Кеннана.

Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 30.11.2007 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 20,5. Обл.-вид. 19,3 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2